2016 138/139

Toplum ve Bilim

Akademik Kitap Kulübü

EKOLOJİNİN POLİTİKASI: PİYASA, MEKÂN, GIDA

Ekolojinin politikası: Yeni sınırlar, yeni aktörler	*Sezai Ozan Zeybek*
Yeşil ekonomi ve küresel iklim değişikliği politikaları	*E. Hoşgör - M. Ece - N. Konak*
Balık çiftlikleri: Gıda güvenliği mi çitleme mi?	*Irmak Ertör*
Tarımdan mega projelere el değiştiren topraklar	*Fatma Nil Döner*
Tarım ve enerji alanında 2023 kalkınma stratejileri	*Orkun Doğan*
Türkiye'de endüstriyel hayvancılığın seyri	*Sezai Ozan Zeybek*
Olası bir süreklilik coğrafyası ve "İstanbul'un metabolizması"	*Özlem Ünsal*
Kentsel dönüşümün artıkları: Çıkmacılar	*Can Altay - Onur Ceritoğlu*
Trakya-istanbul geriliminde hidro-sosyal döngüler	*Eda Acara*
Organik tarım Türkiye'yi besler!	*Bulut Aslan - Yonca Demir*
Aşçıların dünyası: (Daha) lezzetli (mi?), organik (mi?), kârlı (mı?)	*Erhan Akaray*
Ekotarım deneyimleri: Topluluklar ve tarım üzerine düşünceler	*H. Kiraz Özdoğan*

Toplum ve Bilim

SAYI 138/139 • 2016

Fatma Nil Döner - Melis Ece - Irmak Ertör - Sezai Ozan Zeybek
Bu sayıda... 3

Sezai Ozan Zeybek
Ekolojinin politikası: Yeni sınırlar, yeni aktörler 7

Evren Hoşgör - Melis Ece - Nahide Konak
Yeşil ekonomi ve küresel iklim değişikliği politikaları: Türkiye ve Tanzanya'da müştereklerin gasplarına karşılaştırmalı bir bakış 26

Irmak Ertör
Meta menzilinin yeni durağı balık çiftlikleri: Gıda güvenliği mi çitleme mi? 51

Fatma Nil Döner
Tarımdan mega projelere el değiştiren topraklar 67

Orkun Doğan
Zeytin ağacının gölgesinde: Tarım ve enerji alanında 2023 kalkınma stratejileri 84

Sezai Ozan Zeybek
Biyopolitika, güvenlik ve anti-piyasalar: Türkiye'de endüstriyel hayvancılığın seyri 106

Özlem Ünsal
Ne kentteyim, ne kırda: Olası bir süreklilik coğrafyası ve "İstanbul'un metabolizması" 126

Can Altay - Onur Ceritoğlu
Kentsel dönüşümün artıkları - çıkmacılar: Enformel kentleşme ile yıkımların arasında 139

Eda Acara
Trakya-İstanbul geriliminde hidro-sosyal döngüler 146

Bulut Aslan - Yonca Demir
Organik tarım Türkiye'yi besler! 155

Erhan Akaray
Aşçıların dünyası: Daha lezzetli (mi?), daha organik (mi?), daha kârlı (mı?) 169

H. Kiraz Özdoğan
Kolektif ekotarım deneyimleri üzerinden topluluklar ve tarım üzerine düşünceler 179

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 189

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

KAPAK: Seda Mit
KAPAK FOTOĞRAFI: Onur Ceritoğlu

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

YAZI KURULU
Elif Ekin Akşit
Kaya Akyıldız
Emin Alper
Seda Altuğ
Umut Tümay Arslan
Ceren Belge
Yahya Mete Madra
Burak Onaran
Serdar Şengül
Yüksel Taşkın
Serdar Tekin
Ömer Turan
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Murat Bozluolcay
Aybars Yanık

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 38 46

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3
Fatih 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Ekoloji ve çevre tartışmaları dünyada giderek daha fazla ağırlık kazanıyor. İklim değişikliği, yaşam zincirlerinin tahribatı, tarım topraklarının azalması, genetiği değiştirilmiş organizmalar, giderek artan enerji ihtiyacı, kirlilik, kuraklık gibi meseleler insanlığın aslında bir bütün olarak bazı önemli dönüşümlerin eşiğinde olduğuna işaret ediyor. Bilimsel projeksiyonlar da bu yüzyıl içinde pek çok anlamda bilmediğimiz bir dünyanın ortaya çıkacağını öngörüyor. Bu bağlamda ekolojiyi insandan, toplumdan (ve politikadan) kopuk, ayrı bir alan olarak göremeyeceğimizi vurgulayan ve disiplinlerarası çalışmaların vazgeçilmezliğinin altını çizen akımlar da yaygınlaşıyor. Bahsettiğimiz ekolojik problemlerin yalnızca teknik problemler değil, aynı zamanda politik ve toplumsal meseleler olduğu ve problemlere verilen cevapların tüm bu alanları ve farklı toplumsal grupları dikkate alması gerektiği gitgide daha da berraklaşıyor. Dolayısıyla bu dönüşümlerden kimin, nasıl ve neden kazançlı çıktığını incelemek kadar, bu süreçlerde kimin kaybettiğine, ne türden eşitsizlikler ve adaletsizliklerin ortaya çıktığına da eğilmek gerekiyor. Zira kapitalizmin yol açtığı ekolojik ve toplumsal kriz mülksüzleşme, yoksullaşma ve güvencesizliği de beraberinde getiriyor.

Kalkınmacı paradigmaların ve büyüme hedeflerinin tartışılmaz gerçekler olarak sunulduğu günümüzde, yıkıcı ekolojik sorunlar ve adaletsizlik karşısında siyasetin dinamiklerini değiştirmek ve kamuoyuna alternatifler sunmak hayati önem taşıyor. Ancak bugünkü ekoloji ve buna bağlı iklim tartışmaları kabaca iki noktada düğümleniyor. Bunlardan ilki, teknolojik icatlarla ve teknik (hatta teknokratik) düzenlemelerle bütün bu sorunların bir şekilde giderileceği inancına dayanıyor. Bu yolla hem meseleyi bir başka zamana (geleceğe) atıyor hem de yaşanan bu dönüşümlerin yapısal sebeplerini, örneğin piyasanın işleyişini ve iktidar ilişkilerini göz ardı ediyor. İkincisi ise makro bir seviyede değerlerin ve toplumsal düzenin topluca değiş-

mesi gerektiğini savunuyor, fakat değişimi sağlamak için nereden başlanmalı sorusunda tıkanıyor. Herkesin tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi, daha adil bir yaşam sürmeye özendirilmesi, zenginliğin dağıtımı gibi (ara kademelerin belirsiz kaldığı) hedefler, bir yanıyla ters tepip umutsuzluğu çoğaltabiliyor. Bizim önerimiz ise soruyu şu şekilde değiştirmek: Halihazırda yapılmakta olanlar ne? Hangi yeni kavramlar, ölçekler veya prensipler önümüzdeki sorunları düşünmek için imkân sunuyor? Kalkınma-büyüme gibi ekonomik hedeflerin, insanlardan ibaret bir toplum anlayışının, kır/kent, yerel/küresel gibi ayrımların ötesinde başka menziller, çalışma sahaları, alternatifler ve başka aktörler görmek mümkün mü?

Böyle bir perspektif kazanmak için var olan disiplinlerin hem dilinin hem de iş yapma şeklinin dönüşmesi gerekiyor. Başka bir ekonomi, başka bir sosyoloji, başka bir siyaset, başka bir hukuk, başka bir coğrafya mümkün mü? Pek görünmeyen yahut marjinal olduğu düşünülen, oluşma aşamasında olan radikal ve eleştirel pratikleri nasıl görünür kılarız, gelişmelerine nasıl destek oluruz, nasıl teorize ederiz? Burada teoriden kastımız aynı zamanda kurucu (performative) bir eylem. Hem şahitlik etmek, hem de gelmekte olana katkı sunmak gibi bir vazifesi var.

Bu sayıdaki yazıların bir hedefi ekoloji, mekân ve piyasa kavramlarının belirli söylemsel rejimler içinde nasıl devreye girdiğini, ortaya çıkan politik problemleri nasıl çerçevelendirdiğini ve üretilen çözümleri nasıl sınırlandırdığını göstermek; dolayısıyla bu kavramın her yerde karşımıza çıkan farklı yüzlerini eleştirel bir gözle yeniden ele almak. Ancak bu özel sayı sadece bir kavramın fikrî takibi üzerine kurulu değil. Bu kavram etrafında belirli mekânların nasıl örgütlendiğine, yaşam alanlarının bozulup nasıl yeniden kurulduğuna ve bu esnada insanların ve diğer varlıkların ilişkilerinin nasıl dönüştüğüne bakıyoruz. Dolayısıyla sermayenin genişlemesini ve daha hızlı birikmesini mümkün kılan teknik-politik alanları irdeliyoruz.

Toplum ve Bilim'e ekoloji özel sayısı hazırlama fikri, Bilgi Üniversitesi Ekoloji Politik Platformu tarafından 27-28 Kasım 2015 tarihlerinde düzenlenen iki günlük konferansın sonucunda ortaya çıktı. Bu konferansın temel maksadı, benzer meseleler üstüne düşünen/çalışan akademisyenleri bir araya getirmek, yapılan güncel çalışmaları paylaşmak, duyurmak ve nihayetinde ortaya çıkan bilgi birikimini erişilebilir kılmaktı. Bunu yaparken katılımcı akademisyenleri birlikte çalışmaya teşvik eden, alışılagelmişten farklı bir usul takip ettik. Okuyacağınız dergideki yazılar herkesin kendi makalesini verip ayrıldığı bir sürecin sonunda değil, oldukça meşakkatli ve kolektif bir çalışmanın sonucunda ortaya çıktı. Konferansın ardından bu derginin de başlıklarını oluşturan temalar belirledik ve yazarları gruplara böldük. Onlardan, benzer kavramlar ve temalar üstüne düşünüp ortak bir yazı oluşturmalarını, kişisel çalışmalarını ise bu ortak yazıya göre yeniden yazmalarını istedik. Bu oldukça zorlayıcı bir talepti, zira farklı kavramlarla düşünüp başka usullerle çalışan ve çoğu durumda birbirini tanımayan insanlar bu süreçte yan yana gelmiş oldu. Kimi durumda bütün yazıları tek bir makale haline getirerek kimi durumda görece kısa yazılardan oluşan bir tematik küme oluşturarak katkı sundular. O anlamda elinizdeki

sayı, farklı yazıların toplamından oluşan bir dergi değil, kolektif bir çalışmanın ürünü. Bu tarz çabaların, yalnızlığın hemen her alanda giderek büyüdüğü şu dönemde özellikle kıymetli olduğuna inanıyoruz.

Elinizdeki sayı, üç ayrı tematik başlık altında toplanmış yazılardan ve bunlara eşlik eden kavramsal tartışma metninden oluşuyor. Başlıklar sırasıyla şöyle: A) Piyasa, Mekân, İktidar; B) Şehir ve Akışlar; C) Gıda Ağları. Sezai Ozan Zeybek'in "Ekolojinin Politikası: Yeni Sınırlar, Yeni Aktörler" başlıklı yazısı, bu üç kümede de geçen mekân, piyasa ve iktidar gibi kilit mevzulara dair kuramsal bir tartışma sunuyor. Doğal, küresel, yerel gibi kavramları sorguluyor; ekolojik bir siyaset dilinin nasıl olabileceğini ele alıyor.

Onu takip eden "Piyasa, Mekân, İktidar" tematik grubunda Evren Hoşgör, Melis Ece, Nahide Konak'ın ortak çalışması küresel iklim değişikliği söylem ve pratiklerinin *yeşil ekonomi* kavramı ile olan ilişkisine odaklanıyor. Evren Hoşgör, *yeşil ekonomi* kavramının doğal kaynakların piyasa yoluyla metalaştırılmasını hızlandırdığına eleştirel bir perspektifle işaret ediyor. Yazının devamında Melis Ece, Tanzanya örneği ile yeşil sermaye birikiminin tehdidi altında olan ormanlık arazilerin karbon piyasasına eklemlenmesinin yıkıcı sonuçlarını ele alıyor. Nahide Konak ise Türkiye'den örneklerle HES odaklı yeşil enerji politikalarının etkilerini su gaspı, ekolojik sorunlar ve mülksüzleşmeye vurgu yaparak araştırıyor. Bu tematik kümede yer alan kısa yazılarda ise Irmak Ertör Avrupa ve Türkiye'de balıkçılık ve balık yetiştiriciliği sektörlerine odaklanarak meta menzilinin genişlemesi ve derinleşmesi stratejilerinin sermaye birikimindeki rolünü eleştiriyor. Fatma Nil Döner, Türkiye'de yaşanan tarımsal dönüşüm sürecinde gerçeklesen toprak satışlarını ve bu araziler üzerinde planlanan projelerin sosyoekonomik ve siyasi boyutlarını Bursa Karacabey bölgesinde uygulanan toprak rejimine odaklanarak inceliyor. Orkun Doğan ise Türkiye'de zeytin üretimi ile ilgili siyasi ve hukuki mevzuat değişikliklerinin tarımdaki köklü yapıları sarstığını ve sermaye rejiminin ihtiyaçları doğrultusunda üretim ve güç ilişkilerini yeniden düzenlediğini iddia ediyor. Son olarak Ozan Zeybek hayvancılık sektöründe yaşanan sosyoekonomik, siyasi ve teknolojik dönüşümü şiddetten beslenen güvenli gıda kavramını eleştirerek açıklıyor.

"Şehir ve Akışlar: Kentsel Politik Ekoloji" tematik kümesi, Özlem Ünsal'ın bizi kent ve kent-dışı alanlar arasındaki metabolik ilişkiyi ve bu ilişkinin dinamiklerini İstanbul'un süreklilik coğrafyası üzerinden sorgulamaya davet eden giriş yazısı ile başlıyor. Bu kümede Can Altay ve Onur Ceritoğlu'nun özgün çalışması kentsel dönüşümde çıkmacıların deneyimlerini eşyanın yolculuğundan hareketle merkez/çeper ayrımının geçersizliğine vurgu yaparak inceliyor. Eda Acara ise Trakya alt bölgesinde suyun yönetimi ve bölgesel planlama politikalarının etkilerini çeperleştirme, yerellik ve bölgesel kimliğin inşası ve kirliliğin yönetim(sizliğ)i gibi farklı eksenlerde ele alıyor.

"Gıda Ağları" kümesinde Bulut Aslan ve Yonca Demir literatürde matematiksel yöntemler ile üstünlük kurarak konvansiyonel tarımı destekleyen tezleri kendi si-

lahıyla vurarak organik tarımın Türkiye'yi besleyebileceğini gösteren matematiksel modeli aktarıyor ve sonuçlarını tartışıyor. Aşçıların dünyasını gözlemleyen Erhan Akarçay ise bir restoran mutfağında gıda ürünlerinin dolaşımını takip ederek tüketicilerin duyarlılıklarının karşılık bulup bulmadığını araştırıyor. Kiraz Özdoğan, çalışmasında topluluk kurma, ortak tarımsal üretim ve doğa ile farklı bir ilişki kurma pratiklerini gönüllü olarak katıldığı hiyerarşiyi en aza indiren kolektif eko-tarım deneyimleri üzerinden inceliyor.

Hem konferans hem özel sayı için emek veren birçok kişi var; hepsinin emeği çok değerli ve önemli bir bir araya gelmeyi sağladı, bunun için süreçte yer alan herkese çok teşekkür ederiz. Tüm tartışma konuları bu sayıda yer alamadı, ancak hepsi çok değerli alanlar açıyor. Ortak makale yazmak haricinde aynı masada sohbet etmek dahi bizim için öğretici ve keyif vericiydi. Ayrıca tüm bu buluşma ve işbirliği sonucunda bu tartışmaların devam edebilmesini, birlikte üretebilmeyi, benzer çalışmaları güçlendirmeyi ve çevremizdeki dönüşüme dair mücadeleleri ve sözümüzü artırmayı ve daha güçlü biçimde dayanışmayı sürdürmeyi amaçlıyoruz. Emeği geçen herkese çok teşekkür ederiz.

FATMA NİL DÖNER - MELİS ECE - IRMAK ERTÖR - SEZAİ OZAN ZEYBEK

Ekolojinin politikası: Yeni sınırlar, yeni aktörler

*Sezai Ozan Zeybek**

Özet: Bu çalışmada, ekolojik mücadeleler açısından önem arz eden mekân, piyasa, iktidar, doğa, doğal, yerel, küresel gibi tabirlerin teorik bir tartışması yapılıyor; bunların ihtiva ettiği sorunlar inceleniyor. Bruno Latour, Doreen Massey, John Allen ve Timothy Mitchell'ın coğrafya ve iktidar üzerine yazdıklarından yola çıkılarak yeni bir çalışma metodu, kavramsal çerçeve ve siyaset tarzı öneriliyor. Sosyal bilimlerin çalışma sahasının yalnızca insanlardan ibaret olmayan ilişki ağlarını içerecek şekilde genişletilmesi gerektiği savunuluyor.

Anahtar sözcükler: Mekân, ekoloji, iktidar, neoliberalizm

Mekân, piyasa ve iktidar[1]

Dünya üzerindeki tüm ekosistemlerde insan kaynaklı büyük değişiklikler yaşanıyor. Atmosferden toprağa, buzullardan vahşi hayat alanlarına hemen her yerde bu değişimler gözlemlenebiliyor. Türkiye'de de bilhassa 40 yaş üstü nüfusun gözle görüp kıyaslayabileceği değişimler var. Çeşitli araştırmalar kapsamında Mardin'den Manisa'ya uzanan geniş bölgede köylülerle yaptığım mülakatlarda, toprağın artık kar tutmadığı, kışların eskisi gibi olmadığı dile getiriliyor. Meteoroloji verileri, köylülerin gözlemlerini doğruluyor.[2] Zira, bilim insanlarına göre yeni bir jeolojik dönemde yaşıyoruz. Bu döneme Antroposen deniyor.[3]

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

1 Bu yazının ortaya çıkma sürecinde katkı sunan, benimle beraber düşünen, okuyup yorum yapan Irmak Ertör, Melis Ece, F. Nil Döner, Fırat Genç ve Hilâl Alkan'a teşekkürler. Ama yazıdaki kusurlar tümüyle bana ait.

2 1970-2015 yılları arasında Türkiye'de karla kaplı gün sayısında %20,6'lık bir azalma yaşandı. 2014 yılı bu anlamda özellikle dikkat çekiciydi. Türkiye'de karın yerde kaldığı ortalama gün sayısı bahsi geçen zaman aralığında 28,7 gün iken, 2014'te 11,2 güne düştü (Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2016).

3 [Anthropocene] Anthropo- [Yun.] insan demek; -cene [Yun], yeni, yeni çağ: Ortaya çıkmasında insanın başat rol oynadığı yeni jeolojik çağ.

Yaşanmakta olan dönüşümün başlıca sebebinin insan olduğu konusunda bilim camiasında her ne kadar bir uzlaşma olsa da bilhassa sosyal bilimlerde bu meselenin nasıl ele alınabileceği ile ilgili tartışmalar devam ediyor. Antroposen kavramının ima ettiği mekânsız-sınıfsız-tarihsiz "insan" tabiri eleştiriliyor; herkesin aynı sorumluluğu taşımadığı, karbon ayak izinin eşit dağılmadığı vurgulanıyor (Hartley, 2015; iklim adaleti hakkında bir vaka analizi için Gupta, 1998). Bunlar önemli müdahaleler; çünkü önümüzdeki meseleleri çalışırken ve çözümler ararken sosyal bilimlerin ve eleştirel düşüncenin birikimini kenara koyma, var olan eşitsizlikleri görmezden gelme lüksü yok. Hepimiz aynı gemideyiz gibi sloganlar her ne kadar bir birlik duygusu yaratmaya yönelik olsa da sorunların kökenini ıskalama, muğlaklaştırma riski taşıyor.

Ancak diğer yandan ortaya çıkan meseleler karşısında sosyal bilimlerin de ev ödevini yapması, yani eldeki kavramları yeni meseleler ışığında bir daha sorgulaması, tashih etmesi ve ihtiyaca göre yeni kavramlar, yeni çalışma usulleri, yeni teorik açılımlar geliştirmesi gerekiyor. Bu yazı, böyle bir arayışın ürünü. Bu maksatla dönüşümün temel unsurları olarak gözüken mekân, piyasa ve iktidar gibi üç kilit kavramı farklı bir gözle ele alan kuramsal bir tartışma sunuluyor.

Yazı temel olarak iki kısma ayrılıyor. İlk kısımda piyasa-mekân ilişkisinin, daha doğrusu mekânı piyasanın öncelikleri doğrultusunda dönüştürmek için kullanılan teknik-politik araçların nasıl bir kavramsal-teorik açılım gerektirdiği ele alınıyor. Sırasıyla mekân ve piyasa kavramları inceleniyor. Yaşam alanlarının bozulup farklı parametrelerle yeniden kurulması, insan ve insan olmayan varlıkların ilişkisinin dönüşmesi ve bu esnada ortaya çıkan sorunlar/yeni imkânlar/yeni aktörler bu eksenin temel tartışmalarını teşkil ediyor. "Teknik-politik araçlar" tabiriyle de illa yerel olmayan ama farklı yerleri kesen; koordineli olarak işleyen birtakım düzenlemeler, hesaplar, altyapı tesisleri, finansal enstrümanlar ve teknik prosedürler kastediliyor.[4] Mekânı yeniden inşa eden bu süreçlerin sonucunda nesneler, canlılar ve bunların hareketleri yeni bir üretim rejiminin parçası haline geliyor. Bu yazının maksadı, işte bu bahsi geçen dönüşümleri daha iyi anlayabilmek için mekân, yerellik, doğa veya doğal gibi kavramları eleştirel bir gözle yeniden düşünmek, değerlendirmek.

Yazının ikinci kısmı, bu bahsi geçen değişimlerin ne tür taktiklerle devreye sokulduğunu konu ediyor. Daha doğrusu, iktidarın farklı işleyiş usullerinin örnekleri sunuluyor. Tahmin edileceği üzere tüm bu dönüşüm, yalnızca devletin zoruyla ilerlemiyor. Zor kullanmak, var olan taktiklerden yalnızca biri. Bir köylünün bankayla, yem şirketiyle, köyün diğer sakinleriyle yahut devletle kurduğu ilişkinin farklı kipleri, başka dinamikleri var. O halde iktidarın dönüştürücü

4 Örneğin bir balık çiftliğinin idaresi için sertifikalar, mimari projeler, ÇED raporu yazan uzmanlar, benzer çiftlik modellerini Avrupa'dan buraya ithal eden danışman şirketleri ve büyük bir finansman gerekiyor.

gücünü çalışmak, aynı zamanda iktidarın mahiyeti ve failleri hakkında da kapsamlı bir şekilde düşünmeyi gerektiriyor.

Sonuç bölümünde ekolojik meseleleri çalışmak için sosyal bilimlerin temel prensiplerinin nasıl geliştirilebileceği üzerinde duruluyor, yeni bir metoda ve daha geniş kapsamlı (insanlardan ve tekil mekânlardan ibaret olmayan) bir çalışma sahasına işaret ediliyor.

Birinci Kısım: Mekân ve piyasa

Mekân

Öncelikle *yerel* [İngilizce; local] ile *yer-mekân* [place] gibi birbirine sık karışan kavramları bir daha tarif etmek, daha doğrusu birbirinden ayırmak gerekiyor. Ardından bu ayrımın neden önemli olduğu ve piyasayı düşünmek için nasıl imkânlar sunduğu üzerinde durmak mümkün hâle gelecek.

Mekânın başlıca niteliği sürekli değişim halinde olmasıdır. Bu değişimlerin bir kısmı (insan zamanıyla) yavaş, bir kısmı son derece hızlıdır. Şehirler, köyler, insanlar, hayvanlar jeolojik ölçekte hızlı dönüşen unsurlardır. Fakat sabit gibi gözüken dağlar bile aslında hareket halindedir, onlar da sürekli dönüşür. Her nesne ve canlının kendine göre bir yönü, bir hızı vardır. Mekân, işte bu muhtelif varlıkların gelip geçtiği bir buluşma noktasıdır (Massey, 2007). Dolayısıyla farklı hikâyeler ihtiva eder, tek bir "karakteristiği" yoktur. Bir mekândaki unsurlar birbiriyle uyumlu bir bütünlük kurmak zorunda değildir. Bu tarif, birazdan daha detaylı ele alınacağı üzere çevremizde olup biteni anlamak için gösterişsiz ama bir diğer coğrafi tarif olan küresel-yerel ikiliğinden daha iyi bir çıkış noktası sağlar.

Mekânın bir diğer özelliği, ne tümüyle dışarıya kapalı (yani kendinden menkul) ne de tümüyle bir diğer yerin etkisine açık, basit bir uzantı olmasıdır. Diğer bir ifadeyle her mekân belli ölçülerde diğer yerlerle etkileşim halindedir, ancak bu onu küresel güçlerin her parametresi önceden bilinen bir yansıması haline getirmez. Bir yeri çalışmak, o yerin kendine has örgüsünü, orada bir araya gelmiş unsurların çözümlenmesini gerekli kılar. Çünkü mekânı mekân yapan, bu farklı unsurların etkileşimleri ve bunların ne şekilde bir araya geldiğidir. Örneğin para, mısır ve çiftçi belli bir yerde bir araya gelir. Her bir unsur belli şekillerde farklı mekânlarla temas halindedir. Buradaki mekân ne yerel ne de küreseldir; yani paranın küresel, çiftçinin yerel olduğu gibi varsayımlara dayanmaz (bir örneğe dayanan mekân tartışması için bkz. Zeybek, 2014). Burada olan, daha ziyade bir buluşmadır.

Frederick Cooper, *Colonialism in Question* [Kolonyalizmin Sorgulanması] isimli kitabında, küresel ve yerel tabirlerini bir tarihçi olarak eleştiri süzgecinden geçirir. Cooper'a göre küreselleşme (ve benzer şekilde kalkınmacılık, mo-

dernleşme) külliyatı mütemadiyen tekrarlanan bir hikâye kalıbı üzerine inşa edilmiştir. Bu kalıba göre eskiden kapalı, az gelişmiş durumda bulunan yerellikler, giderek dışa (küreselleşmeye) açılmaktadır. Hikâyenin bir asli faili (çoğunlukla Batı yahut kapitalizm) bir de maruz kalanı (yerellikler) vardır. Cooper, böyle bir tarih anlatısını analitik olarak zayıf bulur (Cooper, 2005, bilhassa 4. Bölüm). Bir kere, kapalıdan açığa doğru giden bir güzergâh tarihsel olarak doğru değildir. Farklı coğrafyalar arasındaki etkileşim miktarları dönem dönem azalıp artmıştır. Geçmişte görece uzak yerlerin yoğun etkileşime geçtiği bölgeler bulmak mümkündür (Frank, 1998; Hobson, 2004; pek çok çalışma arasından şuna bakılabilir: Subrahmanyam, 1997). Aynı şekilde bugün (tam da küreselleşme ismi verilen gelişmeler yüzünden) etkileşimi son derece sınırlı kalmış coğrafyalar da vardır (Ferguson, 1999; Hoogvelt, 1997). Bu etkileşim ağları, daha doğrusu Doreen Massey'in tabiriyle *iktidar geometrisi* sürekli olarak değişir (Massey, 1999). Bu durum, küreselleşme külliyatının gündeme getirdiği gelişmelerin tümüyle yanlış olduğu anlamına gelmez. Ancak "küreselleşme" temel olarak bir metafordur ve bir metaforu analitik bir kavram olarak bu şekilde her vakaya ve her yere tatbik etmek, var olan tüm süreçleri ister istemez aynı büyük olayın çeşitlemeleri olarak sunar; totalize eder. Mekânları görünmez kılma tehlikesi içerir. Daha açık ifade etmek gerekirse, herhangi bir yeri çalışmak zorunda olmadan finans kapitalin her yerde aynı sonucu yarattığına dair büyük ölçekli, kestirme çıkarımlar yapmayı mümkün kılar. Böyle bir açıklamada mekâna bağlı olmayan sermaye dönüşümün motoru olarak, yerellikler ise sermaye tarafından yutulan/yutulmak üzere olan yahut direnen ama her durumda ikincil kalmış coğrafyalar olarak tahayyül edilir.

Buna karşılık mekândaki ilişkilerden yola çıkan bir tahlil, başka kavramlar ve başka bir çalışma metodu kullanır. Bir mekândaki unsurların nasıl değiştiğini tarif etmek için küresel-yerel-modern-ileri-geri-az gelişmiş gibi sıfatları kullanmamak ilk etapta daha iyi bir çıkış noktasıdır.[5] Bu daha sade betimleme şekli, bizi bir yandan bahsi geçen ikili düşünce kalıplarından kurtarırken bir yandan da belli varlıklara yerellik (yahut geri kalmışlık) üzerinden tekil bir kimlik yahut özcü [essentialist] açıklamalar atfetmeye engel olur (yerele has kimlikler üzerinden yürütülen siyasetin eleştirisi için bkz. Amin, 2004). Onun yerine, mekânların birbiriyle etkileşim halinde dönüştüğü, örneğin küreselleşme

5 Biraz basitleştirmek pahasına, burada anlatılan kuramsal müdahale daha büyük ölçekli bir dönüşüm üzerinden şöyle örneklendirilebilir: 18. yüzyıldaki Atlantik ticaretinin birbiriyle ilişkili üç farklı mekânı vardır. Şeker (ve diğer ürünler) için gerekli toprak Karayipler'dedir. Buralarda yaşayan nüfus kıyıma uğrar, topraklar boşaltılır. Onların yerine Afrika'dan köle getirilir. İnsan akışı Afrika coğrafyasını köklü şekilde dönüştürür. Sermaye ise Fransa'dan gelir, enerji ve hammaddelere eklenip yine Fransa'ya döner. Üretim bu üç mekânın (Karayipler, Fransa, Batı Afrika) buluşması ile mümkün olur. Diğer bir deyişle bu üç coğrafya, süreç içinde bambaşka seyirler izlemiş de olsa aslında bir üretim bandının üç farklı ayağını oluşturur. Dolayısıyla Avrupa'da olup biten süreçler "küresel" yahut "modern", Fildişi Sahili'ndekiler "yerel" yahut "geri kalmış" değildir (daha detaylı bir tartışma için bkz. Cooper, 2005: 97-102).

yahut modernleşmenin tek bir yerde vuku bulmadığı, başka yerlerde farklı tezahürleri olduğu söylenebilir (bkz. 5. dipnot). Böyle bir müdahale sayesinde tarihsel süreçlerin tek bir merkezden diğerlerine yayılan bir "lütuf" (yahut "hastalık") olduğu iddiası geçerliliğini yitirir. Avrupa merkezli olmayan, hegemonik anlatı kalıplarının ötesinde bir tarih anlatmak mümkün hale gelir.

Mekânlar küresel yahut yerel değildir. Dolayısıyla aynı mekânda buluşan unsurlar da (Çukurova için pamuk, sezonluk işçi, gemi, para, mazot...) küresel ve yerel tabirlerine sığmayan bir giriftlik içerir. Pamuk ekilen mekânla bankacılık faaliyeti yürütülen mekân benzer kapitalist akışlara maruz kalsa da ilişkiler, işçiler, zamanın kullanımı, enerjinin kime nasıl dağıldığı, örgütlenme şekilleri, mekândaki hareketlerin mahiyeti, vs. değişkenlik gösterir. İşleyişteki ve mekândaki bu değişiklikleri (elbette ortak unsurları unutmadan) yeniden ve yeniden çalışmak gerekir. Böyle bir iş yapma usulü bizi aynı zamanda her mekânı taze bir gözle düşünmeye davet eder.

Bir yerdeki ilişkilerden ve çoğulluktan yola çıkan siyaset tarzı da başkadır. Bu başkalığı anlatmak için önce yerelle ilgili bu hakim kalıplardan neşet eden iki pozisyonu tarif etmek gerekir. Bunlardan ilki deyim yerindeyse bir yerellik güzellemesidir. Yerel ilişkilerin muhafaza edilmesi gerektiği ileri sürülür, dışarıdan gelen etkiler ise "bozucu/bozguncu" olarak görülür. Buna kısaca "yerel/otantik/ulusal kültürlerin korunması" perspektifi diyelim (koruma tabirinin ekolojik bir eleştirisi için bkz. Zeybek, 2016). Bu siyaset tarzı, çevre mücadelelerinden yerel kimlik anlatılarına ve hatta antiemperyalist hareketlere uzanan geniş bir ölçekte karşımıza çıkar. Hem bir yerin dinamizmini (yani orayı kuran ve hiç de yerel olmayan etkileşimleri) hem de halihazırda o yerde var olan sınıfsal-etnik-cinsiyetçi eşitsizlikleri görmezden gelmeye meyleder.

Diğeri ise bununla aynı öncüllere sahip olmasına rağmen tam ters pozisyonu savunur. Taşra edebiyatı, köy anlatıları, oryantalizmin önemli bir kanadı, modernleşmeci-kalkınmacı anlayış bu hattaki önemli düşünce kümeleridir. Buna göre yereller geri kalmış; kahredici yeknesaklığa, boğucu taassuba gömülmüş; vasatlığın hizaya sokucu egemenliğinin hüküm sürdüğü yerler olarak tarif edilir (Bora, 2005; yerelin bir çeşitlemesi olan taşra temsilleri ile ilgili bkz. Çiğdem, 2001; Türkeş, 2005; taşra, köy ve kent üçlüsünden yola çıkan bir oryantalizm tartışması için bkz. Zeybek, 2011). Faik Baysal'ın *Rezil Dünya* kitabından bir alıntı bu fikir kümesindeki temel duyguyu iletir niteliktedir:

> Anadolu'ya hiç ayak basmamış olan birine bunu anlatmak olanaksızdı. Anlamsız yaşamlarını ortaçağ insanları gibi sönük ve renksiz bir dünyada sürdüren, namaz saatleri dışında, kalan zamanlarını tezgahlarının arkasındaki bir pöstekide sallana sallana Kuran okumakla geçiren esnafın, uygarlığın sağladığı buluşlardan haberi bile yoktu. ... Dünyadan en az dört yüz yıl geri kalan, çamur içinde doğup çamur içinde ölen bu insanların kafasında neler vardı acaba? (Baysal, 1994: 226-227)

Bu "bilinemeyen", dünyanın geri kalanından "kopuk" bölgelerin ilerleme ve kalkınmayla dönüşmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülür. Hatta öyle ki taşranın değişebilme ihtimalinden bahsetmenin bile taşrayı olumlamak olacağı söylenerek "... [onu] kendi hâline bırakmak, kendi özyıkımını gerçekleştireceği güne kadar yokmuş gibi davranmak" tavsiye edilir (Çiğdem, 2005: 114).

Oysa mekân siyaseti, mekânın başka imkânları olabileceği şiarıyla yola çıkar. Ne yerelin olduğu gibi korunması ne de onun mutlaka dışa açılması gerektiğine dair bir ön kabulü sahiplenir. Mekânın kapalı yahut açık olması önceden verili bir durum değil, politik mücadelenin kendisidir. Göçmenlikle ilgili bir meselede mekânın daha açık, GDO'lu ürünlerin ekilmesi hususunda daha kapalı olması savunulabilir. Siyasetin içeriği meseleye münhasıran doğar ve mekânın kompozisyonuna dair yapılan müzakerelerle gelişir. Dolayısıyla örneğin Dünya Bankası gibi her yere aynı kıyafeti giydiren yahut her şart altında yerel kimlikleri savunan mekânsız siyasetten ayrılır. Burada savunulan siyaset tarzı kesinlikle görecelilik [relativism] ile karıştırılmamalıdır. (Yazının sonunda ekolojik bir mekân siyasetinin temel prensiplerinin neler olabileceğine değinilecek.) Ancak siyasetin sürekli bir müzakere alanı olabilmesi için mekândaki farklılıkları görmek, bir yerin dinamiklerini, olasılıklarını ve sınıfsal-cinsiyetçi eşitsizlikleri dikkate almak gerekir.

Böyle bir mekân tarifi, "doğa" kavramını da sorgulamaya imkân tanır. Orada da benzer bir ikili yapı karşımıza çıkar. Gündelik dilde yaygın şekilde kullanılan doğa tabiri, insan etkisinden uzak kalmış, "dokunulmamış" yerler anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle insan tarafından tasarlanmamış olduğu düşünülen yerler "doğa" olarak geçer. Vahşi hayat *doğal* hayattır. Amazonlar *doğal* hayatı koruyan yerlerdir. Dağ başlarında, okyanus diplerinde insan *doğayla* karşı karşıya gelir. Doğa bu tarif üzerinden, insanın müdahaleleri yüzünden küçülen ve bozulan bir yer olarak sunulur. Bu ibarelerin tümü de doğa-kültür ikiliğine dayanır. Bunun uzantısı olan bir diğer kullanım daha vardır ve insanı da kapsar; daha doğrusu insanın da doğal halden çıkamamış bazı nitelikleri olduğunu varsayar. Kadının fıtratı gereği ne yapması gerektiği üzerine konuşmak yahut okul başarısının genlerden geldiğini savunmak yine "doğa" [İngilizce; nature] ve "yetiştiriliş-kültür" [nurture] üzerine inşa edilen tartışma hatlarıdır.

Günümüzde yapılan bilimsel araştırmaların bizi getirdiği nokta, böyle bir ayrımın kolayca yapılamayacağı yönündedir. Bir kere dünyanın en uzak köşeleri dahi insanla ilişki içinde dönüşmüş durumdadır (Clark, 2005; Raffles, 2002). Soluduğumuz hava bile altmış sene öncesininkiyle aynı değildir (McKibben, 2001, Yeni Bir Atmosfer başlıklı bölüm). Buna mukabil, tasarlanmış mekânlar, tasarlanmamış bir sürü unsur barındırır. Radyoaktif santraller gibi "doğadan" daha uzak olamayacağı düşünülen mekânlarda dahi beklenmedik yeni yaşam formları ortaya çıkabilir (Castree, 2005: 2). Dolayısıyla tasarlanmış alanlar "doğa dışı" değildir. İnsan evreni ile (yani kültür – tasarım alanları ile) insan olma-

yan evren arasındaki ilişki son derece karmaşıktır ve mütemadi geçişlilikler içerir; mutlak bir ayrım yapılamaz. İnsanın kendisinde bile bu karmaşayı gözlemlemek mümkündür; çünkü insan, doğal yahut kültürel diye sınıflayamayacağımız karmaşık ağların bir parçasıdır. Özellikle bakteri ölçeğindeki hayat, gündelik deneyimden yola çıkarak tahayyül edemeyeceğimiz şekilde insan hayatına sirayet eder. Kuru ağırlığımızın (sıvıların alınmasından sonra kalan ağırlığın) %10'u bakterilerindir. Bakteriler olmadan insan B12 ve K gibi vitaminleri üretemez, hayatta kalamaz. Bağışıklık sisteminden sindirime, pek çok insan organı taşeron usulüyle işler: İnsan olmayan canlıları çalıştırır (bu konuda zihin açıcı bir makale için bkz. Sagan, 2011). Buna karşılık insan, yediği yemekler, kullandığı ilaçlar ve ürettiği kimyasallarla bedenindeki "insan olmayan" habitata etki eder. İnsanın nerede başlayıp nerede bittiğinin kesin sınırları yoktur. Burada "belki" denebilecek olan şudur: İnsandan ayrı bir doğa, doğadan ayrı bir insan düşünmek pratik olarak mümkün olamaz.

Fakat yukardaki cümle dahi hâlâ "Bu onu, o bunu etkiler," diyerek bir ikilik gözetmektedir. Bunun yerine (yukarda tartıştığımız gibi) çoğulluk içeren ve başka yerlerle ilişkisi üzerinden tarif edilen mekân kavramı kullanılabilir. İnsan bedeni bir mekândır; farklı unsurlar (gıda, bakteri, antibiyotik, su...) bedende buluşur. Bu buluşan unsurların bir kısmı "doğal", bir kısmı değildir; fakat hepsi de başka yerlerle ilişki içindedir. Bu unsurlar bedeni inşa eder: Su, gıda, bakteri olmadan insan, insan olamaz. Böyle bir kavramsallaştırmanın "doğa ve kültürün birbirini içermesinden" daha farklı bir vurgusu vardır. Tasarlanmış ve tasarlanmamış, ama her durumda oldukça karmaşık geçişlilikler içeren varlıklar arasında (yani doğa ve kültür arasında) bir eşik çizgisi varsaymaz. Daha ziyade muhtelif mahiyetteki unsurların nasıl bir araya geldiğine odaklanır.[6]

Böylelikle doğanın veya kültürün özcü bir şekilde, tekil birer kimliğe indirgenmesinin önüne geçilmiş olur. İnsanın doğayı fethetmesi yahut doğanın insandan intikamını alacak olması gibi metaforik anlatımlar; doğadan uzaklaşıldığı, yeniden oraya dönmek gerektiği gibi romantik kalıplar; doğanın dengesinin bozulduğuna dair çıkarımlar dilden düşer. Zira tüm bunlar geçişliliklerin ve melez varlıkların görmezden gelindiği ikili tasniflere dayanır (detaylı bir tartışma için bkz. Latour, 1993). İsim koyma işi (doğal, yerel, küresel...) mekândaki dinamizmin önüne geçer, kavramların içi boşalır. Tam da buradan hareketle coğrafyacı Noel Castree, doğa tabirinin aslında belirli bir yere referans vermeyen bir tür üst-gösteren [meta-signifier] olduğunu ileri sürer. Dünyada yaşanan tüm karmaşık ilişkiler ve varlıklar (fırtınalar, metan yiyen bakteriler, ağaçlar, kuşlar, yerçekimi...) tek bir kavramın sırtına yüklenmiş gibidir. Bu farklı fe-

6 Burada söylenmek istenen, her varlığın toplumsal inşa süreçleriyle [socially constructed] ortaya çıktığı değildir. İnsandan ayrı varlıklar, ilişkiler bulunur. Ancak tüm bu karmaşayı (yapay zekâyı, GDO'yu yahut siborglarla, kimyasallarla dolu bir dünyayı) doğa ve kültür gibi iki kategoriye indirgemek mümkün değildir.

nomenler arasındaki en büyük ve belki de tek ortaklık, insanın onlara atfettiği "doğa" tabiridir (Castree, 2005: 35).

Onun yerine tasarlanmış makinelerin, tasarlanmamış nesnelerin, insanın ve insan olmayan canlıların, daha mikro ölçekli yaşam altı birimlerin (örneğin enzimler), simbiyotik ilişkiler kurmuş kolektiflerin/kolonilerin nasıl ve ne şekillerde buluştuğunu, yani *ekolojik ağları* incelemek sosyal bilimlerin dilini keskinleştirmeye, teknolojik-organik toplanışların [assemblage] nasıl mekânlar kurduğunu anlamaya yarar. Çevremizdeki dünya ve insanın kendisi dinamik bir boyut kazanır. Çok katmanlı ilişkilere tek bir ayırıcı nitelik atfedip işin içinden çıkmaktansa mekânları yeniden ve yeniden çalışmak gerektiği vurgulanmış olur.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir: Kültür ve doğa ikiliği zaten evrensel bir tasnif değildir. Gelmiş geçmiş tüm toplumlar bu şekilde bir kültür-doğa ayrımı gözetmemişlerdir. Antropoloji disiplini bize, yaşamış/yaşamakta olan diğer toplumların bambaşka kozmolojileri olduğunu, örneğin diğer canlıların da birer şahısmış gibi kabul edilebildiğini (dolayısıyla "doğal" kümesine sokulup ayrılmadığını) yahut insanın kapalı, kendinden menkul bir kategori olarak düşünülmediğini anlatır (bu konuda heyecan verici bir ontoloji tartışması için bkz. Descola, 2013; Harvey, 2005).

Buraya kadar olan kısımda mekân-piyasa ikilisinden ilki, yani mekân kavramı tartışıldı. Aşağıda, bu defa piyasa üzerine düşünüp bu ikisinin bir arada nasıl ele alınabileceği üzerine kafa yoruluyor.

Piyasa

Ekolojik perspektifin öne çıkan temel meselelerinden biri, mekânların, sermayeyi daha hızlı ve daha az elde biriktirmeye yönelik olarak değiştirilmesidir. Zeytincilikten balıkçılığa, büyükbaş hayvancılıktan ormancılığa, farklı pek çok faaliyet ve bunların yapıldığı yer, ortak bazı dinamiklerin etkisiyle günümüzde yeniden kurgulanmaktadır. Bu dinamikleri, daha önce de tartıştığımız üzere "küreselleşme" diye isimlendirmek sorunlara yol açar.[7] Ancak bu, hiçbir ortaklık tespit edemeyeceğimiz anlamına da gelmez. Zira farklı mekânlar arasında ilişki kuran unsurlar vardır; akışkanlıklar bulunur: sermaye, yasal mevzuat, teknolojik gereçler, devlet şiddeti gibi... Bunlar bir yerden diğerine hareket eder; rasyonalize edilmiş, denetim altına alınmış ve piyasa ihtiyaçlarına münasip hale getirilmiş mekânlar üretmeye çalışır. Her zaman aynı ölçüde başarılı olamaz, her yerde aynı mekânı da oluşturmaz. Ama bu unsurlar, incelenmesi gereken kritik vektörlerdir. Bu vektörlerden belki de en öne çıkanı, ekolojik süreçlere yoğun olarak etki eden piyasa mekanizmalarıdır.

Bu yazının amacı, piyasanın günümüzde bolca tartışılan neoliberal halini bir daha tekrar etmek değil. Bunun yerine piyasa mekanizmalarının farklı mekân

7 Örneğin finans kapitalin mekânsız-sınırsız her yere ulaşan fetiş bir imgesini üretir.

kurguları olduğu ve her faaliyet alanında değişik stratejiler izlediği üzerinde durulacak. Zira piyasa ve mekânsal ilişkiler birbirinden ayrı düşünülemez. Diğer bir ifadeyle piyasa, sadece soyut ekonomik yasaların tatbik edildiği bir mecra değil, mekândaki muhtelif seslerin bastırıldığı, taleplerin yok sayıldığı, "irrasyonel" davranışlar içeren, şiddete başvurulan ve birbiriyle uyumsuz failler barındıran bir birlikteliktir. Tam da bu sebeple piyasa her yeri daha "açık" hale getirmez, "serbest piyasa" kuralları her yere aynı şekilde tatbik edilmez. Hatta kimi zaman piyasanın işleyişi belli grupların rekabetine engel olacak şekilde tasarlanır. Dolayısıyla piyasa zannedildiği kadar serbest, zannedildiği kadar akışkan değildir. Böyle varsayımlara dayanmayan mekân odaklı bir anlatım, her yere sanki bir hava dalgasıymış gibi yayılan, mekânları aynılaştıran, tek bir aklın ürünü gibi sunulan hakim piyasa temsilini eleştirel bir gözle süzgeçten geçirme imkânı taşır.

Stuart Hall'a göre hakim olan "serbest piyasa" anlatısı, özgürlük, eşitlik gibi kavramlarla semantik bir ilişki içinde olan oldukça muğlak bir tabirdir. Piyasa kavramının bu kadar işlevsel olmasını mümkün kılan tam da bu muğlaklık, çok anlamlılık, daha doğrusu anlam kaymalarına müsaade eden açıklıktır (Hall, 2011). Bu da mekândaki "uyumsuzlukların" (ve "aşırılıkların") sürekli olarak hasır altı edilip istisnai olarak gösterilmesinden gelir. Bu yolla hem kapalı bir sistem ve dengeden bahsetmenin önü açılmış olur hem de güya her yer için geçerli ekonomik prensipler üretilebilir. Timothy Mitchell durumu şöyle izah eder:

> Ekonomi [disiplini], ekonomiyi var eden kuralları, anlayışı, denklikleri bulmakla, yani [önce] kendini tesis etmekle iştigal eder. Tüm gayreti, bu imkânsız projeyi gerçekleştirmektir. Ekonomiye has olanla ekonomik olmayanı birbirinden ayırmaya çalışan daha geniş bir soyutlama [çerçevelendirme] sürecinin parçasıdır. Hesap yapmayı ve değiş tokuşu mümkün kılan bu ayırma işlemidir. O yüzden ekonomi dışı gibi gözüken tüm süreçleri ikincil, minör, istisnaî olarak ele almaya mecburdur. Bu kendini kandırış, disiplinin temelini oluşturur; çünkü diğer türlü, ilişkileri, [şiddeti] zorbalığı, sızıntıları takip etmesi ve [kurguladığı] ekonominin olamayacağını teslim etmesi gerekirdi (Mitchell, 2002: 300).

Ekonomi dışı gibi gözüken ve işleyişi bozduğu düşünülen unsurlar, aslında geniş bir etki alanı olan toplumsal ilişkilerdir: akrabalık gibi. Türkiye'de büyük ihalelerin belirli aileler arasında paylaşılıyor olması, siyasi erk ve sermaye sahiplerinin evlilikler ve kan bağı yoluyla kapalı devreler kurmaları, yani damatların holdingler ve bakanlıklar arasında gidip gelmesi buna örnek olarak verilebilir. Ekonomi disiplini açısından bunlar olmaması gereken aşırılıklardır; görmezden gelinir, örneğin IMF raporlarında bu ilişkilerin bahsi geçmez. Bu raporlarda, ekonomik modelin katıksız [İngilizce; purified] bir yansıması bulunur. Oysa dünyanın önemli bir bölümünde (Batı ülkeleri de dahil) bu tarz ilişkiler piya-

sanın kurucu unsurları olarak iş görür (Alan Duben'in ekonomik işleyiş, aile ve akrabalık üzerine yazdıkları bu konuda oldukça yön göstericidir. Duben, 2012).

Burada güdülen amaç, yukarda bahsi geçen ilişki türlerini meşrulaştırmak değil, piyasanın gerçek mahiyeti üstüne daha kapsamlı bir şekilde düşünmektir. Mekânı kuran unsurları yalnızca "serbest piyasa ekonomisinin mantığı" gibi kendine has bir iç ahengi olan, modelden devşirme tabirlerle anlayamayız; çünkü piyasa yalnızca bunlarla işlemez. Türkiye'de aile ilişkileri olmadan piyasa-mekân ilişkisini tarif etmek, Mitchell'ın yukarda andığı "imkânsız (ve mekânsız) projeye" iştirak etmek anlamına gelir. Aile ilişkileri dışında standart piyasa perspektifine uymayan başka "aşırılıklar" da bulunur. Timothy Mitchell'ın Mısır için anlattıkları üzerinden şöyle bir liste çıkarmak mümkün (Mitchell, 2002, "Dreamland" adlı 9. Bölüm):

Ulusaşırı şirketler

Bu oluşumların serbest piyasanın bir parçası olduğu, genellikle sorgulanmadan kabul edilir. Oysa bunlar aslında serbest piyasayı bozan [anti-market] kurumlardır. Belli mekânlarda ve faaliyet alanlarında tekel yahut kartel kurmak suretiyle başkalarının piyasaya iştirak etmesine engel olurlar. Arzı ve dolayısıyla fiyatları belirleme gücüne sahiptirler. Şirket içi hiyerarşiler kurup işçileri gözetim altında tutarak işçi piyasasına müdahale ederler. Adam Smith, bugün artık bağlamından uzaklaşmış olmakla birlikte "kendi kendini düzenleyen" piyasaları, aslında tekelleşmeye engel olacak bir fikir olarak ortaya atmıştır. Şirketlerin çok güçlenmesi karşısında bireyleri ve bireysel teşebbüsü öne çıkarmaya çalışmış, güçlü faillerin müdahaleleri ile şekillenen bir piyasadan ziyade kendi iç dinamikleriyle çalışan bir piyasayı savunmuştur (Mitchell, 2002: 294-295).

Devlet

Keza devletler de piyasa düzeninin kolaylaştırıcısı olarak kabul edilir. Oysa aslında devletlerin de yaptığı, çeşitli teşvikler, hibeler, kredilerle bazı öncelikli grupları desteklemektir. Bunun bir diğer yüzü, çeşitli üretim kollarındaki bazı üreticilerin devletin müdahalesi ile tasfiye edilmesidir. Dahası, kotalar yoluyla diğer ülkelerdeki üreticilerin iç piyasaya girmesi de engellenir. Bu anlamda ortada kendi kendine işleyen serbest bir piyasa yoktur. Dağıtım ve tüketime (belirli gruplar lehine) müdahale edip şekillendiren güçlü kurumlar bulunur.

Şiddet

Nitelik olarak diğerlerinden farklı olmakla birlikte (bir fail değil, araçtır), ekonominin dışında tutulan (örneğin ekonomiye giriş kitaplarında anlatılma-

yan) başlıca unsurlardan biridir. Genellikle devlet kaynaklı olsa da geçmişte Doğu Hindistan Şirketi gibi oluşumların mekân-piyasa ilişkisini şiddet yoluyla dönüştürdüğü pek çok örnek bulunur (bu konuda çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte bilhassa şuna bakılabilir: Chatterjee, 2012). Şiddet olmadan şu anki kapitalizmin idaresi mümkün olmaz. Şiddetin de birbirinden farklı türleri vardır: Her zaman açığa çıkmaz, hegemonya kurar, kuramadığı zaman zora başvurur. Bu yazıda tüm bu ayrımları ele almak mümkün değil; ama en azından geniş anlamıyla şiddetin kimin, nereyi, nasıl bölüşeceği konusunda oldukça belirleyici olduğunu söylemek mümkün.

İnsan olmayanlar

Ana akım ekonominin kendini kurarken varsaydığı doğa oldukça edilgen ve etkisizdir. İnsan olmayan ne varsa ya bir doğal kaynak olarak görülür ya da ismi anılmaz. Marksist külliyatta ise bundan farklı olarak insanın doğayı şekillendirirken doğanın da insanı şekillendirdiği vurgusu yapılır. Yine de insan olmayan ögelerin insanlarla veya kendi aralarında dinamik ortaklıklar kurabilen, kendi mantığı ve hızı olan unsurlar olarak görüldüğü bir anlayışa rastlanmaz. Bazen bir böcek hem piyasanın işleyişini hem de mekânı radikal şekilde değiştirebilir (örneğin Büyük İrlanda Kıtlığı'nda olduğu gibi [1845-52]); ama bu onun "istisnai" durumunu değiştirmez. Kirlenen dereler, değişen atmosfer, eriyen buzullar, ölen balinalar, artan kanser vakaları ve benzeri olgular, ekonominin sürekli olarak dışarıda bırakmaya çalıştığı, en iyi ihtimalle masraf olarak muhasebe defterine geçirebildiği dışsallıklar olarak kalır.[8]

Özetlemek gerekirse, sermayenin daha hızlı toplanması için mekânsal bir dönüşüm gerektiği doğrudur, ancak bu her zaman ekonominin kendi kuralları ve öngördüğü faillerle olmaz. Piyasa ve mekân arasındaki ilişki göründüğünden daha karışıktır. Bu yazının başlığı olan "Ekolojinin Politikası", işte bu çok katmanlı, çoğul, birbiriyle her zaman uyumlu olmayan mekânsal ilişkileri anlatmak için kullanılmıştır. Ekolojinin politikası, piyasanın ve mekânın başka bir tarifinden doğar. Piyasanın ne olması gerektiğinden değil, mekânda ne tür faillerin ne tür ilişkiler kurduğundan hareket eder.

Buraya kadar olan kısımda daha çok piyasa ve mekân kavramları ele alındı. Ancak mekânın nasıl dönüştüğünü ve bir yerde sermayenin hakim hale nasıl geldiğini anlamak için aynı zamanda iktidar ilişkilerinin de sorgulanması gerekir. Bir sonraki kısımda iktidarın mekândan mekâna değişkenlik gösteren kipleri [İngilizce; modalities of power] inceleniyor.

8 Son zamanlarda bu dış unsurların [externalities] ekonomiye nasıl dahil edilebileceği konuşuluyor. Örneğin şirketlerin kirlenen derelerin maliyetini yüklenmesi gerektiği söyleniyor. Bu tarz bir müdahale, ekonominin muhasebesini ve dolayısıyla işleyişini değiştirecek önemli bir potansiyel taşıyor. Ancak kullanılan kavramın (dışsallık), ekonominin kendi temsilini yeniden üreten bir mahiyeti var. Halbuki yukarda bahsi geçenler, hiçbir zaman dışarıda olmayan ama dışarıdaymış gibi muamele gören unsurlar.

İkinci Kısım: İktidar ve mekân

İktidarı analiz eden ve nasıl işlediğini anlamaya çalışan çok sayıda çalışma var. Bu yazıda bu kapsamlı külliyatı özetlemek gibi bir amaç güdülmüyor. Onun yerine, iktidarı mekânla beraber düşünmenin yolları aranıyor, yeni ek kavramlar öneriliyor.

Britanyalı Coğrafyacı John Allen, biraz basitleştirme pahasına sosyal bilimlerde öne çıkan iki farklı iktidar modeli olduğunu ileri sürer (Allen, 2000; 2003). Bunlardan biri Weberci anlayışa dayanır. Bu bakış açısında iktidarla ilgili en önemli soru, iktidarın kimde (yahut nerede) olduğudur. Max Weber'in buna verdiği farklı cevaplar vardır. Bunlardan belki de en bilineni bürokratik otoritedir. Weber'e göre bürokratik kurumların (kişilerden ayrı) bir otoritesi bulunur. Bürokrasideki insanlar, kendi şahsi kanaatlerinden bağımsız olarak kurumdan aldıkları iktidarı kullanırlar. Dolayısıyla iktidarın kaynağı rasyonel, mümkünse yazılı, resmî kurallara dayanır; o pozisyonda kim varsa onun tarafından tatbik edilir. İdeal durumda kişiler değişse de kurallar aynı kalır (Weber, 2000b: 290-324). Fakat Weber'e göre bürokrasi, iktidarın tek kaynağı değildir; zaten görece yeni ortaya çıkmış bir düzendir. Bunun yanında iki ayrı iktidar daha tarif eder: Biri karizmatik otorite, diğeri ise geleneksel/ataerkil otorite (Weber, 1958; 2000a).

Bu yazıdaki amaç, yukardaki üçlünün farkları üzerine yoğunlaşmak değil, benzerliklerini öne çıkarmak. Hepsinin sorduğu ortak soru şudur: İktidarın sahibi kim? Buna bazen karizmatik bir lider, bazen yasal-rasyonel kurumlardaki memur olarak cevap verilir; ancak hepsinde de iktidar belli bir yerde bulunur, sahip olunabilecek somut bir varlık gibi ele alınır. Böyle bir anlatımda kimileri iktidar sahibidir (baba veya devlet), kimileri ise iktidara maruz kalır. İktidarın işleyişi çoğunlukla tepeden aşağıya doğrudur.

Bir diğer model ise "kim?" sorusundan ziyade "nasıl?" sorusuna odaklanır, Michel Foucault'nun iktidar kuramına dayanır. Buna göre, iktidar sahip olunan bir "şey" değildir, birinin elinde bulunmaz. Birinin elinde bulunabilecek olan ancak iktidar araçlarıdır: silah gibi, para gibi, medya gibi...[9] İktidar ise icra edilmesi gereken, bunun için de farklı araçların kullanıldığı, değişken ve oldukça dinamik bir süreçtir. Diğer bir deyişle, iktidara sahip olunmaz, iktidar icra edilir (Allen, 2003: 122-127). Buradaki fark küçük gözükmekle beraber, bu iki modelin öncülleri farklıdır. İlişkinin nasıl kurulduğuna öncelik veren ikinci yaklaşımda, bir tarafta iktidar (devlet) bir tarafta iktidara maruz kalan (çiftçi) gibi keskin bir ayrım gözetilmez. Zira böyle bir ayrım gözetmek, iktidarın etkisini olduğundan daha büyük gösterir; ama asıl önemlisi, maruz kalana temel ola-

9 Foucault'dan yola çıkan bazı yorumlardan farklı olarak burada tamamen failsiz bir iktidar modeli öngörülmüyor. Yine de bu yazıda failler iktidarın başlangıç noktası değil, daha geniş bir hakikat rejiminin unsurları, icra edicileri olarak ele alınıyor.

rak iki rol atfederek hareket alanını kısıtlar: Çiftçi ya direnir (ve bu şekilde ilişkinin ikinci ânı, etkininin tepkisi olarak görülür) yahut iktidara teslim olur, yenilir. Yukarda taşraya dair anlatılan iki pozisyon ile bu dil arasındaki benzerlik, aynı iktidar modelini kullanmalarından kaynaklanır. İktidarın birinde ya da bir yerde olduğu düşünüldüğünde (Batı, devlet, baba, küresellik...), diğerleri ister istemez iktidardan mahrum olarak resmedilir. Bu da karşıtlıklar üzerinden yürüyen anlatımlara (Doğu-Batı, küresel-yerel...) imkân tanır. Halbuki, ikinci model iktidarı bir kurum ya da şahıs olarak değil, bir ilişki ve süreç olarak görmeyi amaçlar. Tam da bu yüzden öncelikli soru *nasıl*dır.

Ancak burada şerh düşülmesi gereken hususlardan biri şu: İlişki tabiri en az iki taraf gözetse de, tarafların eşit olduğunu varsaymaz. Farklı mekânlar ve unsurlar arasındaki ilişki çoğu zaman asimetriktir (devlet ve çiftçi birbirini aynı oranda etkilemez); ama nasıl sorusunu öne çıkaran mekân odaklı bir yaklaşımda iktidarın tatbiki yalnızca "dışarıdan" yapılan bir müdahale olarak değil, daha girift bir süreç olarak karşımıza çıkar. Mekândaki aktörlerin kimi zaman içselleştirdiği, kimi zaman değişimi bizzat talep ettiği, kendi aralarında çatışmalara yol açan ve bir kısmının bu süreçlerden güçlenerek çıktığı yeni ilişkiler tesis edilir. (Tekrar etmek gerekirse, mekân ahenkli bir bütün olmak zorunda değildir. "Londra bir finans merkezi," deyip geçemeyiz. Burada ikamet eden bambaşka insanlar [ve insan olmayan unsurlar] bulunur.) Zorlama-direnme ikilisi yahut dışarıdan müdahalelerin içeriyi kurduğu iktidar tasvirleri dönüşümün mahiyetine dair kısıtlı bir çerçeve sunar. Mekân odaklı bir yaklaşım, iktidarın bir yerden diğerine otomatik olarak ışınlandığını varsaymaz. Mesafeler, hareketi mümkün kılan araçlar, mekânın iç dinamikleri, yani bir yerin bir yeri uzaktan nasıl etkilediği, sonucu her zaman önceden bilinen bir denklem değildir. Meseleyi yalnızca *iktidarın merkezinden* okumak (devlet politikalarına, teknolojik araçlara, sermayenin dinamiklerine bakarak çıkarım yapmak ve diğer yerleri merkez addedilenin ikinci ânı, geriden gelen ve yalnızca etkinin tepkisi mekânlar olarak konumlandırmak) eksik bir anlatım sunar (Allen, 2003: 162-190). Örneğin iklim değişikliği gibi bir sorun (ki dünyadaki unsurların öngörülemeyen yeni bir toplanışından [assemblage] doğmuştur) sermayenin bilindik bir evrende hep aynı ilişkileri tesis etmediğinin delilidir.

O hâlde iktidarın farklı kiplerine, yani mekânların *nasıl* ilişkiler kurduğuna bakmak gerekir. Bu ilişkiler bir güç asimetrisi içermekle beraber var olan tek yöntem güçlü olanın zayıfı zorlaması [coercion] değildir. John Allen'ın, daha ince ayrımları görmek için bu konuda önerdiği kavramlar oldukça yön göstericidir (Allen, 2000; 2003; 2006).

Allen'ın önerileri doğrultusunda, mesela iklim değişikliği karşısında petrol şirketlerinin yaptıklarını düşünelim. Bu şirketler, yükselen tepkilere rağmen günümüzdeki petrol bağımlısı yaşam tarzını muhafaza etmek, hatta belli yerlerde bu bağımlılığı artırmak için uğraşmaktadırlar. Ancak petrolü zorla satmazlar.

Zorlamak, bu şirketlerin repertuarındaki yollardan yalnızca biridir. Bunun yerine, mesela kamuoyunu kandırmaya (manipüle etmeye) çalışırlar. İklim değişikliği ile ilgili bilgileri kamuoyundan saklamak, bulguların bir kısmını ihtilaflı hale getirecek tartışmalar açmak, değişikliğin insan elinden çıkmadığını savunmak buna örnek olarak verilebilir (bu konuda önemli bir külliyat var ama petrol şirketlerinin yaptıklarını toparlar nitelikteki şu belgesele bakılabilir: Jackson, 2006). Bir diğer yöntem, çeşitli uzmanları ekrana çıkarıp karşı (ama illa yanlış olmayan) bilgiler sunmaktır. Ekonominin nasıl geliştiği, petrol sektörünün ne kadar istihdam sağladığı gibi konular, ekonomi veya siyaset alanındaki otoriteler tarafından kamuoyuna aktarılır. Keza bu da zorlamaya dayalı bir iktidar değildir. Günümüzde hemen her konuda, insanları belirli bir şekilde davranmaya sevk eden uzmanlar vardır. Verdikleri bilginin doğru ya da yanlış olmasından öte,[10] kurulan ilişkinin mahiyeti önemlidir. Otoritenin otorite olabilmesi için muhatabı tarafından da tanınması gerekir. Bunun için otorite figürünün kurumsal bir liyakatinin veya deneyiminin olması beklenir. Uzmanlığına dayanarak belirli hakikatler öne sürer, bu hakikat çerçevesinde karşıdakinin değişmesini (yahut değişmemesini) talep eder. Buna uzman otoritesi diyebiliriz. Tahakküm kurmak ise [domination] iktidarın başka bir kipidir. Burada karşıdakinin hareket sahasını kısıtlayan, bazı olası seçimlerin önünü kapayan düzenlemeler kastedilmektedir. Petrol şirketlerinin diğer enerji türlerinin gelişmesini baltalaması, çevremizdeki çoğu tüketim eşyasının petrolden yapılır hale gelmesi, petrolün bir hammadde olarak ulaşımdan gıdaya üretimdeki her zincire sirayet etmiş olması tahakküm ilişkisi kurar. Kimsenin rızası alınmaz, direnişe doğrudan engel de olunmaz; ama bilfiil alternatifsizlik üretilir.

Fark edileceği gibi, yukarda anlatılanların hepsi asimetrik ilişkilere dayanmaktadır. Ancak her birinde iktidarın mesafeleri nasıl katettiği, daha doğrusu bir yerdeki araçların başka yerleri nasıl etkilediği değişiklik gösterir. Mekânın kompozisyonu açısından bunlar önemli farklardır. Çiftçilerin neyi, niye ektiklerini yahut borçlanma süreçlerini anlamak için bu ayrımları gözetmek gerekir. Böyle bir perspektifle çalışmak, mekânı kapalı birimler olarak hayal etmeye yahut küresel süreçlerin "yansıması" olarak görmeye imkân tanımaz. Mekânın kompozisyonu, kurulan çok katmanlı ilişkilere, dolayısıyla iktidarın mahiyetine bakarak anlaşılır.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir: İktidar illaki eşitsizlik üzerinden icra edilmez. Görece eşit ilişkilerde de diğerini etkilemenin usulleri vardır. İkna etmek bu şekilde düşünülebilir. Otorite ilişkisinde de bir tür ikna süreci olsa da, burada kastedilen müdahil kişilerin görece denk olduğu durumdur. Böyle bir ilişki sonucunda karşıdaki bekleneni yapmayabilir, itiraz edebilir, kendi pozisyonunu savunabilir. Karşılıklı etkileşim vardır. İkna çabası, mutlaka bir hakikat

10 Doktorlar bir dönem reklamlara çıkıp sigaranın faydalarını anlatmışlardır. Bu manipülasyon ve uzman otoritesinin bir arada olduğu bir iktidar yöntemidir.

iddiasına dayanmaz. Bazen rica veya hediye türü ilişkilerle ilerler. Pazarlık edilir. Bu şekilde düşünüldüğünde eşitlik asimetrinin karşıtı değil, var olan ilişkiler evrenindeki olasılıklardan biridir. Sürdürmesi zor bir denge durumudur ama benzer mekanizmalarla işler. Dolayısıyla böyle bir yaklaşım sayesinde iktidarın farklı türde ilişkileri nasıl tesis ettiğini anlamak ve kavramı açmak mümkün hale gelir. İktidarın sahibi olan ve olmayanlar arasındaki keskin ayrım muğlaklaşır; dereceler ve daha zengin bir ilişki silsilesi görünür olur. Zeytincilikten balıkçılığa pek çok iş kolunda karşımıza çıkan pazarlamacılar, yem mümessilleri, kolluk kuvvetleri, ziraat mühendisleri, aktivistler, girişimciler, danışman şirketler, ithalat şirketleri, tarım il müdürlükleri, kredi kurumları, köylüler, ilaç şirketleri, vs. tek bir ilişki hattı üzerinden açıklanmaz.

Yukarda anlatılan iktidar ilişkileri ve piyasanın işleyişi bir yerde buluşan tüm bu unsurları düzenler. Hayvanları kapatır, tohumlara müdahale eder, köylüleri devreden çıkarıp büyük sermayeli girişimcileri destekler, ithal ürünlere teşvik dağıtır. Böylelikle mekân, belirli ihtiyaçlar doğrultusunda (sermayenin daha az elde birikmesi veya örneğin haşere imhası gibi teknik ihtiyaçlara yönelik olarak) şekillendirilir. Bu süreçleri hem daha iyi anlamak hem de müdahale alanlarını çoğaltmak maksadıyla sonuç bölümünde mekân odaklı yeni bir çalışma metoduna işaret ediliyor.

Sonuç ve öneriler

Bu yazı, günümüzdeki iklim değişikliği yahut topraksızlaşma gibi ekolojik problemleri çalışmak için kullandığımız kavramları yeniden tarif ve rafine etme ihtiyacından doğdu. Küresel, yerel, doğal gibi tabirlerin dayandığı varsayımlar sorgulandı; bir yerdeki (insan ve insan olmayan) unsurların ne şekillerde incelenebileceği, o yerden doğan siyasetin imkânları tartışıldı.

Yazı boyunca gözetilen iki hedef vardı. Bunlardan biri, mekânları diğer mekânlarla ilişki içinde ele almaktı. Dolayısıyla her ne kadar bir *yerden* başlamak gerektiği vurgulansa da, kastedilen yerel bir siyaset veya yerelle sınırlı bir çalışma gündemi değildi. Örneğin bir şehri anlamak için şehrin dışındaki alanlara (tarlalara, sulara, ineklere...) odaklanan bir bakış açısı gerektiği vurgulandı.[11] Buradan hareketle bu yazıda, mekânın kapalı olmayan ilişkisel bir tarifi yapıldı.

Gözetilen ikinci hedef, bir yerdeki kompozisyonun sadece insandan ibaret olmayan unsurlardan oluştuğunu hatırlatmaktı. Bruno Latour'un "actant" ta-

11 Daha somut bir örnek vermek gerekirse Diyarbakır'dan, Trakya'dan ve hatta çevre ülkelerden gelen su, gıda, enerji ve insanlar İstanbul'daki yaşamı mümkün kılıyor. Buna mukabil İstanbul'daki kalabalık hayat başka yerlerde çöküntü alanları yahut kendisine bağımlı üretim sahaları oluşturuyor. İstanbul İstanbul'da bitmiyor (İstanbul'un çöp, su, gıda, dolaşımı hakkında bkz. Zeybek, 2014).

biri[12] ile ifade etmeye çalıştığı gibi, mekânsal dönüşümlerin sadece insan kaynaklı olmadığı, diğer varlıkların da bu dünyaya bir iz bırakabildiği, yani insanlarla ve birbirleriyle ilişki kurabildiği varsayımından hareket edildi. Bu maksatla, insanın dışında bir doğa ve insandan ibaret bir toplum/kültür ikiliği yerine, farklı muhteviyattaki ilişkileri bir arada ele almaya yarayabilecek ekolojik ilişki kavramı önerildi. Özetle, hem farklı mekânları bir arada düşünmeye yarayan hem de bir yerdeki farklı unsurların ilişkilerine vurgu yapan bir çalışma metodu sunuldu.

Böyle bir metodun açtığı yeni kapılar var. Örneğin bir yerin ileri gitmiş, bir yerin geri kalmış olduğu gibi saptamalar yerine, akışlara ve ilişkilere bakarak "ilerinin" ve "gerinin" birbirini nasıl koşullandırdığı ortaya konabilir. Sınırlar sorgulanabilir: Avrupa'nın Avrupa'da başlayıp Avrupa'da bitmediği söylenebilir. Toplumun sınırları genişletilebilir: İnsan olmayan canlıların ister istemez dahil olduğumuz karmaşık kolektiflerde hep var olduğu ve tek işlevlerinin bizim onlara anlam atfetmemizle sınırlı olmadığı teslim edilebilir.

Yazıda böyle bir gündem doğrultusunda yeniden ele alınan iki kilit kavram daha vardı: iktidar ve piyasa. İktidarın mekândan mekâna dolaysız olarak aktarılmasının mümkün olmadığı, tümüyle "dışarıdan" gelen ve sakınılması gereken bir "şey" olarak tarifinin ise kusurlu olduğu ileri sürüldü. İktidarın mekân kuran farklı kipleri üstünde duruldu (zorlama, kandırma, uzman otoritesi, ikna etme, tahakküm kurma...) ve icra edilen [performative] yönü vurgulandı. Keza piyasanın da soyut bir ilişki türü değil, çok katmanlı *gerçek* ilişkilerden oluştuğu anlatıldı. Bu iki kavrama verilen önceliğin sebebi, günümüzde yaşam alanlarını değiştiren başlıca iki vektör olmalarıydı.

Önümüzdeki problemler, hem kavramsal hem coğrafi sınırları yeniden ve yeni aktörlerle düşünmeyi zorunlu kılıyor. Kurulan ve kurulabilecek olan ilişkilerin ihtimalleri ve sıkıntıları üstünde yeni bakış açıları geliştirmek gerekiyor. Bu her ilişkiyi bir zenginlik olarak görüp sorgusuz kabul etmek anlamına gelmiyor. Ekolojinin politikası, hangi ilişkiye nasıl girileceği konusunda bir müzakere öngörüyor. Bunu yaparken de müzakereye katılan unsurları çoğaltmanın ve öteki mekânlarla kurulacak ilişkiyi daha geniş bir olasılıklar evreninde (yani farklı iktidar kiplerinde ve yereli koruma-küresele katılma gibi daraltılmış seçeneklerin ötesinde) değerlendirmenin önemini savunuyor.

Böyle bir siyasetin içeriğinin tam olarak ne olması gerektiğini önceden söylemek zor. Ancak yine de kapitalist birikim modelinden kaynaklanan ekolojik problemlerle karşı karşıya olduğumuz bu dönemde, bir mekânın nasıl dönüş-

12 *Actant*, bir araya gelerek fail haline gelmiş bir çoğulluğu ifade eder. Tümüyle insandan ibaret olmayan bir çoğulluktur bu. Hatta hiç insan da içermeyebilir. Yine de faildir; zira maruz kaldığı bir gücü pasif bir şekilde aynen yana geçirmeyip değiştirebilen, (bilinçli-bilinçsiz önemli değil), bir etki karşısında tümüyle hesaplanabilir bir tepki vermeyen her *actant*, Latour'a göre mekânın kurucu unsurudur (Latour, 2007: 57-58, 75-86). Örneğin atmosfer bir *actant* olarak düşünülebilir.

mesi gerektiği müzakere edilirken başvurulabilecek iki temel kriter öne sürülebilir. Bunlardan biri, finans sermayesinin daha fazla büyümesini engellemeye yönelik. Soru şu: Yapılan müdahale (proje, yatırım, vs.) çiftçilerin otonomisini yitirmesine ve büyük tekellere bağımlı hale gelmesine mi sebep oluyor yoksa su, enerji, tohum, gübre gibi kalemler üzerinden daha güçlü bir çiftçi (ve çiftçi kolektifleri) mi kuruyor? İkinci prensip ise iklim değişikliği ile ilgili: Yapılan müdahale bir yerdeki enerji sarfiyatını arttırıyor mu, azaltıyor mu? (Buna "Kullanılan enerji nereden geliyor?" gibi sorular da eklenebilir.) Bugün hemen her sektörde (tarım, hayvancılık, inşaat, vs.) sermayeyi büyütmeye yönelik karbon salımı yüksek projeler karşımıza çıkıyor. Oysa yukarıdaki iki prensip, kabaca da olsa, herhangi bir projeyi değerlendirirken alternatif bir çıkış noktası sağlıyor. Bu minvalde her ikisi de mekândaki kompozisyonun anti-kapitalist ve yaşam alanlarına duyarlı olmasına yönelik birer kriter olarak düşünülebilir.

Ama ardından işin zor kısmı geliyor: Dünyayı karbona boğmayan, tekelleşmiş üretim ağlarından azade, önceliği sermaye birikimi değil, yaşam alanlarını zenginleştirmek olan bir mekân nasıl tasarlanır? Bu, her mekânın yeniden ve yeniden çalışılmasıyla, her yerde farklı bir kompozisyonun kurulmasıyla mümkün. Diğer bir deyişle, mekândan mekâna değişiklik gösteren bir sürü icat ve girişim gerekiyor: İklime uygun tarım yapmak, uzaklardan yem taşımadan hayatta kalabilen hayvanlar yetiştirmek, su olmayan yerlere derelerden su basmak yerine daha az su gerektiren faaliyetler bulmak; enerji düşmanı bol trafikli beton şehirler yerine küçük ölçekli akıllı yerleşimler tasarlamak, dayanıklı tüketim malzemeleri yapmak, daha az hareket etmek, daha az turistik gezi yapmak, endüstriyel üretime bağımlılığı azaltmak ve savaşa yatırım yapmayan bir toplum kurgulamak... Bunlar olmazsa çok yakın bir zamanda (birkaç on yıl içinde) insanların dünyayla kurduğu ilişkide köklü ve acı dolu bir kırılma yaşanacak gibi duruyor. O yüzden bu yeni girişimlere eşlik edecek, onları marjinal olmaktan çıkarıp merkeze taşıyacak yeni kavramlar ve yeni teorik açılımlar hayati önem taşıyor. Ne de olsa teorinin (nazariye, bakmaktan gelir) asli görevi, henüz görünmeyeni görecek şekilde pozisyon değiştirmektir. Umalım ki gördüğümüz daha büyük acılar olmaz.

KAYNAKÇA

Allen, J. (2000) "Power: Its Institutional Guises (and Disguises)" Hughes, G. ve Fergusson, R. (der.) *Ordering Lives: Family, Work and Welfare* içinde, Routledge, Londra & New York, 8-43.

Allen, J. (2003) *Lost Geographies of Power*, Blackwell, Malden, MA.

Allen, J. (2006) "Claiming Connections: A Distant World of Sweatshops" Barnett, Clive., Robinson, J. ve Rose, G. (der.) *A Demanding World* içinde, The Open University, Milton Keynes, 7-54.

Amin, A. (2004) "Regions Unbound: Towards a New Politics of Place", *Geografiska Annaler: Series B*, 86(1): 33-44.

Baysal, F. (1994) *Rezil Dünya*, Can, İstanbul.

Bora, T. (2005) "Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye" Bora, T. (der.) *Taşraya Bakmak* içinde, İletişim, İstanbul.

Castree, N. (2005) *Nature*, Routledge, Londra; New York.

Chatterjee, P. (2012) *The Black Hole of Empire: History of a Global Practice of Power*, Princeton University Press, Princeton, N.J.

Çiğdem, A. (2001) *Taşra Epiği: "Türk" İdeolojileri ve İslâmcılık*, Birikim, İstanbul.

Çiğdem, A. (2005) "Taşra Karalaması: Küçük Bir Sosyolojik Deneme" Bora, T. (der.) *Taşraya Bakmak* içinde, İletişim, İstanbul, 101-115.

Clark, N. (2005) "Postcolonial Natures", *Antipode*, 37(2): 364-368.

Cooper, F. (2005) *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*, University of California Press, Berkeley; Londra.

Descola, P. (2013) *Beyond Nature and Culture*, University Of Chicago Press, Chicago & Londra.

Duben, A. (2012) *Kent, Aile, Tarih*, İletişim, İstanbul, 39-66.

Ferguson, J. (1999) *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*, University of California Press, Berkeley, 207-233.

Frank, A. G. (1998) *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Berkeley, Londra.

Gupta, A. (1998) *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*, Duke University Press, 291-329.

Hall, S. (2011) "The Neo-Liberal Revolution", *Cultural Studies*, 25(6): 705-728.

Hartley, D. (2015) "Against the Anthropocene", URL: http://salvage.zone/in-print/against-the-anthropocene/ (Erişim tarihi: 18 Eylül 2016).

Harvey, G. (2005) *Animism: Respecting the Living World*, Columbia University Press, New York.

Hobson, J. M. (2004) *The Eastern Origins of Western Civilization*, Cambridge University Press, Cambridge; New York.

Hoogvelt, A. M. M. (1997) *Globalisation and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, Macmillan, Basingstoke.

Jackson, T. (2006) *Out of Balance: ExxonMobile's Impact on Climate Change*, Belgesel.

Latour, B. (1993) *We Have Never Been Modern*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Latour, B. (2007) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press.

Massey, D. (1999) "Imagining Globalisation: Power-Geometries of Time-Space" Brah, A., Hickman, M. J. ve an Ghaill, M. M. (der.) *Global futures? Migration, Environment, and Globalization* içinde, Macmillan Press, 27-44.

Massey, D. (2007) "Cities in the World" Massey, D., Allen, J., ve Pile, S. (der.) *City Worlds* içinde, Routledge, 100-136.

McKibben, B. (2001) "Where Do We Go From Here?", *Daedalus*, *130* (Güz sayısı 4): 301-306.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü. (2016) *Türkiye'de Ortalama Kar Örtülü Günler Sayısı*, Rapor, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Ankara, URL: http://www.mgm.gov.tr/FILES/resmi-istatistikler/turkiye-ort-kar-ortulu-gunler-sayisi-6.pdf (Erişim tarihi: 18 Eylül 2016).

Mitchell, T. (2002) *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, University of California Press, Berkeley.

Raffles, H. (2002) *In Amazonia*, Princeton University Press.

Sagan, D. (2011) "The Human is More than Human: Interspecies Communities and the New 'Facts of Life'", *Cultural Anthropology web sitesinden*, URL https://culanth.org/fieldsights/228-the-human-is-more-than-human-interspecies-communities-and-the-new-facts-of-life (Erişim tarihi: 9 Eylül 2016).

Subrahmanyam, S. (1997) "Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia", *Modern Asian Studies*, 31(3): 735-762.

Türkeş, Ö. (2005) "Orda Bir Taşra Var Uzakta" Bora, T. (der.) *Taşraya Bakmak*, İletişim, İstanbul, 157-213.

Weber, M. (1958) "The Three Types of Legitimate Rule", *Berkeley Publications in Society and Institutions*, 4(1): 1-11.

Weber, M. (2000a) "Meslek Olarak Siyaset" Parla, T. (çev.) *Sosyoloji Yazıları* (3. baskı) içinde, İletişim, İstanbul.

Weber, M. (2000b) *Sosyoloji Yazıları*, Parla, T. (çev.), İletişim, İstanbul.

Zeybek, S. O. (2011) "Small Towns in Turkey: Footnotes in Somebody Else's History", *Journal of Historical Sociology*, 24(1): 100-115.

Zeybek, S. O. (2014) "İstanbul'un Yuttukları ve Kustukları: Köpekler ve Nesneler Üzerinden İstanbul Tahlili" Candan, A. B. ve Özbay, C. (haz.) *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* içinde, Metis, İstanbul, 263-282.

Zeybek, S. O. (2016) "Fennî Ormancılığın Keçiler ve Köylülerle İmtihanı: Sömürge İmparatorluklarından Ulus Devletlere Orman Koruma", *Toplum ve Bilim*, (137): 129-154.

Yeşil ekonomi ve küresel iklim değişikliği politikaları: Türkiye ve Tanzanya'da müştereklerin gasplarına karşılaştırmalı bir bakış

Evren Hoşgör - Melis Ece** - Nahide Konak****

Özet: Yakın bir döneme kadar çevre sorunlarını inkar eden veya bunlara kayıtsız kalan hükümetler, çok uluslu şirketler ve uluslararası kuruluşlar, gitgide çevre dostu gibi gözüken büyüme odaklı birikim stratejilerine ve düzenlemelere yönelmektedirler. Bu çalışma, Küresel İklim Değişikliği söylem ve politikalarının Yeşil Ekonomiye hangi mekanizmalar aracılığıyla eklemlendiğini ve bunların *Üçlü Kriz* (birikim krizi, ekolojik kriz ve meşruiyet krizi) bağlamında nasıl şekillendiğini tartışmayı amaçlamaktadır. Doğal kaynakların metalaştırılmasına dayanan yeni (yeşil) büyüme paradigmasının sermaye birikiminin çelişkilerini keskinleştirmenin yanı sıra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurumu daha da arttırarak ekolojik emperyalizmi derinleştireceği iddia edilecektir. Bu bağlamda öne çıkan ve dolasıyla karbon piyasalarının genişlemesinde belirleyici olan yeşil enerji yatırımları ve neoliberal çevre koruma projeleri Tanzanya ve Türkiye örnekleri ile tartışılacaktır. Her iki örnekte de görüleceği gibi toprak ve su gaspıyla sonuçlanan REDD+ ve HES projeleri, yerel halkların mülksüzleşmesini de beraberinde getirmektedir.

Anahtar sözcükler: Yeşil Ekonomi; Üçlü Kriz; İklim Değişikliği; Karbon Piyasaları; Toprak ve Su Gaspı; Türkiye; Tanzanya

Giriş

Küresel ölçekteki su, gıda, iklim değişikliği, enerji krizleri ve bunları tetikleyen ekolojik ve toplumsal sorunlar, kapitalizmin kendine özgü çelişkilerini gün geçtikçe görünür kılmaktadır. Ekolojik kriz kamuoyunda ve medyada giderek daha fazla yer alırken, yakın bir döneme kadar çevre sorunlarını inkâr eden veya bunlara kayıtsız kalan hükümetler, uluslararası kuruluşlar ve iş dünyası, günümüz-

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi.
(**) İstanbul Bilgi Üniversitesi.
(***) Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

de çevreyi korumaya ve kirliliği azaltmaya dönük düzenlemelere yönelmişlerdir. Ekolojik krizi tetikleyen sebeplerin, "Küresel İklim Değişikliği" şemsiyesi altında birleştirildiği ve çevre dostu gözüken büyüme odaklı (yeni) birikim stratejileri aracılığıyla "ortak" bir çözüm üretilmeye çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim, gelişmiş kapitalist ülkelerin liderleri yeni modelin yeşil bir ekonomiye dayanması gerektiğine işaret etmektedir. İş dünyası da, özellikle 2008 küresel finansal krizinin ardından, sistemi kriz döngüsünden çıkartacak yeni bir ekonomik lokomotife ihtiyaç duyulduğunu sıklıkla dile getirmektedir. Dünya Bankası (DB), Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD), Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası kuruluşlar da çevre ve iklim sorunlarına yönelik yeni politikalar ve programlar geliştirme arayışındadır. Bu arayış, neoklasik kuramın takipçisi ekolojik iktisatçılar tarafından da desteklenmekte ve bu alandaki çalışmalar, Yeşil Ekonominin büyüme odaklı politik-söylemsel enstrümanlarına yön veren düşünce tarzı ve kavramları üretmekte önemli rol oynamaktadır (New Economics Foundation, 2008; Pollin vd. 2008; Edenhofer ve Stern, 2009).[1]

Bu çalışma, Küresel İklim Değişikliği söylem ve politikalarının Yeşil Ekonomiye nasıl eklemlendiğini ve bunların farklı bağlamlarda nasıl şekillendiğini tartışmayı amaçlamaktadır. Ekolojik krize bir çözüm olarak sunulan Yeşil Ekonominin, insanın hem kendi türünü hem de doğayla kurduğu ilişkiyi radikal bir biçimde dönüştürmek yerine kapitalizmi içinde bulunduğu sistemik/organik kriz döngüsünden çıkartmayı amaçladığı gösterilecektir. Yeşil Ekonomiye içkin politika ve mekanizmaların mevcut toplumsal ve ekolojik sorunları daha da pekiştireceği iddia edilecektir. Yazının ilk bölümünde, önce, Yeşil Ekonominin önerdiği ekonomik modele dair eleştirel bir değerlendirme yapılacaktır. Burada söz konusu modelin öngördüğü düzenin, doğal kaynakların piyasa yoluyla metalaştırılmasına dayanmakta olduğu vurgulanacaktır. Buna ek olarak, yeni (yeşil) dünya düzeninin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurumu daha da arttırarak ekolojik emperyalizmi pekiştirdiğinin altı çizilecektir. Son yıllarda neoliberalizmin hegemonyasının giderek aşınmasıyla sermaye ve politik temsilcilerinin "yeni" birtakım yönetsel stratejilere yöneldikleri de görülmektedir. Meşruiyet krizini aşmaya yönelik bu stratejilerin başında sivil toplum kuruluşlarının ve çevreci hareketin birtakım öğelerinin yeşil ekonominin yönetişimine paydaş olarak dahil edilmeleri gelmektedir. Bu amaçla, yazı, neoliberalizmin yönetsel paradigmalarından biri olan "iyi yönetişim" (good governance) modelini de tartışacaktır. İkinci bölümde ise, İklim Değişikliği söylem ve politikalarında öne çıkan ve yeşil sermaye birikiminin odak noktası haline gelen iki alan ele alınacaktır. İlk olarak, ormanlık arazilerin gaspına yönelik geliştirilen neoliberal çevre koruma politikalarına değinilecektir. Ormanların karbondioksit emme kapasitesinin metalaştırılması ve orman arazilerinin karbon kredisi el-

1 Ekolojik iktisatçılar arasında neoklasik eğilimlerin eleştirisi için bkz. Martinez-Alier ve Ropke, 2008.

de etmek amacıyla çitlenerek koruma altına alınması, dolayısıyla da yerel halkların mülksüzleştirilmesi, Tanzanya örneğiyle tartışılacaktır. Her ne kadar Türkiye'de orman politikaları henüz karbon piyasasına yönelmemiş olsa da, bu tür mekanizmalara olan ilgi gün geçtikçe artmakta ve benzer girişimlerin temelleri atılmaktadır. Türkiye'de halihazırda karbon piyasalarına eklemlenme "yeşil" enerji projeleri (hidroelektrik, rüzgâr ve güneş enerjisi) yoluyla gerçekleşmektedir. Bu nedenle ikinci örnekte, su gaspı, ekolojik sorunlar ve mülksüzleşmeyle sonuçlanan hidroelektrik santralleri (HES'ler) tartışılacaktır. Yeşil birikimin temelini oluşturan bu politikalar çoğunlukla birbirlerinden bağımsız ele alınmaktadır. Oysa, göstereceğimiz gibi, enerji yatırımları ve çevre (orman) koruması gelişmekte olan ülkelerin karbon piyasalarına eklemlenmesinin iki önemli ayağıdır. Bu iki alanda önerilen mekanizmalar, bir yandan ekolojik krize palyatif çözümler üretmekte, öte yandan yerelde mülksüzleşmeye yol açmaktadır.

Kapitalizmin "Üçlü Krizi" ve krizden çıkış stratejileri

İnsan ihtiyaçları için üretim yerine, üretim için üretime (meta üretimine) dayalı kapitalist sistemde ekonomik, toplumsal ve siyasal istikrar istisnai durumlardır.[2] Bu bağlamda tarihsel analizler kapitalist gelişme süreçlerinin devresel bir hareketi olduğunu gösterir: Her birikim (genişleme/büyüme) döneminin daralmayla (krizle) sonuçlandığı, bunu takip eden dönemi yeni bir toparlanma dalgasının izlediği görülmektedir.[3] Ancak günümüzde kapitalizm, tarihinde eşi görülmemiş, birçok boyutu olan bir dizi kriz eğilimiyle karşı karşıyadır. Mueller ve Passadakis (2010) bu durumu "Üçlü Kriz" (Triple Crises) –birikim krizi, meşruiyet krizi ve ekolojik kriz– olarak sınıflandırmaktadır. Bu krizler günümüzde, farklı tarihsel coğrafyalarda değişik biçimlerde vücut bulmaktadır. Biz de bu bölümde bu farklılıkları yadsımadan, aralarındaki ortak paydaya odaklanacağız.

Bu krizlerin ilki, birikim krizidir: 2008 yılındaki küresel kriz finansal sistemin genişlemesine dayalı birikim tarzının açmazlarını ortaya sermiş, talebin daralması reel birikimin aksamasına neden olmuştur (Lapavitsas, 2010). Küresel

2 Detaylı tartışma için Kapital'in birinci cildinde "Kapitalist Birikimin Genel Yasası" başlıklı bölüme bakılabilir (Marx, 2011: 592-626).

3 Özetleyecek olursak, Batı'da kapitalist gelişmenin farklı evrelerinde, farklı birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri ile onlarla uyumlu kurumlar ve davranışlar ortaya çıkmıştır (Aglietta, 1979; Jessop, 1991; Lipietz, 1993): Yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçimindeki (1845-1872) tıkanıklıklar nedeniyle meydana gelen ilk krizi (1872-1892), yoğun (Fordist) birikim rejimi (1892-1929) ve onu bütünleyen tekelci düzenleme biçimi (1942-1970'ler) izlemiştir. 1970'den sonra birikimin uluslararasılaşmasına bağlı olarak, sermaye teknolojik yeniliğe, inovasyona, tasarıma ve esnek (post-Fordist) üretime yönelirken, neoliberal yeniden yapılanma beraberinde güvencesizliğin yaygın olduğu yeni bir sistemi getirmiştir (Amin, 1994; Belussi ve Garibaldo, 1996; Ruigrok ve van Tulder, 1995). Kârlılık oranlarındaki düşüş geçici olarak dizginlense de, reel sınai birikim tutarlı ve istikrarlı bir artış gösterememiştir (Lapavitsas, 2010). Ayrıca, neoliberal politikalar ile devletin sosyal hizmetlerden elini çekmesi, halkın geniş kesimlerini konut, eğitim, sağlık, emeklilik, tüketim gibi temel ihtiyaçları için giderek finansal sisteme bağımlı kılmıştır.

kriz, öte yandan, sosyal harcamalarda nicel ve nitel erozyona, kamusal hizmetlerin özelleştirilip tamamen metalaştırılmasına yol açmıştır. Bu sürecin bir diğer sonucu ise, sermayenin değerlenmesi için doğanın kamusal alanlar ile diğer müştereklerin metalaşması ve kentsel dönüşüm (mutenalaştırma) projeleri yoluyla konut, inşaat, enerji ve buna bağlı olarak zincirleme birçok sektörün (finans dahil) canlanmasıdır. Günümüzde, ekonomik krizden çıkmanın yolunun ekonominin yeşillendirilmesinden geçmekte olduğu vurgusu sıklıkla yapılmaktadır. Ancak üretim ile tüketim arasındaki dengenin sağlanması için ekonomi dışı mekanizmalara da ihtiyaç vardır: Piyasa koşullarıyla ve sermaye birikim süreçleriyle uyumlu düzenleme biçimlerine, yani birtakım ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumlar ile normlara (kültürel değerlere, davranış kalıplarına) gereklilik duyar (Aglietta, 1979). Dolayısıyla yeni ("yeşil") denge durumu siyasal, toplumsal ve kültürel boyutları da olan oldukça kapsamlı ve karmaşık bir yeniden yapılanma gerektirecektir.

İkincisi, Dünya Bankası (DB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kurumlara karşı protestolarda ifadesini bulmuş meşruiyet krizidir. Bugün neoliberalizm ve otoriter devlet biçimi, toplumsal mücadelelerin birçok boyutunu aşındırıyor olsa da, ekonomik kriz karşısında etkin rızanın sağlanamaması karşı-hegemonik oluşumları güçlendirmektedir (Candeias, 2012). Nitekim finansal kriz, toplumsal muhalefet için elverişli bir zemin hazırlamıştır: ABD'de başlayan gösteriler ve işgaller, krizin Avrupa'ya sıçramasıyla grev ve işçi hareketleriyle birleşerek kitlesel bir tepkinin patlamasına neden olmuştur. İşsizlik, güvencesizlik, geleceksizlik kadar, dünyanın her yerinde yaşam koşullarını tehdit eden çevresel yıkım da gençler başta olmak üzere birçok toplumsal grupta endişe, öfke ve hayal kırıklığının yoğunlaşmasına sebebiyet vermiş ve geniş halk kesimlerini de içine alan direnişleri yaygınlaştırmıştır. Bütün bunlar hem politika uygulayıcıları hem de sermayeyi geniş ölçekli bir ideolojik yeniden yapılanmaya zorlamaktadır. Bir yandan muhalif kesimleri bölecek seçici politikalara ve taktiksel ittifaklara başvurulmakta, diğer yandan da "iyi yönetişim" adı altında yeni meşrulaştırma yöntemleri ve yönetsel paradigmalar öne çıkarılmaktadır.

Üçüncüsü, gezegenin ekolojik dengesinin bozulmasına ve yaşam alanlarımızın sistematik olarak yok olmasına yol açan ekolojik krizdir. Kapitalizm, birikimin devamlılığını sağlamak için sadece fiziksel veya metabolik anlamda değil, aynı zamanda değer üretimi, sermaye bileşimi ve kârlılığın devamı için doğanın "karşılıksız hediyesine" ihtiyaç duyar. Tarihsel süreç içinde kapitalizm, kâr oranlarının azalmasını dengelemek için "ekolojik fazlayı" ya da doğanın çeşitli öğelerini içselleştirmenin yollarını bulmuştur (Moore, 2011: 22). Ancak, doğal kaynakların aşırı kullanımı ve ekolojik dengenin bozulması sermaye birikimini uzun vadede olumsuz etkilemektedir. Nitekim kapitalizmin birinci çelişkisinin (emek-sermaye çelişkisi) yanı sıra ikinci çelişkisi (doğa-sermaye çeliş-

kisi) de son on yıldır Marksist yazında daha sık tartışılmaya başlanmıştır (Burkett, 2006; Foster, 2000; Harvey, 2014; Koch, 2012; Lipietz, 2000; O'Connor, 1988; 1997). Önceleri hava, toprak, su kirliliği gibi konulara odaklanılarak dar bir çerçevede ele alınan çevre sorunları, günümüzde iklim değişikliğinden yenilenemez kaynakların tükenmesine, ormansızlaşmadan çölleşmeye, nüfus artışından biyoçeşitliliğin azalmasına kadar geniş bir yelpazede kendini hissetirmektedir. Dolayısıyla küresel iklim değişikliği kapitalizmin ikinci çelişkisini net bir şekilde ortaya sermektedir. Ancak, üretimin artırılması ile çözülmeye çalışılan birikim krizi kapitalizmin doğa ile kurduğu ilişkiyi daha da sorunlu hale getirmektedir. Çünkü Yeşil Ekonomi söyleminde sermaye birikiminin yeniden üretim koşullarını sağlamak ile ekolojik krize çözüm getirmek neredeyse eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Yeşil ekonomi, neoklasik iktisat ve doğanın metalaştırılması

Yeşil Ekonomi çerçevesinde öne çıkarılan kalkınma modelinin temel amacı ekolojik modernizasyona dayanan bir tekno-ekonomik paradigmanın yaygınlaşmasıyla arz-talep dengesinin düzenlenmesi ve kârların yeni sürdürülebilir yatırımlara aktarılması biçiminde özetlenebilir (Lipietz, 2013). Kaynak ikamesi veya daha yüksek enerji verimliliği için yeni teknolojilerin kullanılması kapitalist ekonominin bir bütün olarak genişlemesi amacına yöneliktir. Örneğin, yenilenebilir enerji sektörünün gelişmesi imalattan inşaata uzanan geniş bir yelpazedeki ekonomik alanı canlandırarak sermayenin yeniden değerlenmesi için yaratılan fırsatlardan biri olarak görülmektedir. Yeşil Ekonomi, fosil enerji kaynaklarına dayalı kapitalist birikim modelinin küresel iklim değişikliğine neden olduğunu kabul etmekte ve çözüm olarak yenilenebilir enerjiye geçişin olması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla, yenilenebilir enerji üretim ve tüketiminin yanı sıra yatırımlarının[4] da son yıllarda yükseldiği gözlemlenmektedir (BNEF, 2015; REN21, 2014). Günümüz küresel enerji tüketimine eşit enerji sağlayacak potansiyelin güneş, rüzgâr, su ve jeotermal enerji kaynaklarında mevcut olduğu iddia edilmektedir. Bu kaynaklara dayalı enerji maliyetini fosil kaynaklara dayalı enerji üretim maliyetiyle aşağı yukarı aynı seviyede tutmanın teknik olarak mümkün olduğu ileri sürülmektedir (Jacobson ve Delucchi, 2011; IPCC, 2014; REN21, 2014).[5] Dahası, yenilenebilir enerji kaynaklarının kısa bir süre zarfında fosil enerji kaynaklarıyla rekabet edebileceği vurgulanmaktadır (BNEF, 2015; IPCC, 2014; REN21, 2014). Nitekim "yeşil olmak" şirketlerin çoğu tarafından oldukça kârlı bir strateji olarak benimsenmekte ve verimliliği artırmaya dönük

4 2004'de 40-60 milyar dolar olan yatırımlar, 2013-2014'te 214-310 milyar dolara ulaşmıştır.

5 Günümüzde maksimum enerji tüketimi 12,5 terewattır (TW). 2030'da dünya enerji tüketiminin yaklaşık olarak 17 TW olacağı tahmin edilmektedir. Bu miktarı rüzgâr, su, güneş ve jeotermal enerji kaynaklarından üretebilmenin mümkün olduğu iddia edilmektedir (Jacobson ve Delucchi, 2011).

teknolojiler desteklenmektedir. Ancak, yeşillenmiş bir ekonomide piyasaya yönelik üretim doğal kaynak kullanımından ayrıştırılamayacağından ve geri tepme etkisi (rebound effect) süreceğinden çevresel kriz, üretimin doğal ve toplumsal koşullarını olumsuz etkilemeye devam edecektir (Santarius, 2012). Bu durum yalnızca şirket maliyetlerini artırmayacak, aynı zamanda yeni teknolojilerin yüksek yatırım oranları, yeni üretim ve pazarlama teknikleri ve benzerlerini gerektirmesi, yeşil sektörlerde tekelleşme eğilimini artıracaktır. Enerji sektöründe olduğu gibi diğer yeşil sektörlerde de sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

Ayrıca, yeşile boyanmış bu yeni birikim rejimine uygun davranış kalıpları ile norm ve değerlerin pekiştirilmesi ve yeni düzenleyici kurumların oluşturulmasıyla küresel pazarlarda mal ve sermaye hareketleri yeniden yapılandırılacaktır. Şirketler, yeşil yatırımlarla çevre meselesini ciddiye alır gözükürken, aynı zamanda kamuoyu ve tüketiciler nezdinde rakiplerine üstünlük sağlayabileceklerdir. Yatırımlar yeni finansman araçları ve mekanizmaları gerektireceğinden ve tüketiciler "çevreci" tüketim kalıplarıyla teşvik edileceğinden, bankacılık ve finans sektörü de bu dönüşümden oldukça kârlı çıkacaktır. Bu sayede halkın geniş kesimleri temel ihtiyaçları için finansal sisteme bağımlı olacağından, yeşil kapitalizm de bir "borç ekonomisi" olarak gelişecektir. Kısaca, yeşil kapitalizmin amacı reel ekonomi ve finans arasında bir "denge" kurmaktır (Lipietz, 2013).

Her ne kadar "tüketim" nosyonu "kullanım" gibi daha cazip kelimelerle değiştirilse de üretkenlik, verimlilik, inovasyon, kıt kaynaklar, uluslararası rekabet gücü gibi neoliberal birikim model(ler)ine içkin kavramların yeşil birikime dayalı stratejilerde de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir (Barbier, 2010; Edenhofer ve Stern, 2009; Kapoor ve Oksnes, 2011; Lawson, 2006; New Economics Foundation, 2008; Pollin vd. 2008; Schepelmann vd. 2009). Nitekim Yeşil Ekonomi, bizlere varoluş koşullarımızla ilgili köklü değişikliklere gitmemize gerek olmadığını, kitlesel tüketimi dizginlemek yerine "erdemli ve bilinçli" tüketiciler olarak davranışlarımızı yeşillendirdiğimiz takdirde küresel çevre sorunlarının giderilebileceğini söylemektedir. Böylece piyasanın sorunsuz işlediği (ya da müdahale edilmezse işleyebileceği) ve tüketim alışkanlıklarımızda kısmi modifikasyonlar, sınırlı yasal regülasyonlar ve teknolojik yenilikler sayesinde çevresel sorunların kapitalist sistem içerisinde çözülebileceği yanılgısı yaratılmaktadır.

Bu yanılgının bir nedeni, neoklasik iktisadın "marjinal fayda" ve "verimlilik" gibi kavramları ile arz-talep dengesine ilişkin kuramsal çerçevesinin Yeşil Ekonomiye ilişkin analizlerde de baskın olmasıdır. "Fayda maksimizasyonu peşinde koşan hazcı bireylere" dayalı bir toplum anlayışına sahip neoklasik iktisat ile ekolojik türevleri, doğayı yalnızca araçsalcı bir değerlendirmeye tabi tutar. Böyle bir anlayış, doğanın kendisinin bir sermaye olarak görülmesini ve verimlilik-

fayda-maliyet hesaplarına göre işlenmesini öngörür (Burkett, 2006): Doğa, niceliksel olarak kümelenmiş ve niteliksel olarak homojenleştirilmiş bir hammadde stoku (gelecekte başka mallar veya faydalar üretme potansiyeline sahip bir reel mallar stoku) olarak görülür. Ancak neoklasik kurama bağlı ekolojik iktisatçılarca sıklıkla referans verilen "doğal sermaye" kavramı iki yönden sorunludur. İlk olarak, doğanın piyasa mekanizması tarafından içselleştirilmesi ve metalaştırılmasına uygun ideolojik ve analitik temel sağlar. İkincisi, doğal kaynakların piyasa aracılığıyla fiyatlandırılmasını toplumun bütününe "ortak yarar" sağlayan bir şey olarak kavramsallaştırır. Burada ekolojik sorun, özü itibarıyla sınırlı kaynakların parasal olarak değerlendirilmesi meselesine indirgendiği için, bireylerden (tüketicilerden) çevrenin korunması ve geliştirilmesine yönelik çabalara bir "fiyat" biçmeleri beklenir.

Bunun bir örneği Ekosistem Hizmet Ödemeleri'dir (Payments for Ecosystem Services). Bu mekanizma, çevrenin ekolojik fonksiyonlarının bölünerek sayısal olarak okunur hale getirilmesi ve bu fonksiyonların piyasa değeri biçilen ve alınıp satılabilen birer "hizmet" olarak tanımlanmasına dayanır (McAfee, 2012). Ekosistem hizmetleri veren kişi veya kurumlar (hükümetler veya ormanlık arazide yaşayan topluluklar), bu hizmetlerin piyasadaki alım-satımından elde edilen kârdan pay alırlar. Ormanlar için uygulandığında, ağaçların karbon emme yetisi, diğer tüm ekosistemik ve toplumsal işlevlerinden ayrıştırılarak bir "ekosistem hizmeti" haline gelir (Sullivan, 2009). Böylece, uzmanlık gerektiren teknikler ve modellemeler (teknik ormancılıkta kullanılan matematiksel modellemeler ve coğrafi bilgi sistemleri [GIS] teknikleri, vb.) aracılığıyla ormanların karmaşık ve çok yönlü ilişkiler yumağından soyutlanması ve bu ilişkilerin basitleştirilerek "sayılabilir", "okunabilir" ve geleceğe dair tahminlerde kullanılabilir birer "veri" haline getirilmesi mümkün olmaktadır. Doğaya biçilen bu değerden, "piyasa temeli olmayan" tüm toplumsal maliyetler muaf tutulmakta, hatta bu maliyetlerin (mülksüzleşme, kaynaklara erişimin kısıtlanması, yerel çevre sorunları, vb.) bireyler tarafından içselleştirilmesi temel alınmaktadır. Aşağıdaki bölümde detaylıca tartışacağımız gibi bu süreç, doğanın çitlenerek, özel mülkiyet konusu haline gelmesini de gizlemektedir. Doğanın parasal değerlendirilmeye tabi tutulmasının kapitalizme özgü bir değerleme biçimi olduğunu tartışmayan ana akım ekolojik iktisat, kapitalizme bir alternatif önermek bir yana dursun, sürekli birikim ve sınırsız büyüme anlayışına daha da kenetlenmemize yol açmaktadır.

Dolayısıyla, yeşil ekonomiye ve yenilenebilir enerjiye küresel ölçekli geçiş biyofiziksel dünyanın ve müştereklerin (ormanlar, rüzgâr, dalga, güneş, su) sermaye döngüsü içine entegre edilmesi ve yeni formlarda metalaştırılmasına neden olacaktır. Oysa hakim iklim söyleminde yenilenebilir enerjinin (güneş, rüzgâr, su ve jeotermal) avantajlarının altı çizilirken, bu kaynakların ve kullanım biçimlerinin potansiyel olumsuz etkileri ve sonuçları tartışılmamaktadır. Büyük

ölçekli coğrafi alanların yenilenebilir enerji üretimi, dağıtımı ve tüketimi için kullanıma ve yatırıma açılması kırsal alanlarda alışılagelen toprak ve su gasplarını hızlandıracak ve genelleştirecektir (Fairhead vd. 2012). Bu durum, toprak değerinin düşük olduğu ve resmî toprak kullanım hakkının tanınmadığı kırsal alanları orantısız olarak etkileyecektir (McCarthy, 2015). Üstelik yeşil ürünler ve teknolojilerin birçoğunun HES'lerde olduğu gibi, çevre için ilave problemler yaratması söz konusudur. Bu nedenle teknolojiyi her türlü sorunu çözebilecek mucizevi bir araç olarak görmek hatalı olacaktır. Mevcut yeşil teknolojilerin kapitalist sistem içerisindeki temel amacı da verimliliği, kârları ve sonucunda birikimi artırmaya yöneliktir.

Yeşil ekonomiye geçiş stratejileri ve ekolojik emperyalizm

Yeşil Ekonomiye geçişle gelişmiş ülkeler yaşam standartlarını korurken, gelişmekte olan ülkelerin yavaş büyümenin bedelini üstleneceği "yeni" bir emperyalist stratejinin temelinin atıldığı dile getirilmiştir (Bachram, 2004; Böhm vd. 2012; Clark ve Foster, 2009). Bu savı doğrulayacak çeşitli nedenler vardır: Birincisi, iklim değişikliğiyle mücadele bahanesiyle gelişmekte olan ülkelere yönelik uygulanan ticari tedbirler (karbon üst sınırı uygulamasında bulunmayan ürünlere sınır düzenleme vergisi ya da karbon vergisine yönelik öneriler, vb.) bu eğilimi doğrular niteliktedir. İkincisi, gelişmekte olan ülkelerin, uluslararası kuruluşlar ve gelişmiş ülkelerden aldıkları ödenekler aracılığıyla belli sektörler ve ürünlerle rekabete zorlandıkları görülmektedir. Amaç, gelişmekte olan ülkelerde verimlilik adına monokültür üretim biçimlerini egemen kılmaktır. Üçüncüsü, gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynak ve hammadde birikiminden yararlanıp temiz teknoloji kullanan sanayilere geçerken, çevreyi kirleten sanayiler ve atıklar yasal düzenlemelerin esnek olduğu coğrafyalara kaydırılmaktadır. Bu mantık iklim değişikliğiyle mücadele söylem ve politikalarında da görülmektedir. Son olarak, gelişmiş ülkeler, karbon emisyonu yaratan endüstrilerinin maliyetini Kyoto Protokolü Temiz Kalınma Mekanizması ve Gönüllü Karbon Piyasaları[6] aracılığıyla gelişmekte olan ülkelere ihraç etmektedirler (Altvater, 2007). "Gönüllük" kavramı yoluyla iklim değişikliğiyle mücadele amaçlı hükümet dışı tüm projeler sivil toplum girişimleri olarak olumlanırken, gerçekte "serbest" karbon piyasalarının önü açılmakta ve uluslararası şirketlerin yeşil piyasalar üzerindeki egemenliği meşrulaştırılmaktadır.

Nitekim, uluslararası kuruluşların yeşil enerji ve iklim değişikliğiyle mücadele amaçlı çevre politikalarını üçüncü dünya ülkelerine dayatmaktaki rolü ol-

6 Gönüllü Karbon Piyasaları (voluntary carbon markets), bireyler, şirketler ve STK'lar tarafından geliştirilen projeler vasıtasıyla elde edilen karbon emisyonu azaltımlarının karbon kredisine dönüştürülerek alınıp satıldığı piyasalardır. Bu piyasalara dahil olan aktörler ve projeler Kyoto Protokolü kapsamındaki mekanizmalardan ve devletlerin belirlediği karbon emisyon hedeflerinden bağımsız olarak "gönüllülük" esasına göre hareket etmektedir.

dukça önemlidir. Bu aktörler geçmişte, çevre sorunlarını "ekonomik kalkınmanın önünde bir engel" oluşturduğu gerekçesiyle gündemlerine almamışlardır. Ancak günümüzde, çevre bir sorun değil, yeni bir sermaye birikim alanı olarak ele alınmaktadır (Goldman, 2005). Hem DB,[7] hem de BM Çevre Programı[8] yenilenebilir enerjiye geçişi aktif olarak teşvik etmektedir. Buna paralel olarak üçüncü dünya ülkeleri ve buralarda faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlar ve şirketler yenilenebilir enerjiye geçişi organize ve teşvik edici politikalar üretmekte ve girişimlerde bulunmaktadırlar.[9] DB'nin Enerji Sektör Yönetim Destekleme Programı harita oluşturma girişimi bunun dikkate değer bir diğer örneğidir (ESMAP, 2012a; 2012b; 2012c; 2012d). Bu program dahilinde, yenilenebilir enerji potansiyellerinin haritasını oluşturmak için gelişmekte olan ülkelere yardım edilmektedir. Bu tarz teknik analiz ve haritalama bazı mekânları yenilenebilir enerji üretimi için "erişilebilir ve geliştirilebilir" olarak tanımlarken, bazı mekânları ise (örneğin sit alanlarını) "erişilemez" olarak tanımlamaktadır (Jacobson ve Delucchi, 2011: 1159). Bu tür haritalama girişimleri, potansiyel yatırım için mekânların devletler ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla sermayeye yeni bir formda sunulmasını kolaylaştırmanın yanı sıra, söz konusu mekânlar hakkında yerel halkların karar verme mekanizmalarından dışlanmasına ve geleneksel haklarının gaspına yol açmaktadır (Bridge, 2014; Calvert, 2015).

IMF, WTO, OECD, DB, NAFTA, AB gibi neoliberalizmin başlıca aktörleri yeşil enerji alanını olduğu kadar, küresel çevre sorunlarının ve bunlara eklemlenen iklim krizine ilişkin politikaların tartışıldığı önemli mecraları da şekillendirmektedir. Bu mecralarda öne çıkarılan küresel sorunlara (ozon tabakasının incelmesi, iklim değişikliği, okyanusların kirlenmesi, biyolojik çeşitliliğin yitirilmesi gibi), Yeşil Ekonomi çerçevesinde kurgulanan ve doğanın metalaştırılmasına yönelik çözümler önerilmektedir. Dolayısıyla, çevre krizine ilişkin çözüm önerileri ya etik düzeyde ya da serbest piyasa mekanizması içerisinde kalmakta; en "radikal" örneklerinde maddi tazminatlar, risk değerlendirmesine dayalı üretim sonu sistemleri gibi yatırımcılara ek maliyet ve sınırlar getirmeyen örneklerle sınırlı kalmaktadır. Ekonomik yararcılığın bir ürünü olan çözüm önerileri ise küresel ticareti dizginlemek bir yana, "emisyon ticareti", "kirletme hakkı satın alınması" gibi yeni piyasaların oluşmasına yol açmaktadır (Foster ve Magdoff, 2014: 153-154). Bunun en çarpıcı örneği küresel iklim değişikliğine çözüm olarak sunulan ve Yeşil Ekonominin ayaklarından biri olan karbon piyasalarıdır.

Karbon piyasaları, küresel ısınmanın en önemli nedenlerinden birisi olarak gösterilen karbondioksit gazı emisyonlarının (CO2) piyasada alınabilir-satılabi-

7 Enerji Sektör Yönetim Destekle Programı (Energy Sector Management Assistance Program, ESMAP).

8 Güneş ve Rüzgar Enerji Kaynak Değerlendirme Girişimi (Solar and Wind Energy Resource Assessment [SWERA] Initiative)

9 2013 yılı itibarıyla yaklaşık 144 ülke yenilenebilir enerji hedefleri oluşturmuş, 138 ülke yenilenebilir enerji destekleme politikaları geliştirmiş ve kurumsallaştırmıştır (REN21, 2014).

lir bir ürüne dönüştürülerek ticarileştirilmesine dayanır (Lohmann, 2008). Karbon kredisi ve bundan türeyen karbon piyasaları sayesinde, dünyanın herhangi bir yerindeki ormanların emdiği bir ton karbonun birbirine eşdeğer olduğu ve bunun "değerinin" diğer tüm ticari mallar gibi piyasa tarafından belirlenebileceği varsayılır.[10] Karbon piyasalarına ve emisyon ticaretine eklemlenen alanlar, ormanların yanı sıra su, rüzgâr, güneş, jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynakları ve biyoyakıttır. Kyoto Protokolü mekanizmaları ve REDD+ (Reduced Emissions from Deforestation and Forest Degradation) gibi programların dayandığı bu mantık sayesinde, gelişmiş ülkeler veya buralardaki karbon "üreten" endüstriler, hem karbon kredisi alım-satımından para kazanmakta, hem de karbon emisyonlarını fazla düşürmeden, çevreye başka türden zararlar da veren üretimlerini devam ettirme "hakkını" elde etmektedirler. Örneğin, Kyoto Protokolü tarafından desteklenen Temiz Kalkınma Mekanizması (Clean Development Mechanism) sayesinde, HES projeleri çevreye birçok zararları olmasına rağmen, bir termik santrale göre daha az karbon çıkarttıkları için karbon kredisine "hak" kazanabilmekte ve şirketler bu kredilerden ekstra kâr elde edebilmektedirler. Benzer bir biçimde şirketler, biyoyakıt üretimi için toprak satın alabilmekte ve satıştan elde ettikleri miktarın yanında karbon kredilerinden de kâr elde edebilmektedirler. Bir diğer örnek de, ormanları kesip yerine çam gibi tek tip endüstriyel ağaç çeşitleri dikerek hem ormandan kereste yapımı için yararlanıp hem karbon kredisi alabilen firmalardır. Kısacası, Yeşil Ekonomi ve bunun içinde yer alan egemen iklim değişikliğiyle mücadele söylem ve politikaları, karbon emisyonlarını kısmaya yönelik önemli yaptırımları gündeme getirmekten ziyade, "temiz enerji" ürettiklerini iddia eden Afrika'daki biyoyakıt ve orman plantasyonları veya Türkiye'deki HES ve rüzgâr tribünleri gibi yatırımları teşvik etmektedir.

Diğer yandan REDD+ programı, karbon salımı yüksek olan gelişmiş ekonomiler ve uluslararası firmalar için yeni olanaklar yaratmaktadır (McAfee, 2014). REDD+, bu aktörlerin saldıklarına "eşdeğer" karbonu üçüncü dünya ülkelerindeki tropik ormanları koruyarak "dengeleyebilecekleri" (offset) iddiasını meşrulaştırmaktadır. Orman kesimi ve tahribi dünya karbon emisyonlarının ancak yüzde onunu oluşturduğu halde, egemen iklim söylemini içselleştiren ve destekleyen neoliberal çevre korumacı yaklaşımlar, endüstriyel emisyonlardan çok, ormanların yok olması ve tahribinden kaynaklanan karbon emisyonlarının altını çizmektedirler. Çevrecilerin orman koruma politikalarını savunmak ve dayatmak amaçlı olarak kullandıkları iklim söylemlerinin odak noktası ise, ormanların ticari amaçla veya tarım ve hayvancılık için düzensiz olarak kesilmesi-

10 Karbon emisyonu ticareti hükümetler, şirketler, hatta bireyler gibi çeşitli aktörler arasında gerçekleşmektedir. Hükümetler, karbondioksit gazı salan şirketlere (örneğin termik santrallere) karbon emisyonu alıp satma hakkı verebildikleri gibi, gelişmiş ülkelerdeki şirketler gelişmekte olan ülke hükümetlerinden ekstra karbon salım hakkı satın alabilirler. Tüm bu değişim işlemleri karbon kredisi birimi üzerinden yapılır ve türev piyasalarına benzer bir şekilde işler.

nin ve tahrip edilmesinin hem emisyonları artırması hem de atmosferden emilen karbon oranını azaltmasıdır. Bu çevreci söylem, neoklasik iktisadın temel argümanları ve bunları destekleyen uluslararası kalkınma ve finans kuruluşları tarafından da beslenmektedir. DB baş ekonomisti Nicholas Stern, ormanları korumanın küresel ısınmaya karşı en ucuz ve verimli çözüm olduğunu iddia ederek bu mantığı özetlemiştir (Stern, 2006). Başka bir deyişle, iklim politikaları ve programlarının altında yatan ekonomik mantığa göre, fosil yakıt üreten ve pazarlayan gelişmiş ülkelere veya fosil yakıt kullanımına dayalı endüstri devlerine emisyonlarını azaltmaları için yaptırım uygulamaktansa, üçüncü dünya ülkelerindeki ormanları korumak için teşvik etmek tercih edilen alternatiftir.

Ekolojik Emperyalizm bağlamında değineceğimiz son konu, neoliberal "dengeleme" söylemiyle meşrulaştırılan "yeşil gasp"tır. Yeşil gasp (green grabbing), doğanın önceden metalaştırılmamış tüm boyutlarının ticari bir mal haline getirilerek çitlenmesi, özelleştirilmesi ve kapitalist birikim sürecine dahil edilmesini tarif eden bir terimdir (Fairhead vd. 2012). Üçüncü Dünya ülkelerinde büyük çaplı toprak gasplarının kökenleri sömürgecilik dönemindeki devlet yapılanmasına ve geri kalmış "yerlileri" medeniyete kazandırmaya yönelik kalkınma pratiklerine dayanır (Conklin, 1997). Çevre korumacılığı, özellikle de milli parklar için gaspedilen ormanlık araziler bu tarz pratik ve söylemlerin önemli bir boyutunu oluşturur. Bu uygulamalar sömürgecilik sonrasında da devam ettirilmiştir.[11] 1990'lardan sonra ise yerel yönetimlerin idaresine devredilen ormanlık araziler, iklim değişikliği söylemi altında, karbon piyasasına yönelik toprak gasplarının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Aşağıda değineceğimiz gibi iklim değişikliğine çözüm olarak sunulan yenilenebilir enerji de benzer şekilde yeşil gaspla sonuçlanmaktadır.

Yeşil ekonominin yönetişimi

Yönetişim paradigması OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans ve kalkınma kuruluşlarının çabalarıyla 1990'lardan itibaren dünya genelinde yaygınlaştırılmıştır. Burada yönetişim ile kastedilen merkezî yönetimlerin sosyoekonomik alandaki varlığını sınırlandıran kamusal reformlarla devletin kurumsal mimarisinin yeniden yapılandırılmasıdır. Böylece STK'lar, dernekler ile yerel yönetimlerin siyasal süreçlere ve karar mekanizmalarına dahil edilmesi sağlanır. Başarılı ya da iyi yönetişim modelinde, ayrıca, yerel yönetimler, şahıslar, şirketler ve STK'lar arasındaki ortaklık ilişkileri çeşitli fonlarla beslenmekte ve bu paydaşlıkların piyasa ilişkileri etrafında şekillenmesi desteklenmektedir. Örneğin, Almanya ve Hollanda gibi ülkelerde kurumsallaşmış çevre örgütleri ile

11 Bağımsızlık sonrası ortaya çıkan kalkınma-odaklı, merkeziyetçi ve otoriter devletler tarafından orman gaspları devam ettirilmiş ve ormanlık bölge sakinlerinin müşterek kullandıkları arazileri (özellikle ticari amaçlı) kullanımları büyük ölçüde kısıtlanmıştır.

çokuluslu şirketler arasındaki işbirliği ve pazarlıklar alışılageldik uygulamalardır (Mol, 2000: 55). Benzer bir biçimde günümüzde, karbon piyasasına yönelik orman koruma ve işletme projelerinde (REDD+ veya CDM projeleri) olduğu gibi HES ve diğer yeşil enerji projelerinde de sivil toplum örgütleri aktif paydaşlar olarak tanımlanmaktadır. STK'lar, şirketlerin yanında, karbon piyasasının en önemli aracıları olarak da ortaya çıkmaktadırlar (Tienhaara, 2012).

Birçok sivil toplum örgütünün de desteklediği bu "katılımcı" model, farklı çıkarlara sahip toplumsal güçler arasında müzakereler yoluyla çözümlenemeyecek hiçbir çelişki olmayacağını varsayar. Paydaşlar, özerk, çoğulcu, bağımsız ve eşit sayıldığından, iktidar ilişkilerinin doğası sorgulanmamakta, dolayısıyla asimetrik güç ilişkilerine değinilmemektedir. Ancak, çevre rejimlerinde söz sahibi olan Küresel Çevre Fonu (Global Environment Fund) veya DTÖ gibi aktörlerle masaya oturmanın ön şartı aynı anlam dünyasını paylaşmaktır. Bu eklemlenme süreci hem çevre örgütlerinin müzakere öncesi söylemlerindeki "aşırılıkları" törpülemelerine hem de süreç içerisinde bu ehlileştirilen söylemlerin örgütler tarafından içselleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Aşırılıklardan kaçınılan "ılımlı" müzakereler ise, kazan-kazan (win-win) mantığını ve iyi yönetişimi meşrulaştırma işlevini görmektedir. Bu bağlamda, yeşil ekonominin birçok söyleminin (kaynak rasyonalizasyonu, enerji verimliliği, yeşil istihdam) çevreci STK'lar tarafından sıklıkla kullanılması da şaşırtıcı değildir. Bu süreçte, çevreci örgütler ekolojik adalete dair belli ilkelerden vazgeçmekte, hareketin birçok talebi hem sermaye hem de düzen partileri ile uluslararası kuruluşlarca yeşil kapitalizmin tekno-ekonomik paradigması içine soğurulmaktadır. Çevrecilerin büyük umut bağladığı İklim Zirveleri ve benzerleri, çoğu kez neoliberal ideolojiyi ve sermayenin çıkarlarını toplum genelinde meşrulaştırmaktadır.[12]

Buradaki temel sorun, çevreci sivil toplum örgütlerinin yerel, ulusal ve uluslararası yönetişim mekanizmalarına paydaş olarak dahil olması, Yeşil Ekonomiye ilişkin söylem ve pratiklerin bu oluşumlar tarafından içselleştirilmesidir. Ayrıca, STK'ların gerek neoliberal çevre koruma projelerinde gerekse yeşil enerji projelerinde uzmanlık rolü üstlendikleri gözlemlenmektedir. Böylece Yeşil Ekonominin dayandığı uzmanlar diktasına STK'lar da eklemlenmektedirler. Bu STK'lar, egemen çevre politikaları ve yönetim anlayışının dışına çıkamayan kurulu yerleşik düzenin bir temsilcisi ve proje idarecileri olmaktan öteye gidememektedirler (Tanuro, 2011: 24-26). Dahası, yazının ikinci bölümünde tartışılacağı gibi, yerel çıkarları "temsil" ettiği iddiasında olan bu STK'lar, çoğu zaman teknik proje uygulayıcıları olarak, yerel toplulukları karar mekanizmalarından dışlamaktadırlar.

Buraya kadar olan argümanlarımızı toparlayacak olursak, istihdam, büyü-

12 İklim Adaleti hareketi (Climate Justice Movement) içinden birçok eleştirel ses bu kaygıları dile getirmiştir (Angus ve Butler, 2011; Böhm ve Dabbhi, 2009; Brand vd. 2009; Bullard ve Müller, 2012; De Lucia, 2013; Müller, 2012; Rising Tide North America, 2010; Turbulence Collective, 2009).

me ve dünyayı kurtarma söylemleri eşliğinde sermayenin yeni ittifak ve uzlaşma alanları inşa etmesine tanık olmaktayız. Günümüzde ekolojik dengenin hızla bozulmasının yanı sıra, ana akım çevre hareketi piyasa karşıtı bir konumdan uzlaşmacı, reformist bir alana doğru sürüklenmektedir. Bu alanda, küresel çevre sorunları ve iklim krizi neo-Malthusçu bir görüş çerçevesinde değerlendirilmekte;[13] "çevreye duyarlı ve bilinçli" tüketimin yanı sıra, yeşil enerji yatırımları ve karbon piyasalarına eklemlenmiş çevre koruma ve iklim projeleri yoluyla müştereklerin çitlenmesine dayalı, toplumsal bağlamından yalıtılmış, teknokratik çözümler öne çıkarılmaktadır.

Yeşil ekonominin yerel izdüşümleri

Bu bölümde, müştereklerin ticarileştirilmesine dayalı neoliberal çevre koruma ve enerji politikalarının gelişmekte olan ülkelerde nasıl uygulandığı Tanzanya ve Türkiye örnekleriyle incelenecektir. Bu politikaların özellikle ormanlık arazilerinin ve su kaynaklarının çitlenmesi ve özelleştirilmesi yanı sıra yerel demokrasilerin yıpratılmasında oynadıkları rol ele alınacaktır. İlk olarak, BM, FAO ve DB gibi uluslararası kuruluşları ile gelişmiş ülke hükümetlerinin finanse ettiği REDD+ programına ve pilot projelerine odaklanacağız. İkinci kısımda da, DB tarafından da desteklenen Türkiye'deki HES projelerini inceleyeceğiz.

Afrika'daki müşterek ve yerel köy yönetimleri altındaki ormanlık arazilerin çitlenmesi

REDD+ programı, 2005 yılında, Uluslararası İklim Değişikliği Müzakereleri sırasında ortaya atılmıştır. Programın amacı, "orman kesimini ve tahribini önleyenleri teşvik etmek" şeklinde özetlenmektedir (Angelsen ve Atmidja, 2008). Bu program, teoride ormanları korumayı (conservation), ormanların tahrip (forest degradation) ve yok edilmesini (deforestation) engellemeyi, dolayısıyla, küresel ısınmayı yavaşlatmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, ekosistem ödemeleri prensibine dayandığı için karbon kredilerinden elde edilen gelirin, "ekosistem hizmetleri" veren aktörlere (hükümetler, şirketler, STK'lar, yerel yönetimler veya yerel halklar) "teşvik" veya "tazminat" olarak dağıtılması üzerine kuruludur. Ormanları kesmek yerine korumaya yönelik "sürdürülebilir" girişimleri ödüllendiren ve bunu ormanları metalaştıran ticari bir mantık çerçevesi içinde kotaran REDD+, neoliberal çevre koruma stratejisi niteliğindedir (Böhm ve Dabhi, 2009). Bu programın dayandığı varsayımlar, yukarıda tartışılan neoklasik iktisadın hem ekolojiye hem de iklim krizine uygulanmasından ilham almak-

13 Neo-Malthusçu yaklaşımlar, yalnızca iklim ve çevre krizini "nüfusun doğal kaynaklar üzerindeki baskısına" indirgemekle kalmamakta, aynı zamanda çevre tahribini düzensiz ve rasyonel olmayan müşterek kullanım pratiklerinin bir sonucu olarak göstererek özelleştirme taraftarı argümanları da desteklemektedirler (bkz. Prudham, 2009; Verhoeven, 2011).

tadır. Burada, ulus devletler, yerel yönetimler ve orman arazilerinde yaşayanlar, yalnızca fayda-zarar hesabı yapan ve piyasa mantığı ile hareket eden bireyler olarak görülürler (McAfee, 2012; Sullivan, 2009). Bu görüşe göre aktörlerin temel motivasyonu, ağacın ticari değeri ve ormana yapılan yatırımların diğer yatırımlara kıyasla (örneğin ticari tarım) daha kârlı olduğudur.

Programın kuruluşundan iki yıl sonra, karbon ticareti ile yakından ilgilenen DB, karbon piyasaları yaratmak ve bu piyasaları desteklemek için özel bir birim (Forest Carbon Facility) kurmuştur. Bu birim yoluyla tropik ormanlara sahip gelişmekte olan ülke hükümetlerine, REDD+ programını uygulayabilmeleri için yönetişim ve teknik "kapasite desteği" vermeye başlanmıştır. Neoliberal reformlara ve özelleştirmeye verdiği destekle tanınan DB'nin REDD+'ya gösterdiği ilgi, "katılımcı" mekanizmalar ve "çevreci" politikalarla kendini nasıl yenilediğinin bir örneğidir (Goldman, 2005). DB'nin yanı sıra BM'nin çeşitli kurumları (UNEP, UNDP), FAO ve birçok gelişmiş ülke hükümeti (başta Norveç olmak üzere) ile bunların ulusal kalkınma ajansları (USAID, vb.), özel vakıflar (örneğin Clinton Foundation) ve şirketler (Mitsubishi Corp., vb.) de programa finansal ve teknik destek vermektedir. Bu da, Yeşil Ekonominin temelinde yatan ve doğanın tüm yönleriyle metalaştırılmasını meşrulaştıran neoklasik iktisadın varsayımlarının ve neoliberal çevreci politikaların genelleşmesini ve yaygınlaştırılmasını göstermektedir.

REDD+ programı dahilinde, dünyanın çeşitli ülkelerinde pilot projeler uygulanmaya başlamıştır. Tanzanya bu pilot projelerin hedeflendiği ve Afrika'da çevre koruması için ayrılan alanların en fazla olduğu ülkelerdendir (Brockington vd. 2008).[14] Sömürgecilik döneminden bu yana, safari turizmi ve çevreci söylemler, milli parkları, Afrika'daki doğayı vahşi, el değmemiş, insansız bir "macera" alanı olarak tanımlamış ve tanıtmıştır (Neumann, 1998). Tanzanya 1990'lardan bu yana, milli parklarda uygulamış olduğu katı koruma politikalarından, daha "katılımcı" ve "topluluk merkezli" (community-centered) çevre koruma politikalarına geçmiştir. Bu politikalar, koruma altına alınan orman arazilerinin (devlet ormanları, vahşi hayvan koruma arazileri ve milli parklar, vb.) yönetimine yerel halkların dahil edilmesini hedefleyen daha "demokratik" bir yaklaşım olarak ortaya atılmıştır. Bu yaklaşım, sürdürebilir kalkınma ile çevre korumasının uyumlu olduğunu vurgulayarak neoliberal yönetişimin katılımcı politikalarının çevreye uyarlanmasına ön ayak olmuştur. Yerel halkların orman ve çevre konularındaki karar mekanizmalarına dahil edilmesi, koruma programlarında devlet ve STK'larla yakın işbirliğine girmeleri amaçlanmaktadır. Kısaca, görünürde ademimerkeziyetçi ama uygulamada tepeden inme topluluk merkezli çevre politikaları, Tanzanya'da Afrika sosyalizminden esinlenen kalkınmacı

14 Koruma alanlarının çoğu, Alman ve İngiliz sömürgeci yönetimleri tarafından yerel halkların ve otoritelerin yaşam, üretim (tarım, hayvancılık, toplama, vs.) ve yönetim alanlarının kısıtlanması ve topraklarından edilmesi yoluyla kurulmuştur.

devlet modelinden neoliberal politikalara geçişin ve STK'ların gittikçe önem kazandığı döneme denk gelmiştir (Harrison, 2005; Mercer, 1999).

İklim Değişikliği politikaları ise, 2000'li yılların başından itibaren önem kazanmıştır. 2008 yılında Tanzanya, Norveç hükümetinden REDD+ programı için yüklü miktarda fon almış ve 2013 itibarıyla dokuz pilot proje değişik STK'larca uygulamaya konulmuştur (Dokken vd. 2014).[15] Bu projeler arasında, TFCG/MJUMITA[16] isimli ulusal bir STK ikilisi tarafından Kilosa ve Lindi bölgelerindeki ormanlık arazilere odaklanan REDD+ projesi de yer almaktadır. Bölgenin seçiminde bu iki STK'nın[17] farklı kamusal ve uluslararası ağlar ve organizasyonlarla kesişen melez yapısı rol oynamıştır.[18] Bu bölgelerde koruma altına alınmamış ve uluslararası doğa korumacı gruplar tarafından biyolojik çeşitliliği ön plana çıkmış ormanların varlığı önem kazanmıştır. Projenin karbon piyasasındaki kârlılığı açısından, dahil edilecek ormanlık arazilerin olabildiğince geniş ve bölünmemiş bloklarından oluşması tercih edilmiştir.[19] Bu iki amaç (doğa korumacılığı ve kârlılık) STK'ların köylere yaklaşımını ve ormanları çitlemek için kullandığı yöntemleri şekillendirmiştir.

TFCG/MJUMITA'daki proje yöneticileri, öncelikle GIS (Geographic Information Systems) ile belirledikleri ormanlık arazilerde "köy ormanları" kurmayı ve karbon kredilerini "gönüllü" karbon piyasalarında pazarlamayı hedeflemişlerdir. Daha sonra da, elde edilen gelirin STK'ların oluşturduğu karbon kooperatifleri yoluyla köylülere dağıtılması planlanmıştır. STK'lar, hem köy idarelerine hem de yerel haklara yönelik eğitim seminerlerinde ormanların karbon yoluyla nasıl ticari değer kazandığını anlatmaya çalışmış ve projeye dahil olmanın getireceği muhtelif kazançları vurgulamışlardır. Ancak projenin başlamasından kısa bir süre sonra, köy idareleri, köy sakinleri ve STK çalışanları arasında önemli sürtüşmeler ortaya çıkmıştır.[20] Bu sürtüşmeler, Lindi bölgesindeki köylerden

15 Bu projelerden bir kısmı uluslararası STK'lar (WWF, vb.), bazıları da "ulusal" STK'lar tarafından geliştirilmiştir.

16 Tanzanian Forest Conservation Group (TFCG, Tanzanya Orman Koruma Grubu) ve Mtandao wa Jamii wa Usimamizi wa Misitu (MJUMITA, Topluluk Ormanları Yöneticileri Ağı).

17 TFCG, ekoloji ve biyolojik çeşitlilik üzerinde uzmanlaşmış İngiliz akademisyen ve çevre korumacılarının önderliğinde kurulmuş ve önceki dönemlerde Tanzanya hükümetinin "topluluk odaklı" çevre koruması politikalarını uygulamasında rol oynamıştır. İlk etapta TFCG'nin bünyesi içinde oluşturulan MJUMITA ise, karbon kredisi pazarlama ve bunlardan elde edilen kârı REDD+ projesine dahil ormanlık arazi sakinlerine dağıtma amacıyla kurulmuştur.

18 Projenin üst düzey ve saha yöneticilerinin çoğu Orman ve Arıcılık Bakanlığı'ndan (Forest and Beekeeping Division) emekli ya da projede çalışmak için "süreli izinli" olarak görevlendirilmiş kişilerdir. STK'nın yönetim şemasında, arka planda görünen ancak özellikle uluslararası finansman bulmada ve karbon piyasalarıyla bağlantı kurmada merkezî rol oynayan "uluslararası uzmanlar" teknik danışman rolündedir.

19 Bu konuda TFCG/MJUMITA, Tanzanya hükümetine de "danışmanlık hizmeti" veren ve karbon piyasaları konusunda uzmanlaşmış *Forest Trends* adında bir STK/Danışmanlık şirketinden, proje geliştirilmesi aşamasından itibaren "teknik destek" almıştır.

20 Bu altı aylık saha çalışması 2013-2014 yılları arasında University of Eastern Finland bünyesinde ve Finlandiya Akademisi tarafından fonlanan doktora sonrası bursuyla gerçekleştirilmiştir.

yarıya yakınının projeyi reddetmesi ve bazı köylerden STK personelinin atılmasıyla sonuçlanmıştır. STK çalışanları meseleyi "ormanlık arazinin yeterince büyük olmaması" veya "muhalefet partilerinden karşıt görüşteki gençlerin kışkırtması" gibi nedenlerle açıklamaya çalışsalar da, köy sakinlerinin projeyi reddetmesinin arkasında karmaşık nedenler bulunmaktadır.

Birincisi, ormanlık araziler çoğunlukla sınırları belli olmayan köyleri içermektedir. Dahası, bu alanlar yerel halk tarafından müşterek olarak kullanılmaktadır. Dolaysıyla köy ormanı sınırlarını belirlemek (yani çitlemek) için hazırlanan "orman ve toprak kullanım planları" direnişle karşılaşmıştır. Müşterek olarak kullanılan ormanların bölünerek farklı köylerin "mülkiyetine" geçmesi, köy idareleri arısında sınır kavgalarına neden olmuştur. Kimi köy idaresi, ortak orman arazisinin spekülatif değerini göz önüne alarak, "kendine ait" kısmını (ve karbon gelirini) artırma çabasına girişmiştir. Benzer şekilde orman arazilerinin büyüklüğü ve yeri konusunda, STK'lar ve bazı köy idareleri arasında sürtüşmeler çıkmıştır. Köy sakinlerine göre asıl sorun, köy ormanları için ayrılacak arazinin boyutları ve yerinin kendilerine danışılmadan belirlenmiş olmasıdır. Köy sakinlerinin ifadesiyle, "proje köye geldiğinde" çitlenecek orman arazileri önceden "belliydi". Dolayısıyla, köylüler ve yerel hükümetler farklı bir alanı seçmek veya tarım için kullandıkları araziyi korumak isteseler dahi, bu talepler kârlı olmayacağı için (toplam orman arazisini bölerek karbon gelirini düşüreceği için) proje yöneticileri tarafından kabul görmemiştir.

İkincisi, projenin çitlemek istediği ormanlık arazilerde tarım yapan çiftçiler olmasıdır. Ancak arazilerin "köy ormanı haline gelmesi" çiftçilerin ormandan atılması anlamına gelmekteydi. Dahası çitleme köy idareleri tarafından gerçekleştirildiğinden, kamu yararı gözetilerek yapılan istimlaktan doğan haklardan da muaf olacaklardı. Kısaca, mülklerini kaybetmenin yanı sıra hiçbir tazminat da alamayacaklardı. Üstüne üstlük, koruma altına alınan ormanlardan odun toplamak veya geleneksel ilaç yapımı için bitki ve kök elde etmek sıkı kurallara tabi olacaktı.

Üçüncüsü, Tanzanya hükümetinin özelleştirme politikaları çerçevesinde, "toprak kullanım planlaması" REDD+ projesini uygulayan STK'lara dayatılmıştı. Bu nedenle, orman işletim ve koruma planlarının yanı sıra, toprak planlaması da, bölge/ilçe yönetiminin yardımı ile STK'lara yüklenmişti. Bu planlar dahilinde tarım arazilerinin yerlerini tespit etmek ve "rasyonel" bir köy planı oluşturmak hedeflenmiştir. Bu "rasyonel" köy planı, okul veya idare binası için bazı köylüleri evlerinden çıkarmayı içeriyordu. Plan, örf ve âdetler gereğince tarlalarda gömülü mezarları toplu köy mezarlığına taşımayı da beraberinde getirmekteydi. Tüm bunlar, projenin pazarlamaya çalıştığı karbonu "havadaki kömür" olarak iğneli ve nüktedan bir şekilde tanımlayan köy sakinlerinin projeye tavır almaları için yeterli ve geçerli nedenlerdir.

Tüm bu sürtüşme ve problemlere proje raporlarında detaylı olarak yer veril-

memiştir. Ayrıca, projenin Afrika çapında "köy ormanları" kurma konusundaki "başarısını" öven gelişmiş ülke yardım kuruluşları, ne karbon piyasalarının ve bunlara eklemlenen STK'ların müştereklerin çitlenmesinde oynadıkları role ne de köy yönetimleri üzerinde kurulan baskıya değinmektedir. TFCG/MJUMITA ise kalkınma yardımlarından (dispanser, okul gibi) mahrum kalacaklarını ve tarlalarına tapu alamayacaklarını söyleyerek projeyi reddeden köy sakinlerini farklı yollardan "ikna" etmeye çalışmaktadır. Bu da topluluk merkezli olduğu iddia edilen REDD+ projelerinin sözde katılımcılığını ve "iklim adaletinin" adaletsizliğini tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

Türkiye'de HES yatırımları yoluyla doğal kaynakların metalaştırılması, su ve ekolojik gasp

Tanzanya'da İklim Değişikliği programlarının odak noktası ormanlık araziler ken, Türkiye'de Yeşil Ekonomiye geçişin ayaklarından en çarpıcı olanı yenilenebilir enerji yatırımlarıdır. Bu yatırımlar içinde hidroelektrik santraller öncelik taşımaktadır. HES'lerin finansal olarak teşvik edilmesinin ardında hem 1980'li yıllardan beri sürdürülen özelleştirme politikaları hem de Türkiye'nin de imzacı olduğu çeşitli uluslararası anlaşmalar vardır: 2001 yılında elektrik piyasasının rekabet gücünü artırmak için 4.628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ile enerji sektörü özelleştirilmiştir. 2003 yılında ise HES yatırımlarına yönelik su kullanım hakkını garantileyen ek düzenlemeler yapılmıştır (Uzlu vd. 2011). Türkiye, 2004 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği sözleşmesini, 2009 yılında Kyoto Protokolü'nü imzalamıştır. AKP döneminde ise küçük ölçekli HES'leri geliştirmeye yönelik özel teşvik paketleri hazırlanmıştır (Küçükali ve Barış, 2009).

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yenilenebilir enerji, iklim değişikliğini hafifletme stratejilerinden biri olarak resmedilmekte ve orman korumada olduğu gibi karbon tasarrufu sağlayacağı beyan edilmektedir (Işlar, 2012; Konak ve Sungu-Eryılmaz, 2015; Türkiye Temiz Teknoloji Fon Yatırım Planı, 2009). Türkiye 2009 yılında Kyoto Protokolü'ne taraf olduktan sonra, orta ölçekli gelir düzeyine sahip ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerin düşük-karbon ekonomilerine geçişini finanse etmek için DB tarafından hazırlanan düşük faizli Temiz Teknoloji Fonu'nu almaya hak kazanmıştır (Dünya Bankası Temiz Teknoloji Fonu, 2016). Temiz Teknoloji Fonu ve Yeniden Uluslararası İnşa ve Geliştirme Bankası'nın ortaklaşa oluşturduğu 600 milyon dolar, enerji verimliliğini artırmak ve yenilenebilir enerji projelerini teşvik etmek için Türkiye'ye borç verilmiştir (Küçükali ve Barış, 2009; Uzlu vd. 2011). Ayrıca, yıllık bir milyon ton sera gazı salınımı tasarrufu sağlamak ve güneş, jeotermal, biyoenerji, rüzgâr ile su gibi kullanımı düşük kaynakların geliştirilmesi için DB ve Türkiye arasında Özel Sektör Yenilenebilir Enerji Verimliliği projesi imzalanmıştır (Eberlein ve Heeb, 2011).

Türkiye, Kyoto Protokolü emisyon ticareti mekanizmalarından yararlanamasa da, protokolden bağımsız işleyen Gönüllü Karbon Piyasası'na yönelik projeler geliştirmektedir. Dahası, 2005'ten bu yana bu piyasada işlem gören karbon sertifikalarına yönelik projelere ev sahipliği yapmaktadır. 2014 yılı itibarıyla Türkiye'de Gönüllü Karbon Piyasasında işlem gören 139 HES, 106 rüzgâr santrali, 27 atıktan enerji üretimi/biyogaz, 10 enerji verimliliği ve 6 jeotermal olmak üzere toplam 308 adet proje bulunduğu belirtilmekte ve bu projelerden yıllık 20 milyon CO2 tona yakın sera gazı emisyon azaltımı beklenmektedir (Çevre ve Ormancılık Bakanlığı, 2016). Bu kredilerden yararlanan şirketler HES yatırımları yapmakta ve karbon piyasası mekanizmalarına eklemlenmektedir. 2009 yılından itibaren HES'lere EPDK (Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu) tarafından verilen üretim lisanslarının sayısındaki artışın temel nedenlerinden biri de bu kredi olanaklarıdır. Nitekim, hidroelektrik sektörü karbon piyasasından kâr sağlayacak önemli bir fırsat olarak görülmektedir (Işlar, 2012; Konak ve Sungu-Eryılmaz, 2015). 2009 yılındaki Temiz Teknoloji Fon Yatırım Planı'nda, Türkiye'de yenilenebilir enerji yatırımlarının küresel sera gazı salımını düşürmeye katkı sağlayacağı, bunun yanı sıra hava kalitesinin iyileşmesi yoluyla halk sağlığına, kaliteli yaşama ve çevreye olumlu katkılarının olacağı vurgulanmaktadır. Yenilenebilir enerjinin istihdama önemli bir katkısının olacağı da belirtilmiştir. HES yatırımlarının, ülkenin yoksul bölgelerinin (özellikle dağlık bölgelerinin) kalkınmasında olumlu katkısı olacağı not edilmiştir.

HES'leri olumlayan bu söylemlerin aksine söz konusu projelerin ekolojik ve toplumsal sorunlar doğurduğu, su gaspıyla ekolojik dengenin bozulduğu, dolayısıyla doğal yaşamın ve yerel halkların geçim kaynaklarının risk altında olduğu bir gerçektir (Işlar, 2012; Konak ve Sungu-Eryılmaz, 2015). HES projeleri su akışlarında ve kullanımında köklü değişimler yaratmakta, su kullanım ile erişiminde ve toprak dağıtımında yeni bir yapılanma yaratmaktadır (Işlar, 2012). Türkiye'de geleneksel âdetlere göre düzenlenmiş su kullanım hakları mevzuatta açıkça ele alınmadığı için hükümet politikaları piyasa aktörlerinin çıkarına işlemektedir (Kibaroğlu ve Başkan, 2011). HES projeleri ortak kullanıma açık su kaynaklarının ticari amaçlı gaspına yol açmaktadır (Işlar, 2012).

Elektrik üretiminin özelleştirilmesinin yanı sıra su kullanım hakkı anlaşmasıyla elektrik üretmek için dere sularının 49 yıllığına şirketlere kiralanması, Türkiye'de suyun metalaştırılmasının çarpıcı bir örneğidir. Dere sularının özel sektör tarafından gaspedilmesine karşı olan tutum İkizdere'de birçok kişi tarafından dillendirilmiştir.[21] Yöre halkının ifadesiyle, "Bu dereler önce Allah'a sonra İkizdere halkına aittir". Yöre halkı "İnsan yaşamı için gerekli su ve hava satılamaz... Su özelleştirilmemeli," gibi ifadeler de kullanarak bu durumu eleştirmiştir. Su kullanım hakkı sözleşmeleri hazırlanırken sadece hangi vadide kaç

21 Burada dile getirilen görüşler 2010 yılı yazında Rize'nin İkizdere ilçesinde gerçekleştirilen bir saha çalışmasına dayanmaktadır.

tane HES kurulacağına dair detaylar belirtilmemiş, su kullanımının devlet kontrolünden özel sektöre aktarıldığı da kesin bir dille vurgulanmıştır. Nitekim kâr amacı peşindeki özel sektör, vadilerin ekolojik kapasitesinin çok üstünde projeler geliştirmektedir. İkizdere Vadisi örneğinde olduğu gibi, bakanlık tarafından sadece dört proje onaylanırken, vadi özel sektör girişimlerine açıldığında sayı yirminin üzerine çıkmıştır. Bu durum birçok akademisyen, konu ile ilgili sivil toplum kuruluşları, dernekler (İkizdere Derneği) ve platformlar (Karadeniz İsyandadır Platformu), TMMOB ve yerel halkın eleştirisine maruz kalmıştır.

Dünyada birçok örnekte görüldüğü gibi teknik analizler ve haritalama bazı mekânları yenilenebilir enerji üretimi için erişilebilir ve geliştirilebilir olarak tanımlayarak (Jacobson ve Delucchi, 2011), yerelde su gaspını mümkün kılmaktadır. Bu haritalama girişimi, Türkiye'de de birçok tepki doğurmuştur. İkizdere Vadisi'nde halk, HES yatırımlarının projeyi yürütenler yöreyi görmeden ve kendilerini karar mekanizmalarına dahil etmeden planlandığını belirtmişlerdir. HES projeleri için yapılan haritalarda, köy yerleşim alanlarının yok sayıldığını ve hatta bu mekânlarda insanların yaşamadığını varsayan ifadelerle karşılaştıklarını vurgulamışlardır. Birçok kişi "Devlet bizi yok saydı," "Devlet bizi sattı," gibi ifadelerle tepkisini dile getirmiştir.

HES'ler hem yol yapımı, hem de elektrik şebekesi inşaatı için ayrıca ek alanlar gerektirmektedir. Bu da toprak gaspıyla sonuçlanmaktadır. Yasal değişimler sayesinde, HES proje lisansı almış özel sektör girişimcileri arazi dahilindeki diğer mal ve mekânların (toprak, ev, tarla, vb.) kamulaştırılmasını talep edebilmektedir. Enerji Piyasası Düzenleme Otoritesi özel sektörün bu tarz taleplerini geçerli bulduğu durumlarda, "acil kamulaştırma" yoluyla bunlara el konulmasını kolaylaştırmaktadır (Özeke, 2006). Yöre halkları bu tarz kamulaştırmaların adalete sığmadığını vurgulamıştır. İkizdere halkı, denetimsiz bir şekilde vadinin kapasitesinin oldukça üzerinde olan bir sayıda HES projesinin yapılmasının, tünellerle bir vadiden diğer vadiye su transferinin ve kurulacak elektrik şebekelerinin büyük ölçekli ekolojik tahribat yaratacağı görüşündedir. Öyle ki, projelerde önerilen ve çevre bakanlığınca onaylanan can suyu miktarı, ekolojik dengenin devamlılığını tehlikeye atacak bir şekilde hesaplanmaktadır. Bu da halkın tepkisini çekmekte ve idari mahkemeye başvurmasına neden olmaktadır. Bölge halkından bir davacı bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

> Cevizlik santrali için ÇED raporu hazırlanırken hatta ben ÇED hazırlayanlarla görüştüm, Ankara da hazırlanıyor yerinde bakılmıyor. ... Can suyu miktarını 150 litre saniye su olarak tespit ettiler ... isyan ettim. 150 litre saniye suyu bu dereye reva görenler ya bu işi bilmiyorlar ya da kasıtlı yaptılar ... 150 litre saniye su derede akmaz, kum onu çeker... İdari mahkeme ile 500 litre saniyeye çıktı ... ona da itiraz ettik... İdari mahkemenin en son verdiği karar 2800 litre saniyeye de itiraz edildi. Dünya standartlarında yapılan çalışmalara göre bizim vadide bırakılan can suyu miktarının 2 katı olması gerekiyor ... 5.400 litre saniye eder. Can suyu miktarı yetersizdir. Uzun vadede

> ekolojik denge bozulacaktır. İklim değişecektir. Canlı varlıkların sayısı azalacaktır. Buharlaşma az olacaktır ... bu insanlar bu derelerle var... (Mülakat, İkizdere, 2010).

Yöre halkı ekolojik dengenin bozulmasının kendi geçim kaynaklarına, yaşam alanlarına ve kültürlerine tehdit oluşturduğunu vurgularken şu şekilde ifadeler kullanmışlardır: "[Suları borulara hapsederek] bu vadinin damarlarını yok ediyorsun. Vadinin damarlarını yok ederken, kendi kültürünü, geçmişini ve geleceğini yok ediyorsun." Dahası, İkizdere vadisinde HES tüneli çalışması sırasında dinamit kullanımı köy sularının kesilmesine ve ağaçların yok edilmesine sebep olmuştur. Bölgede 24 projenin her biri için ayrı iletim hattı kurulmasının yerel halkın sağlığını ve çevreyi tehdit ettiği belirtilmiştir. Bu hatların yaydığı manyetik alanın üreme, anne ve bebek sağlığını olumsuz etkileyeceği, canlı yaşamını ve tarımsal alanları tahrip edeceği vurgusu yapılmıştır.[22] Doğu Karadeniz halkı, akrabalarının büyük kısmının ekonomik koşullar nedeniyle gurbette olduğunu ve daha fazla göç vermek istemediklerini belirtmişlerdir. HES projeleriyle yaşam alanlarının ve geçim kaynaklarının yok edilmesi iç göç üzerinde daha da baskı yaratabilecektir.

Kısacası, firmalar elektrik üretiminden ve karbon piyasalarından büyük kazançlar sağlarken, halkın çoğunluğu geri dönüşümü olmayan ekolojik, toplumsal, kültürel riskleri olan HES projelerinin sadece ve sadece rant için yapıldığı konusunda hemfikirdir. Nitekim yöre halkı bu durumun net bir şekilde farkındadır: "HES'lerle ilgili bir diğer boyut ... Karbon ticaret piyasası vardır. Bu firmalar ben temiz enerji ürettim deyip ... karbon kotası dolmuş biri ile ticaret yapacak... Enerji bir şekilde üretilir ... sürdürülebilir yaşam en önemlisi ... bunun ikamesi yoktur."

Sonuç

Analiz ettiğimiz her iki alanda görüldüğü gibi, Küresel İklim Değişikliğiyle mücadele bağlamında öne çıkarılan çevre koruma politikaları ve büyük ölçekli yenilenebilir enerji yatırımları karbon piyasalarının dolayımında Üçlü Krizi (birikim krizi, meşruiyet krizi ve ekolojik kriz) aşmak için çeşitli çıkış yolları sağlamayı amaçlamaktadır. Bir yandan Yeşil Ekonomi sistemi yeniden yapılandırmayı hedefleyen yeni bir birikim stratejisinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Öte yandan doğal kaynaklar metalaştırılmakta, müşterekler çitlenmekte ve sermaye birikim döngüsüne daha da artan bir ölçüde dahil edilmektedir. Nitekim ormanların karbondioksit emme kapasitesi ve su kullanım haklarının ticarileştirilmesi doğanın yeni biçimlerde metalaştırılmasının önemli örnekleridir. Bu metalaştırma sürecini hızlandıran Yeşil Ekonominin iki önemli boyutu dikkat

22 İletim hatlarının çevresel etkileri için bkz. Public Service Commission of Wisconsion, 2016; Oğuz, 2008. İletim hatlarının sağlık riskleri için bkz. Ahmadi vd. 2010; Rifai ve Hakami, 2014.

çekmektedir. Birincisi ekolojik krizin maliyeti yerel halklara ve yoksullara yüklenerek sermaye tarafından dışsallaştırılırken, dünyanın kuzeyi ve güneyi arasındaki eşitsizlikleri de keskinleştirmektedir. İkinci olarak, bu sürecin yönetiminde ve meşrulaştırılmasında devletler ve uluslararası kurumlar kadar, STK'lar da önem kazanmaktadır. Neoliberal çevre koruma ve yeşil enerji politikalarının uygulamasında bu aktörler Ferguson'un (1994) iddia ettiği gibi, ekolojik krizi "teknik" bir meseleye indirgemekte ve depolitize etmektedir. Halbuki hem Tanzanya hem de Türkiye örneklerinde görüldüğü gibi bu uygulamaların derin politik ve toplumsal yansımaları ve sonuçları olduğu açıktır. Bunlardan özellikle su ve orman gibi müştereklerin bireysel kazançlar uğruna çitlenerek özelleştirilmesi, yaşam alanlarının yok olmasına, dolayısıyla insan ile doğa arasındaki metabolik ilişkinin daha da bozulmasına neden olmaktadır.

Yeşil Ekonomi, zenginliğin büyümesinin sürdürülebilir olmasıyla, bu bağlamda yeni piyasaların nasıl yaratılabileceği ve meta üretiminin devamının nasıl sağlanabileceği ile ilgilidir. Öte yandan bu tarz bir büyüme paradigması, ne yeni alanların yağmalanmasını engelleyebilecek ne de sistemi gelecekteki birikim krizlerine karşı bağışık kılabilecektir. Başka bir ifadeyle bu stratejinin yeni krizleri engellemek bir yana, sermaye birikiminin çelişkilerini daha da yaygınlaştıracağı ve keskinleştireceği, ekolojik krizi pekiştireceği ortadadır. Nitekim ekolojik kriz, insan etkinliği ile doğa arasındaki geleneksel ilişkilerin değil, tarihsel olarak belirlenmiş bir üretim tarzının (kapitalist üretimin) sonucudur (Tanuoro, 2011: 53). Bu yüzden ekolojik sorunları, Yeşil Ekonomide olduğu gibi kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinden bağımsız ele alan yaklaşımlar baştan sorunludur. Kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kendisini sorunsallaştırmayan ana akım ekolojik iktisat ile çevreci hareketler sonuçta palyatif çözümler önermekten öteye gidememektedir. Doğanın ve ekosistemlerin sınırlarını dikkate almayan böyle bir üretim stratejisi, gerçek insan ihtiyaçlarının daha etkin bir biçimde karşılanacağı toplumsal bir ekonominin inşasını öngörmez. Oysa üretimcilikten ve tüketimcilikten radikal bir kopuşu gerektiren ekolojik toplumsallaşma anlayışına göre "gerçek zenginlik", yaratıcı etkinliğin, boş zamanın ve sosyal etkileşimin artmasından, dünyaya daha bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıp doğayla farklı bir ilişki kurmaktan geçer (Löwy ve Kovel, 2005; Belem Ekososyalist Bildirgesi, 2009). Demek ki çözüm, "doğal zenginliklerin" piyasa mekanizması ile yeniden dağıtımında değil, "zenginlik" kavramının bizzat kendisinin yeniden tanımlanmasında yatmaktadır. Bu ise, neoklasik iktisadın kuramsal çerçevesinden ontolojik bir kopuşu; yani zeminini, emek ve sermaye arasındaki tarihsel ilişkinin eleştirisinde bulan ekolojik bir perspektifi gerektirmektedir. İşlerin alışılageldiği gibi devam etmesinin yaratacağı tek sonuç kapitalizmin kendi doğal ve toplumsal koşullarını yok etmeye doğru kesin olarak ilerlediğidir.

KAYNAKÇA

Aglietta, A. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, Verso, Londra.

Ahmadi, H. vd. (2010) "Electromagnetic Fields Near Transmission Lines: Problems and Solutions", *Iran. J. Environ. Health. Sci. Eng.*, 7(2): 181-188.

Altvater, E. (2007) "The Social and Natural Environment of Fossil Capitalism", *Socialist Register*, 43: 37-59.

Amin, S. der. (1994) *Post-Fordism: A Reader*, Blackwell, Oxford.

Angus, I. ve Butler, S. (2011) *Too Many People? Population, Immigration, and The Environmental Crisis*, Hay Market Books, Chicago: IL.

Bachram, H. (2004) "Climate Fraud and Carbon Colonialism: The New Trade in Greenhouse Gases" *Capitalism Nature Socialism*, 15(4): 1-16.

Barbier, E.B. (2010) *Rethinking the Economic Recovery: A Global Green New Deal*, Cambridge University Press, Cambridge.

Belem Ekososyalist Bildirgesi. (2009) http://www.ekolojistler.org/ekososyalistlerin-belem-bildirgesi.html

Belussi, F. ve Garibaldo F. (1996) "Variety of Pattern of The Post-Fordist Economy", *Features*, 28(2): 153-171.

BNEF [Bloomberg New Energy Finance] (2015) *Global Trends in Clean Energy Investment*, http://about.bnef.com/content/uploads/sites/4/2015/10/2015-10-08-Clean-Energy-Investment-Q3-2015-factpack.pdf

Brockington, D. vd. (2008) "Preserving the New Tanzania: Conservation and Land Use Change", *International Journal of African Historical Studies*, 41(3): 557-579.

Brand vd. (2009) "Contours of Climate Justice: Ideas for Shaping New Climate and Energy Politics", *Critical Currents*, 6, Dag Hammarskjold Foundation, Uppsala.

Bridge, G. (2014) "Resource Geographies II: The Resource-State Nexus", *Progress in Human Geography*, 38: 118-130.

Böhm, S. vd. (2012) "Greening Capitalism? A Marxist Critique of Carbon Markets", *Organization Studies*, 33(11): 1617-1638.

Böhm S. ve Dabbhi, S. der. (2009) *Upsetting the Offset: The Political Economy of Carbon Markets*, Mayfly Books, Londra.

Bullard, N. ve Müller, T. (2012) "Beyond The 'Green Economy': System Change, Not Climate Change?", *Development*, 55(1): 54-62.

Burkett, P. (2006) *Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy*, Brill, Leiden/Boston.

Calvert, K. (2015) "From 'energy geography' to 'energy geographies': perspectives on a fertile academic borderland", *Progress in Human Geography*, published online first, DOI: 10.1177/0309132514566343.

Candeias, M. (2012) *Sustainability: Green Transformation-Competing Strategic Projects*, Rosa Luxemburg Stiftung, Berlin.

Clark, B. ve Foster, J. B. (2009) "Ecological imperialism and the global metabolic rift: Unequal exchange and the guano/nitrates trade", *International Journal of Comparative Sociology*, 50: 311-334.

Conklin, A. L. (1997) *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895-1930*, Stanford University Press, Stanford: CA.

Çevre ve Ormancılık Bakanlığı. (2016) *Türkiye'de Karbon Piyasası"*, http://www.csb.gov.tr/projeler/iklim/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=webmenu&Id=12461

de Lucia, V. (2013) "The Climate Justice Movement and The Hegemonic Discourse of Technology" Dietz, M. ve Garrelts H. (der.) *Routledge Handbook of the Climate Change Movement*, Routledge, New York, 66-83.

Dokken, T. vd. der. (2014) "Tenure issues in REDD+ pilot project sites in Tanzania", *Forests*, 5: 234-255.

Dünya Bankası Temiz Teknoloji Fonu. (2016) http://www cif.climateinvestmentfunds.org/fund/clean-technology-fund

Eberlein, C. ve Heeb, M. (2011) *Climate finance in Turkey: The contribution of the World Bank Clean Technology Fund to transforming Turkish energy sector*, Berne Declaration, Zurich.

Edenhofer, O. ve Stern, N. (2009) *Towards a Global Green Recovery: Recommendations for Immediate G20 Action*, Potsdam Institute for Climate Impact Research and Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, Potsdam.

ESMAP. (2012a) *Renewable Energy Resource Mapping*, Energy Sector Management Assistance Program, Washington, DC, http://www.esmap.org/RE_Mapping.

ESMAP. (2012b) *Country Energy Sector Vulnerability Assessments*, Energy Sector Management Assistance Program, Washington, DC, http://esmap.org/node/67.

ESMAP (2012c) *Overview of ESMAP*, Energy Sector Management Assistance Program, Washington, DC, http://www.esmap.org/overview.

ESMAP. (2012d) *Renewable Energy Resource Mapping*, Energy Sector Management Assistance Program, ESMAP Knowledge Exchange Forum, 9 Mayıs 2012, Washington, DC, http://www.esmap.org/node/1421.

Fairhead vd. (2012) "Green grabbing: A new appropriation of nature?", *Journal of Peasant Studies*, 39(2): 237-261.

Ferguson, J. (1994) *The Anti-Politics Machine: 'Development', Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*, University of Minneapolis Press, Minneapolis.

Foster, J.B. (2000) *Marx's Ecology*, Monthly Review Press, New York.

Foster, J.B. ve Magdoff, F. (2014) *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber*, Patika, İstanbul.

Goldman, M. (2005) *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*, Yale University Press, New Haven/Londra.

Harrison, G. (2005) "Economic faith, social project and a misreading of African society: The travails of neoliberalism in Africa", *Third World Quarterly*, 26(8): 1303-1320.

Harvey, D. (2014) *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford University Press, New York.

IPCC (2014) "Summary for policy makers of third report, *'Mitigation of Climate Change'*, Fifth Assessment Report, April 14", Intergovernmental Panel on Climate Change, Geneva, http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg3/.

Işlar, M. (2012) "Privatised hydropower development in Turkey: A case of water grabbing?", *Water Alternatives*, 5(2): 376-391.

Jacobson, M. ve Delucchi, M. (2011) "Providing all global energy with wind, water, and solar power, Part I: Technologies, energy resources, quantities and areas of infrastructure, and materials", *Energy Policy*, 39: 1154-1169.

Kapoor, S., ve Oksnes, L. (2011) *Funding the Green New Deal: Building a Green Financial System*, Green European Foundation, Brussels.

Kibaroğlu, A. ve Başkan, A. (2011) "Turkey's water policy framework" Kibaroglu, A., Scheumann, W. ve Kramer, A. (der.) *Turkey's Water Policy: National Frameworks and International Cooperation* içinde, Springer, Berlin, 3-25.

Koch, M. (2012) *Capitalism and Climate Change: Theoretical Discussion*, Historical Development and Policy Responses, Palgrave/Macmillan, New York.

Konak, N. ve Sungu-Eryilmaz, Y. (2015) "Does small run-of-river hydro power development in Turkey deliver on its sustainability premise?" *Society and Natural Resources: An International Journal*, published on-line first, DOI:10.1080/08941920.2015.1086459.

Küçükali, S. ve Barış, K. (2009) "Assessment of small hydropower (SHP) development in Turkey: laws, regulations and EU policy perspective", *Energy Policy*, 37(10): 3872-3879.

Lapavitsas, C. (2010) "Finansallaşmış kapitalizm: Kriz ve finansal müsadere" Lapavitsas, C. (der.) *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi* içinde, Yordam, İstanbul, 25-75.

Lawson, R. (2006) "An overview of green economics", *International Journal of Green Economics* 1(1/2): 23-36.

Lipietz, A. (1993) "Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler: Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları", *Toplum ve Bilim*, 56-61 (Bahar): 58-83.

Lipietz, A. (2000) "Political ecology and the future of marxism", *Capitalism, Nature, Socialism*, 11(1): 69-85.

Lipietz, A. (2013) "Fears and hopes: The crisis of the liberal-productivist model and its green alternative", *Capital and Class*, 37(1): 127-141.

Lohmann, L. (2008) "Carbon Trading, Climate Justice and the Production of Ignorance: Ten examples", *Development*, 51: 359-365.

Löwy, M. ve Kovel, J. (2005) "Ekososyalist Manifesto", *Gri ve Yeşil*, 1: 37-41.

Jessop, B. (1991) "Accumulation strategies, state forms and hegemonic projects" Clarke, S. (der.) *The State Debate* içinde, MacMillian, Londra, 157-183.

McAfee, K. (2012) "The contradictory logic of global ecosystem services markets", *Development and Change*, 43(1): 105-31.

McAfee, K. (2014) "The post- and future politics of green economy and REDD+" Lane, R. ve Stephan, B. (der.) *The Politics of Carbon Markets* içinde, Routledge Studies in Environmental Policy, Routledge/Earthscan, 237-260.

McCarthy, J. (2015) "A socioecological fix to capitalist crisis and climate change? The possibilities and limits of renewable energy", *Environment and Planning A*, 47: 2485-2502.

Mercer, C. (2003) "Performing partnership: civil society and the illusion of good governance in Tanzania", *Political Geography*, 22: 741-763.

Martinez-Alier, J. ve Ropke, I. (2008) *Recent Developments in Ecological Economics*, Edward Elgar, Cheltenham.

Marx, K. (2011) *Kapital Cilt 1*, Yordam, Istanbul.

Moore, J. (2011) "Transcending the metabolic rift: a theory of crises in the capitalist world-ecology", *The Journal of Peasant Studies*, 38: 1-46.

Müller, T. (2012) "The people's climate summit in Cochabamba: A tragedy in three acts", *Ephemera*, 12(1/2): 70-80.

Mueller, T., ve Passadakis, A. (2010) "Another capitalism is possible? From world economic crisis to green capitalism" Abramsky, K. (der.) *Sparking a Worldwide Energy Revolution: Social Struggles in the Transition to a Post-Petrol World* içinde, AK Press, Oakland, 115-122.

New Economics Foundation (2008) *A Green New Deal: Joined-up Policies to Solve the Triple Crunch of the Credit Crisis, Climate Change and High Oil Prices*, New Economics Foundation, Londra.

Neumann, R. (1998) *Imposing Wilderness, Struggles over Livelihood and Nature Preservation in Africa*, University of California Press, Berkeley.

O'Connor, J. (1997) *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, Guilford, New York.

O'Connor, J. (1998) "Capitalism, nature, socialism: A theoretical introduction", *Capitalism, Nature, Socialism*, 1(1): 11-38.

Oğuz, S. (2008) "Yenilenebilir enerji küçük hidroelektrik santraller", *VII. Ulusal Temiz Enerji Sempozyumu*, UTES 2008, 17-19 Aralık 2008, Istanbul, 479-481.

Özeke, H. B. (2006) "*Turkey: Privatization of electricity distribution sees the light*", www.mondaq.com/article.asp?articleid=41696

Pollin, R. vd. (2008) *Green Recovery: A Program to Create Good Jobs and Start Building a Low-Carbon Economy*, Center for American Progress, Washington, DC.

Prudham, S. (2009) "Pimping climate change: Richard Branson, global warming and the performance of green capitalism," *Environment and Planning A*, 41:1594-1613.

Public Service Commission of Wisconsion (2016) *Environmental Impacts of Transmission Lines*, http://psc.wi.gov/thelibrary/publications/electric/electric10.pdf

REN21. (2014) *Renewables 2014 Global Status Report*, Renewable Energy Policy Network for the 21st Century, Paris, http://www.ren21.net/Portals/0/documents/Resources/GSR/2014/GSR2014_KeyFindings_low%20res.pdf.

Rifai, A. B. ve Hakami, M. A. (2014) "Health hazards of electromagnetic radiation", *Journal of Biosciences and Medicines*, 2: 1-12.

Rising Tide North America. (2010) *The Climate Movement is Dead: Long Live the Climate Movement*, www.risingtidenorthamerica.org.

Ruigrok, W. ve van Tulder, R. (1995) *The Logic of International Restructuring*, Routhledge, London.

Santarius, T. (2012) *Green Growth Unravelled: How rebound effects baffle sustainability targets when the economy keeps growing*, Heinrich Böll Foundation and the Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, Berlin.

Schepelmann, P. vd. (2009) *A Green New Deal for Europe: Towards Green Modernization in the Face of Crisis*, Green European Foundation, Brussels.

Stern, N. (2006) *Stern Review on the Economics of Climate Change. Executive Summary,* HM Treasury, London.

Sullivan, S. (2009) "Green capitalism, and the cultural poverty of constructing nature as service provider" Böhm, S. ve Dabhi (der.) *Upsetting the Offset: The Political Economy of Carbon Markets* içinde, Mayfly Books, Londra, 255-274.

Tanuro, D. (2011) *Yeşil Kapitalizm İmkansızdır,* Ekoloji Kolektifi, İstanbul.

Tienhaara, K. (2012) "The potential perils of forest carbon contracts for developing countries: The cases from Africa", *Journal of Peasant Studies,* 39(2): 551-572.

Turbulence Collective. (2009) "Life in Limbo?", *Turbulence* 5.

Türkiye Temiz Teknoloji Fon Yatırım Planı. (2009) http://www-cif.climateinvestmentfunds.org/sites/default/files/CTF_Turkey_Investment_Plan_01_16_09_web.pdf.

Uzlu, E. vd. (2011) "Restructuring of Turkey's electricity market and the share of hydropower energy: The case of eastern Black Sea basin", *Renewable Energy,* 36(2): 678-688.

Verhoeven, H (2011) "Climate Change, Conflict and Development in Sudan: Global Neo-Malthusian Narratives and Local Power Struggles", *Development and Change,* 42(#): 679-707.

Meta menzilinin yeni durağı balık çiftlikleri: Gıda güvenliği mi çitleme mi?

*Irmak Ertör**

Özet: Balık ve su ürünleri, gitgide daha çok tüketilen ve beslenme açısından önem verilen bir gıda kaynağı haline gelmiştir. Geleneksel olarak pratiği çok eskiye dayanan balıkçılık, 1950'lerden itibaren endüstriyelleşmeyle avlanma kapasitesini oldukça arttırmış; kıyıdan daha açığa, sığ metrelerden derinlere ve farklı balık türlerine olmak üzere genişlemesini sürdürmüştür. Bu pratikler balıkçılık sektöründe sermaye birikiminin devamını sağlamış, balık stoklarıyla ilgili karşılaşılan ekolojik engeller sektör tarafından meta menzilinin genişlemesi ve derinleşmesi stratejileriyle aşılmış, veyahut bu problemler farklı yerlere yönlendirilmiş veya geçici olarak ötelenmiştir. Bu makale, balıkçılıkta çeşitli yöntemlerle genişletilen meta menzilinin aşırı avcılıkla azalmakta olan balık stoklarına teknik bir çözüm olarak sunulan balık çiftlikleriyle yeni bir çehre edindiği ve bir aşama daha genişletildiği tezini savunmakta ve bunun özellikle Avrupa ve Türkiye üzerinde nasıl geliştiğini incelemektedir. Bu bağlamda balık yetiştiriciliğiyle ilgili olarak Avrupa politika ve strateji dökümanlarında savunulan gıda güvenliği ve sınırsız ekonomik büyüme ihtiyacı söylemlerini sorunsallaştırmakta ve balık çiftliklerinin çitlemeler vasıtasıyla sermaye birikiminde nasıl bir rol oynadığına meta menzili genişlemesi ve kurmaca meta teorik çerçevelerine dayanarak Politik Ekoloji yaklaşımı üzerinden eleştirel bir analiz getirmektedir.

Anahtar sözcükler: Balıkçılık, balık çiftlikleri, meta menzili, çitlemeler

Giriş

Balık ve su ürünleri, gitgide daha yüksek talep gören ve beslenme açısından önem verilen bir gıda kaynağıdır. 1950'lerden itibaren balıkçılık filosunun ve tekne başına balıkçılık eforunun artmasıyla küresel balık avcılığının üretim hacmi gitgide büyümüştür. Küçük ölçekli geleneksel kıyı balıkçılığından endüstriyel balıkçılığa doğru geçiş avcılık miktarlarının artışında önemli rol oynamıştır (Pauly vd. 1998). Son elli yılda tüm dünyadaki balık arzı yıllık ortalama %3,2

(*) Çevre Bilimi ve Teknolojisi Enstitüsü, Barcelona Otonom Üniversitesi.

büyüyerek, yıllık ortalama %1,6 olarak gerçekleşen küresel nüfus artışını geride bırakmıştır. Kişi başına düşen balık tüketimi ise 1960'larda yılda ortalama 9,9 kilogram iken, 2012'de 19,2 kilograma ulaşmıştır (FAO, 2014).

Bu süreçte, geçmişte geleneksel olarak kıyıda gerçekleştirilen avcılık faaliyeti, kıyıya yakın mesafelerde avlanabilen balık miktarıyla yetinmeyip boyut ve mekân değiştirerek üç aşamada coğrafi ve mekânsal olarak yayılmıştır: (i) Kıyıdan daha açığa giderek horizontal, (ii) sığ metrelerde gerçekleştirilen avcılıktan daha derin metrelere doğru vertikal ve (iii) büyük balıklardan daha küçük ve henüz diğer ticari türler kadar baskı görmemiş, az tüketilen türlere doğru taksonomik olarak genişlemiş, başka bir deyişle balıkçılığın "deniz besin zincirinin aşağılarına doğru" ilerlemesine sebep olmuştur (Pauly vd. 1998).

Ancak, balıkçılık eforunun giderek artmasına rağmen, büyük deniz ekosistemlerindeki tüm türlerin toplam avcılığından edinilen balık miktarı 1980'lerden itibaren düşüşe geçmiş ve küresel olarak avlanabilen balık miktarında bir durağanlık söz konusu olmuştur (Pauly vd. 2003). Birçok bölgede ve çeşitli balık türlerinde hem aşırı avlanma hem kirlilik gibi insan kaynaklı sebepler sonucunda bazı türlerin tamamen yok olması veya tehlike altında olması söz konusudur.

Çeşitli araştırmalar avcılık balıkçılığında zirvenin geride bırakıldığını ve artan balıkçılık eforunun balık stoklarının kendini yenileme kapasitesini aştığını savunmaktadır (Pauly vd. 2003; Pauly ve Zeller, 2014). Bunun temel sebebini ilerleyen teknolojiye dayandıran çalışmalar (Galbraith vd. 2016)[1] önemli bir faktörden ve yararlanılan araçtan bahsetseler de, teknolojik gelişmelerin kim tarafından hangi amaçla ve kimin yararına kullanıldığına değinmedikleri için analizlerinde sınırlı kalmaktadırlar. Çevreyle ilgili konu ve problemlerin teknik sorunlar değil, bilhassa politik ve toplumsal meseleler olduğunu savunan Politik Ekoloji literatürü (McAfee, 2003; Robbins, 2004; Walker, 2005; Longo vd. 2015), bu ekolojik çöküşün sebeplerinin derinine inmemize ve çöküşe çözüm olarak sunulan balık çiftliklerinin –balık yetiştiriciliğinin– sermaye, devlet ve ekolojiyle ilişkilerini incelememize yardımcı olacaktır.

Bu makalede, denizlerde aşırı avcılıkla karşı karşıya gelinen ekolojik sınırların sermaye birikimine engel sunması sonucunda deniz canlılarının ve denizel mekânın yeniden üretilmesi ile denizel alana erişimin yeniden yapılandırılması süreçlerini meta menzilinin genişlemesi (İngilizce; expansion of commodity frontiers) literatürüne dayanarak analiz edeceğim (Conde ve Walter, 2014; Martinez Alier vd. 2010; Moore, 2010a). Ayrıca, bu gidişatın hangi hakim söylemlerle meşru kılındığına yoğunlaşacak ve balıkçılık ve balık yetiştiriciliği ile tarım ve hayvancılıktaki dönüşümler arasında paralellikler kurarak gıda alanında gitgide artan ama daha az kişinin elinde yoğunlaşan kontrolün sermayenin lehine ne şekillerde kullanıldığına değineceğim.

1 Eric Galbraith'in FISH-MIP simülasyon projesi hakkında sunumundan, UAB, Barselona (2016).

Meta menzilinin genişlemesi

Meta menzilinin genişlemesi, genel olarak doğal kaynak çıkartılmasına dair kullanılan bir kavramdır ve madencilik, petrol çıkarımı, enerji üretimi gibi faaliyetlerin yeni coğrafi alanlara yayılmasını ifade eder (Conde ve Walter, 2014). Bu genişlemenin temel amacı, endüstriyelleşmiş ekonomilerin gitgide artan sosyal metabolizmasını[2] –başka bir deyişle materyal ve enerji talebini– beslemek (Martinez Alier vd. 2010) ve doğal kaynakların metalaştırılmasının ölçeğini ve kapsamını, yani erişebildiği alanları yayma stratejisi olarak (Moore, 2010a) belirtilmektedir.

Bu genişlemenin ilk sebebi, bir bölgede tükenen veya kalitesi ya da verimliliği azalan doğal kaynakların yerine kârlılığı yüksek yeni hammadde arayışına geçilmesidir (Moore, 2010a). Bir diğeri, çevreye ve bulunduğu ekosisteme gitgide daha fazla olumsuz etkide bulunan çıkarım faaliyetinin birikimsel etkisinin artması ve/veya sosyoçevresel ihtilaflara[3] sebep olması, toplumsal tepki görmesidir (Conde ve Walter, 2014). Başka bir sebebi ise henüz bir sosyal muhalefet veya direniş gerçekleşmese bile, hammadde üretiminin çevresel ve sosyal şartların kontrolünün daha az ve işçilere ödenecek maaşların daha düşük olduğu, yahut şirketlerin politik gücünün daha yüksek olup devletleri daha kolaylıkla yönlendirebildikleri yerlere kaydırılması ve bunun üzerinden daha yüksek oranda kâr sağlayabilmeleridir (Hilson ve Yakovleva, 2007). Meta menzilinin genişlemesiyle, hammadde üretimi daha uzaklarda gerçekleştirilmeye ve hem işleneceği hem tüketileceği yerlere ulaşana kadar daha uzun mesafeler katetmeye başlamakta, bir ürünün üretiminin dayandığı materyal ve enerji kullanımı gitgide artmakta, aynı zamanda üretimdeki sermaye ve emek ilişkileri de değişmektedir. Bu sebeple Moore bu genişlemenin izini sürmenin sadece kapitalist genişlemenin değil, aynı zamanda bunun eşitsiz gelişiminin izini de sürmeye yarayacağını iddia etmektedir (2000: 411).

Moore'a göre meta menzilinin genişlemesi, hem Avrupa imparatorluklarının okyanuslar ötesi yayılmasıyla, hem de devletlerin oldukça ciddi eşitsizlikler barındıran kapitalist sisteme geçişiyle çarpıcı hale gelen, meta üretiminin ve değişiminin (başka bir deyişle takasının veya alışverişinin) coğrafi dağılımını farklılaştıran bir süreçtir. Moore, bu sebeple kapitalizmin yükselişinin politik ekolo-

2 Martinez-Alier vd.'nin (2010) kavramsallaştırmasıyla "sosyal metabolizma" ile anlatılmak istenen toplumsal yapının ve bu yapının içerdiği çeşitli organizasyonların dayandığı enerji ve materyal kullanımıdır. Bu anlamda ekosistemin parçası olan toplum da insan metabolizması gibi bir metabolizmaya sahiptir ve her aktivitesi için çeşitli girdiler kullanmakta ve çıktılara yol açmakta, bu esnada da enerji dönüştürmekte ve kullanmaktadır. Endüstriyelleşme ve kapitalizm, bu metabolizmanın gitgide artmasına sebep olmuş, bu da hem fosil yakıtlara dayanan bir tüketimden dolayı ekolojik limitlerin aşılmasına, hem de eşit olmayan dağılım süreçleri ve güç ilişkileriyle çevresel ihtilaflara sebep vermektedir.

3 Martinez Alier vd. (2010), küresel sosyal metabolizma artışını ve bu süreçte eşitsiz dağılan yarar, zarar ve riskleri ihtilafların gerisinde yatan temel neden olarak görmektedir.

jisini sınırsız sermaye birikimi arayışı ve gitgide artan materyal ve enerji talebi ile aynı şekilde artan biyofiziksel çevre bozulması arasındaki bir diyalektik olarak tanımlamaktadır (2010a: 38).

Meta menzilinin genişlemesi, sermaye birikimi arayışı doğrultusunda ikili bir strateji içermektedir (Moore, 2010b). Bu stratejilerin ilki olan "meta yayılması" (İngilizce; commodity widening), yeni coğrafi alanlarda (örneğin gelişmiş ülkelerdeki madencilik alanlarında çıkarılan altının o bölgedeki kaynakların tükenmesi, azalması veya ekonomik olarak kârlılığının düşmesi durumunda gelişmekte olan ülkelerde yeni madencilik alanlarının açılmasının sosyal, ekolojik ve politik koşulları sağlanarak) metalaştırmanın gerçekleştirilmesidir. İkincisi ise teknolojiden yararlanılarak aynı coğrafi alanda daha fazla kaynak çıkarımı yapılabilmesine olanak veren "meta derinleştirilmesi" (İngilizce; commodity deepening) stratejisidir.

Girişte belirtilen avcılık faaliyetinin coğrafi (kıyıdan açık denizlere veya yeni, daha önce fazla avcılığın gerçekleştirilmediği denizel alanlara), batimetrik (daha derin metrelere) ve taksonomik (farklı türlere doğru) genişlemesi de küresel neoliberal politikalardan bağımsız gelişmemiş, tersine sektörün güçlü aktörlerinin ve devletin serbest piyasanın da ötesinde çeşitli dönüşüm ve kontrol içeren politikaları yürürlüğe sokmasıyla mümkün kılınmıştır. Pek çok yerde aşırı avcılığa ve balık stoklarının çökmesine götüren bu süreç, balık avcılığında sermaye birikimini devamlı kılma amacı güden meta menzilinin genişletilmesi stratejileriyle gerçekleşmiştir (Campling, 2012).

Balıkçılıkta ilk olarak, balık stoğunun tükendiği kıyılarda ve coğrafyalardaki avcılık faaliyetinin yerinin değiştirilmesiyle "meta yayılması" stratejisi uygulanmıştır. Bu strateji dahilinde avcılık faaliyetinin yoğun olarak –genellikle de aşırı avlanmayla– gerçekleştiği denizel alanlar bir süre sonra terk edilerek balıkçılık filosu daha önce o kadar yoğun biçimde avlanılmamış, "ekolojik artık değeri" daha yüksek bölgelere (açık denizlere veya Afrika kıyılarına)[4] yönlendirilmiştir. İkincisi ise "meta derinleştirilmesi" ismi verilen, avcılık faaliyetinin teknolojik olarak daha gelişmiş araç ve yöntemler kullanılarak avlanma kapasitesinin artırılmasına dayanan stratejidir (Moore, 2010, aktaran Campling, 2012). Bu şekilde trol veya gırgır gibi hem daha derinde avlanılabilmesini hem de bir seferde tekneye çok daha fazla balık çıkarılmasını sağlayan balıkçılık yöntemleriyle ve sonar gibi stok yeri tespitine yarayan araçlarla avcılık miktarı oldukça artırılmıştır.

Bu ikili stratejiyle sermaye (madencilik, HES, termik gibi diğer doğal kaynaklara dayalı sektörlerde de görüldüğü üzere; bkz. Bridge, 2009), hem daha ucuza üretimi gerçekleştirebilmiş hem de karşılaştığı –kârlılığı için sorun teşkil edebilecek– ekolojik limitleri operasyonlarını farklı yerlere taşıyarak bir süreliğine bertaraf etmiş, aynı zamanda da denizel alanın ve denizel kaynakların meta-

4 Bkz. "Ocean Grabbing: The Global Ocean Grab: A Primer" (Transnational Institute, 2014).

laştırılmasını hızlandırmıştır. Bu yayılma, gerçekte ekolojik limitlerin aşılmasına değil, ötelenmesine ve ekolojik, sosyal ve ekonomik zararların başka bölgelere itilmesine sebep olmuştur. Küresel olarak çeşitli balık stoklarının üreme ve kendini yenileyebilme kapasitesine bakılmaksızın hem sayıca hem türce ekosistem sınırlarının çok üzerinde avcılık mümkün kılınmış, aynı zamanda kullanılan ekipmanlar sebebiyle deniz tabanında yumurtaların ve yavru balıkların da bulunduğu alanlarda onarılmaz habitat bozulmalarına sebep olunmuştur.

Denizlerdeki yeni meta menzili: Balık çiftlikleri

Su ürünleri yetiştiriciliği temel olarak üç alt sektörden oluşmaktadır: (i) Denizlerdeki entansif balık yetiştiriciliği – dıştan yemlemeye dayalı gerçekleştirilen yetiştiricilik, başka bir deyişle denizlerdeki yüzen kafeslerden oluşan balık çiftlikleri; (ii) tatlı su yetiştiriciliği – nehirlerde, göllerde veya kapalı havuzlarda sazan balığı, yılanbalığı, alabalık yetiştiriciliği, vb.; ve (iii) kabuklu deniz hayvanı yetiştiriciliği – karides, midye, deniz tarağı, istiridye, vb. Dünyanın genelinde artış gösteren su ürünleri tüketimi (bu tüketim artışı, artan dünya nüfusunun yanında talebi artırmaya yönelik pazarlama stratejilerinin de sonucudur) ve balık avcılığının daha fazla arttırılamayan, hatta bazı bölge ve türlerde aşırı avlama ile düşüşe geçen arz kapasitesi, su ürünleri yetiştiriciliğinin son on yıllarda küresel ölçekte önemli bir büyüme göstermesine yol açmıştır. Özellikle gelişmiş ülkelerde, örneğin Avrupa'da yıllık deniz ürünü tüketimi kişi başına 24,5 kilograma erişmektedir (EUMOFA, 2015).

Bu küresel dinamikler içerisinde, su ürünleri yetiştiriciliği 1980 ila 2012 yılları arasında yıllık ortalama %8,6 hacim artışı göstererek dünyanın en hızlı büyüyen gıda sektörlerinden biri haline gelmiştir (FAO, 2014). 1950'lerin başında yıllık 1 milyon tondan daha az gerçekleşen su ürünleri yetiştiriciliği kaynaklı üretim, 2012'de 90,4 milyon ton olarak rapor edilmiştir. Bu miktarın 66,6 milyon tonu doğrudan insan tüketimi için üretilen balık miktarına denk gelmektedir[5] (FAO, 2014: 20). Su ürünleri yetiştiriciliği sektörünün küresel büyümesi özellikle 1980-1990 yıllarında –aynı zamanda avcılıkta zirveye ve devamındaki düşüşe geçildiği ve sermaye birikiminin yoğunlaştığı dönemlerde– %10,8 gibi oldukça yüksek bir oranda gerçekleşmiş; bunu takip eden on yıllarda biraz daha düşük ama yine de önemli oranlarda (1990-2000 arası %9,5; 2000-2012 arası ise %6,2) seyretmiştir. Avcılık ve yetiştiriciliğin toplam talebi karşılama oranlarına bakıldığında ise 1990'da toplam balık arzının %13,4'ünü karşılayan balık yetiştiriciliği –çeşitli sosyal, ekolojik, ekonomik ve politik dinamikler ve teşvik politikaları ile üretimini arttırarak–, 2012'de neredeyse avcılıkla aynı

5 Geri kalanının içerisinde midye, istiridye, karides gibi kabuklu hayvan yetiştiriciliği, yosun veya deniz hıyarı üretimi, veya gıda amaçlı değil, ilaç veya biyoteknoloji gibi amaçlarla yetiştiricilik bulunmaktadır.

arz oranına ulaşmıştır (FAO, 2014). FAO (Dünya Gıda ve Tarım Organizasyonu), 2030'da yetiştiriciliğin oranının %62'ye çıkacağını öngörmekte, yetiştiricilikten üretilen ve piyasaya sokulan balığın avcılıktan sağlanan balığın yerini gitgide daha fazla dolduracağını belirtmektedir (FAO, 2014: III).

Balık stoklarındaki çöküş ve avcılık miktarlarındaki durgunluk, hem piyasaya balık arzının hem de balıkçılıktaki sermaye birikiminin devamını tehlikeye atmaktadır. Bu noktada su ürünleri yetiştiriciliği, özellikle de denizlerdeki balık çiftlikleri, yabani balık stoğunun aşırı avlanmasıyla yaklaşılan, hatta aşılan ekolojik sınırlara teknik bir çözüm olarak sunulmaktadır (Saguin, 2015). Böylelikle denizdeki soyu tehdit altındaki yabani balığın avlanmasına gerek kalmayacağı, teknolojiden yararlanılarak daha kontrollü bir üretimle yılın her ayı istenilen balığın piyasaya ve tüketicinin sofrasına sunulabileceği düşünülmektedir. Zira balık çiftlikleri, bu görüşe göre "doğal limitlerin ötesine geçmeyi sağlamaktadır" (EC, 2012). Birçok devlet, AB gibi bölgesel güç odakları ve sektör temsilcileri bu gelişimi teşvik etmekte, su ürünleri yetiştiriciliği sektörünü "Mavi Büyüme" adı verilen, deniz alanında daha fazla endüstrileşme ve ekonomik faydalanma stratejisinin temel ayaklarından biri olarak belirleyerek dünya nüfusunun protein ihtiyacını karşılamak için vazgeçilmez olarak nitelendirmektedirler (EC, 2012b).

Oysa balık çiftlikleri aynı zamanda balık avcılığında halihazırda gerçekleşmiş olan coğrafi, batimetrik ve taksonomik meta menzili genişlemesinin yeni bir boyutunu çitlemeler vasıtasıyla mümkün kılarak sermaye birikiminin devamını sağlamakta, aynı anda müşterek deniz alanlarını özel mülkiyete geçirmekte ve denizin ve balığın metalaştırılmasını hızlandırmaktadır. Tükenen yabani balık stoğuna sürdürülebilir ve kontrol edilebilir bir alternatif sunduğu iddia edilen balık çiftlikleri, aynı zamanda her mevsim stabil arz kapasitesi sağladığı ve tüketici talebine daha esnek biçimde karşılık verebildiği için sermaye sahipleri tarafından tercih edilmektedir (STECF, 2013: 219). Avrupa'daki balık yetiştiriciliğinin ekonomisini araştıran resmî dökümanlar, çiftliklerde üretilen balığın boyutunun ve kalitesinin "standardize" olması sebebiyle yetiştiriciliği avcılıkla rekabet içinde veya (düşüşte olan) avcılık sektörünün tam ikamesi olarak ifade etmektedir (EC, 2009: 26). Balık çiftliklerinde üretilen balığın aşırı avcılıkla tükenen yabani balığın tamamen yerine geçebileceği varsayımı (EP, 2009: 92), Avrupa'da sektörün kamu imajına dair bir avantaj olarak sunulmakta, balık çiftliklerinin beraberinde getirdiği çeşitli ekolojik, sosyal, ekonomik ve politik sorunlar ise göz ardı edilmektedir.

Gitgide politik ve ekonomik bir önem kazanan ve insanlığa besin sağlayan bir sektör olan balık çiftliklerinin neye, nasıl ve kimin için bir "alternatif" sağladığı sorusuna derinlemesine bakmak bu noktada elzem bir hal almaktadır. Yetiştiricilik sektörüne teşvik öngören stratejiler büyüme ihtiyacı savına odaklanırken, bu talebin kaynaklarına veya farklı aktörlerin nasıl bir gelişim modeli tercih et-

tiğine yeterince değinmemektedir. Özellikle Avrupa'da yeni geliştirilen yasalar, strateji dökümanları ve hedefler şu ana amaçlara işaret etmektedir: (i) Gıda güvenliği, (ii) istihdam sağlama, (iii) sürdürülebilir büyüme, (iv) kârlılık ve rekabetin arttırılması (Ertör ve Ortega-Cerdà, 2016). Bu hedefleri içeren söylemler derinlemesine incelendiğinde neden bazı söylemlerin öne çıktığı ve hangi varsayımların bu söylemler içinde kati gerçekler olarak kabul edilip tartışmaya açılmadığı ortaya çıkmaktadır (Ertör ve Ortega-Cerdà, 2016). Aşağıdaki bölümlerde, özellikle Avrupa'da ve kısmen Türkiye'de öne çıkan gıda güvenliği, büyüme ve sürdürülebilirlik söylemlerini inceleyerek bunların ne şekilde kullanıldığına ve nasıl hakim söylemler haline geldiğine yoğunlaşacağım. Aynı zamanda balık yetiştiriciliğiyle tarım ve hayvancılıktaki dönüşümler arasında paralellikler kuracak ve sermaye-devlet ilişkisi içerisinde gıda alanındaki kontrollerin ne şekillerde tezahür ettiğini açığa çıkarmaya çalışacağım.

Gıda güvenliğinden çitlemelere

Su ürünleri ithalatında dünyanın birincisi olan ve tüketiminin yaklaşık %70'ini ithalatla karşılayan Avrupa'da gıda güvenliği, su ürünleri yetiştiriciliği sektörünün büyümesinin teşviki için en çok kullanılan argümanlardan biridir (EUMOFA, 2014). Ancak, gıda güvenliğinden bahsederken gıda güvenliğinin nasıl tanımlandığı ve gıdanın kimin kontrolünde olduğu genellikle göz ardı edilmekte, yeterince tartışmaya açılmamaktadır. Bu bölümde bu tartışmaya katkıda bulunmak için önce gıda güvenliğinin tanımına bakacağım, sonra gıdanın kontrolü ve protein ihtiyacı konularına değinerek balık çiftliklerinin bu tartışmalardaki rolünü inceleyeceğim.

Gıda ve Tarım Organizasyonu'nun 1996 Dünya Gıda Zirvesi'ndeki tanımına göre "tüm insanların her zaman aktif ve sağlıklı bir yaşam sürmek için var olan beslenme ihtiyaçlarına ve gıda tercihlerine fiziksel, [sosyal][6] ve ekonomik erişiminin gerçekleşmesi halinde gıda güvenliği sağlanmış demektir".[7] Bu tanımın "mevcut olma durumu, erişim, istikrarlılık ve faydalanma (kullanım)" olmak üzere dört boyutu içerdiği belirtilmiştir ve gıda güvenliğinden söz edebilmek için bu dört boyutun aynı anda var olması gerekmektedir (FAO, 2008).

Gıdanın kimin kontrolünde olduğu konusunda ise "gıda egemenliği" meselesine değinmeden geçemeyiz. La Via Campesina (Çiftçi Yolu) tarafından 1996 yılında geliştirilen gıda egemenliği kavramı kendi deyimleriyle "neoliberal politikalara bir alternatif sunmaktadır". 2007'deki Nyeleni Deklarasyonu'nda da belirtildiği üzere "gıda egemenliği" insanların sağlıklı ve kültürlerine uygun, ekolojik olarak uyumlu ve sürdürülebilir yöntemlerle üretilmiş gıdaya erişim haklarını ve kendi gıda ve tarım sistemlerini belirleme haklarını ifade etmektedir.

6 "Sosyal" kelimesi tanıma 2002'de eklenmiştir.

7 http://www.fao.org/docrep/013/al936e/al936e00.pdf

Piyasalar veya şirketlerin değil, gıdayı üreten, dağıtan ve tüketenlerin ihtiyaç ve isteklerini gıda sisteminin merkezine oturtmakta ve gelecek nesilleri de hesaba katmaktadır (La Via Campesina, 2007). Gıda egemenliği kapsamında küçük çiftçinin hangi ekinleri ekeceği, hangi tohumları kullanacağı, hangi şekilde tarım yapacağı üzerinde söz sahibi olması ve bu konularda çokuluslu şirketlerden bağımsız karar verebilmesi hedeflenmektedir. Deklarasyon ayrıca göçebe çobanlık ve küçük ölçekli geleneksel balıkçılık yapanları da içermekte ve onların da üretimleri üzerinde söz sahibi olabilmesini amaçlamaktadır. Ticarette şeffaflığı teşvik etmekte ve toprağa, suya, tohuma ve biyolojik çeşitliliğe erişim hakkını savunmaktadır. Kısacası baskıdan ve eşitsizlikten arındırılmış yeni sosyal ilişkiler tahayyül ederek kadın ve erkek, ırk, sosyal ve ekonomik sınıflar ve jenerasyonlar arasındaki baskıcı güç ilişkilerini ortadan kaldırma idealinin peşinden gitmektedir (La Via Campesina, 2007).

Karada gerçekleştirilen tarıma dair oldukça bahsi geçen gıda egemenliğinin (denizdeki) karşılığı küçük ölçekli, geleneksel yöntemlerle avlanan balıkçılar (İngilizce; World Forum of Fisheries People) tarafından da yankı bulmuş, ancak ne akademik literatürde ne de tarım ve gıda politikalarında henüz kendine yeterince yer edinebilmiştir. Halbuki endüstriyel balıkçılık ve entansif üretim yapan balık çiftlikleri de çokuluslu gıda şirketlerinin tarımdaki dayatmalarının çok benzerlerini denizde yaratmakta, kıyı balıkçılarının avlanma hakları ve denizel alana ve kaynaklara erişimleri gitgide kısıtlanmaktadır. Tıpkı meraların özelleştirilmesi gibi, eskiden müşterek alan olarak kullanılan deniz alanları da çitlenerek özelleştirilmekte ve kullanım hakkı yalnızca balık çiftliklerinin sahiplerine devredilmektedir.

Orman veya koru gibi müşterek alanların çevrelenip özel mülkiyete dönüştürülmesiyle karada gerçekleşen çitlemeler, pek çok düşünür tarafından incelenmiş ve kavramsallaştırılmıştır (Polanyi, 2001[1944], Moore, 2010a). Polanyi, 18. yüzyılda İngiltere örneği üzerinden çitlemeler –ve çitlemeleri kolaylaştıran siyasi ve hukuki düzenlemeler– yoluyla toprağın "kurmaca meta" (İngilizce; fictitious commodity) haline getirildiğini ileri sürer (Polanyi, 2001[1944]: 75). Başka bir deyişle "toprak" satılmak için üretilen bir obje olmadığı için bir meta özelliği taşıyamayacakken, ona serbest piyasa mekanizması tarafından meta rolü atfedildiğini ve üzerinden rant sağlandığını anlatır. Moore ise meta menzilinin genişlemesini teorize ettiği çalışmasında 16. yüzyılda tahıl ve materyal talebi artan Hollanda örneğinden yola çıkarak modern anlamda dünya pazarının sadece talebi artırmadığını, aynı zamanda da bu talebi doyurmak için gerekecek sosyo-ekolojik koşulları göz ardı eden bir rejim yarattığını söyler. Moore'a göre bu rejimin devamı için kapitalizmin sürekli yeni yeşil alanlar bulan ve çitleyen coğrafi bir dinamizme ihtiyacı bulunmaktadır ve sistem bunu başaranları ödüllendirmektedir (2010a: 39).

Yeşil alanlarla yetinmeyen kapitalizm, "Mavi Büyüme" hedefleriyle mavi

alanlarda da, yani denizler ve okyanuslarda da çitlemeler yoluyla yayılmaktadır. Bresnihan (2016), çitlemelerin sadece materyal anlamda mülksüzleştirme ve yerinden etme süreçlerinden oluşmadığına, bunun da ötesinde toprak, ormanlar, nehirler, denizler ve hayvanlarla ilgili farklı bilgi edinme ve farklı ilişkilenme biçimlerinin de çitlendiği birleşik bir süreç olduğuna dikkat çekmektedir. Bu süreçte modern dönemde doğanın anlamı, rolü ve değeri de değişmekte, farklı bir biçimde kurgulanmaktadır (2016: 12-13, 179).

Balık çiftlikleri de bu minvalde herkesin gıdaya erişimini ve gıda güvenliğini sağlamaktan ziyade, meta menzilinin coğrafi ve mekânsal sınırlarının genişlemesine ve sermaye birikiminin sürdürülmesine hizmet etmektedir. Bu sınırların genişlemesiyle sermayenin yayılması, çitlemeler sayesinde sadece coğrafi olarak değil, aynı denizel alanda balık çiftliklerinin kurulmasıyla mekânsal olarak de gerçekleştirilmektedir. Balık çiftlikleri, teknolojiden yararlanmak suretiyle "meta derinleştirme" stratejisi takip edilerek meta menzilinin yayılmasına imkân sağlamakta, sermaye birikimini de devamlı kılmaktadır. Bu süreçte "deniz" ve "balık" kavramlarına hem sektör temsilcileri hem politik karar alıcılar tarafından piyasada satmak için üretilmiş birer "kurmaca meta" (terimin çeşitli kullanımları için bkz. Polanyi, 2001[1944]; Longo vd. 2015) olarak yaklaşılmaktadır (Ertör ve Ortega-Cerdà, 2016). Bu algı, aşağıda daha ayrıntılı tartışacağımız gibi sosyal, ekolojik ve ekonomik bir yanılgıya götürmektedir çünkü balık yetiştiriciliği, içinde bulunduğu ekosistemden ve kaynakların müşterek kullanıldığı kıyı balıkçılığından ve içinde bulunduğu toplumdan izole gerçekleşmemektedir.

Büyüme fetişizmi ve sürdürülebilirlik

Gıda güvenliğine ek olarak, çoğu söylemde ortaya çıkan istihdam yaratma, sürdürülebilirliği (veya sürdürülebilir büyümeyi – başka bir deyişle çoğu metinde kastedildiği biçimiyle büyümenin sürekliliğini) sağlama gibi hedefler ise kârlılığı ve sermaye birikimini arttırdığı sürece önceliklendirilmekte, çatıştığı zaman ise geri planda kalmaktadır. Örneğin istihdam sağlama hedefi ile su ürünleri yetiştiriciliğinin denizdeki çiftlikler segmentine yatırım yapılması birbiriyle çoğunlukla çelişmektedir, çünkü Avrupa'daki istihdamın büyük miktarı –yaklaşık %65'i– kabuklu deniz hayvanı yetiştiriciliğinde tezahür etmektedir (JRC, 2012). Ancak kârlılık ve rekabet şansı kabuklu deniz hayvanı yetiştiriciliğinde veya içsu yetiştiriciliğinde değil, denizlerdeki balık çiftliği üretiminde yüksek olduğu için sektör yatırımları da, devlet teşvikleri de buna doğru yönelmektedir (STECF, 2013).

Ayrıca sermaye birikimi ve kapitalizmin devamı için vazgeçilmez olan ekonomik büyüme –veya büyüme fetişizmi (bilinçli ve planlı ekonomik küçülme tartışmaları için bkz. D'Alisa vd. 2014)–, büyümenin dağılımını gündem dışında

tutarak dünyanın protein ihtiyacı, artan nüfus ve genişleyen orta sınıfın yükselen balık talebi söylemleriyle bu yönelimi meşru kılmaya çalışmaktadır. Halbuki hem sağlıklı bir beslenmede gerçekte ne kadar balığa, ete ve hayvansal proteine ihtiyaç bulunduğu bir tartışma konusudur (Béné vd. 2016) hem de gitgide yerelde erişilemez olup ihracat ve ithalat zincirleri üzerinden uzun mesafeden pazarlara giren ve lüks tüketim ürünü haline gelmeye başlayan balık türlerinin hangi toplumsal sınıflar tarafından tüketilebildiği ve Avrupa gibi yıllık gıda israfı yaklaşık 88 milyon tonu bulan[8] bir bölgede bu üretimin kime hizmet ettiği bir soru işareti oluşturmaktadır.

Denizlerde miktarı azalan yabani balığa "sürdürülebilir" bir çözüm olarak öne sürülen çiftlik balığı söyleminin yapısökümü gerçekleştirildiğinde çeşitli sorunlar görünür olmaktadır. Balık yetiştiriciliğiyle ilgili hem gıda güvenliği hem de sürdürülebilir büyüme üzerine söylemler incelenirken ortaya çıkan dünya nüfusunun protein ihtiyacı konusunun üzerinde durulması gerekir. İlkin, denizlerdeki balık çiftliklerinde doğrudan insan tüketimi için yetiştirilen temel balık türleri genellikle somon, çipura ve levrek gibi etobur (bitkisel planktonlar veya alglerle değil, diğer deniz hayvanları ve küçük balıklarla beslenen) balık türleridir. Yani kendi beslenmelerinde (soya[9] veya başka bitkisel içerikle karıştırılarak yemin miktarı çoğaltılmaya ve fiyatı düşürülmeye çalışılsa da) küçük balıklardan elde edilen balık eti ve balık yağı içeriği yüksek balık yeminin vazgeçilmez olduğu bir üretim biçimi söz konusudur. Bu türlerin gıda dönüşüm oranları her ne kadar tartışmalı da olsa,[10] balık yemlerinin içeriğinde 1 kilogram balığın üretimi için yaklaşık tüm balık türlerinde en azından 1 ila 2 kilogram, etobur büyük balıklar (somon, çipura, levrek) içinse 2,5 ila 5 kilogram balık kullanılmaktadır (Naylor vd. 2000). Yem olarak kullanılan balıklar genellikle ekonomik değeri fazla yüksek olmayan ama ekosistem değeri ölçülemez veya kıyaslanamaz olabilecek küçük balıklardır. Her şartta bu oranlar –dönüşüm oranındaki verimlilikten bağımsız olarak– yetiştiricilik sektörünün yabani balıkların aşırı avcılığına dayandırılamayacağını, bunun denizel ekosistemler için çöküş anlamına geleceğine işaret etmektedir (Naylor vd. 2000).

İkinci olarak, Campling'in belirttiği (2012) avcılıktaki meta menzilinin genişlemesi, yetiştiriciliğin devreye girmesiyle azalmamakta, tersine avcılığın hedefi-

8 http://ec.europa.eu/food/safety/food_waste/index_en.htm

9 Endüstriyel soya üretiminin monokültür gerçekleştirilen plantasyon alanlarında yarattığı olumsuz sosyo-ekolojik etkiler literatürde sıklıkla yer bulmaktadır (bkz. "Seas at Risk ve Marine Conservation Society" başlıklı balık yemi raporu taslağı, *Ensuring sustainable aquaculture feed ingredients*, Eylül 2015).

10 Naylor vd. 2000; Tacon ve Metian, 2008, AquaTechna (http://www.aqua-techna.com/en/productivity/experts/feed-conversion-ratio-farmed-fish) gibi sektör raporları ve sektör temsilcilerinin hesaplamaları birbirinden farklı olabilmektedir. Ancak çoğunda bu değer 1'den fazla, yani 1 kilogram çiftlik balığının üretimi için 1 kilogramdan fazla avcılıkla yakalanmış yabani balık kullanılmakta olduğu gösterilmektedir. Bu durum, her şartta yetiştiricilikteki protein bağımlılığının balık çiftliklerinin denizdeki aşırı avcılıkla yok olan türlerin yerine yenisini koymaya dair bir alternatif sunmaktan uzak olduğunu gözler önüne sermektedir.

nin balık çiftliklerine yem sağlayabilecek farklı türlere yönelmesiyle ve hem avcılıkta hem yetiştiricilikte sermaye artışını ve kârlılığı sürdürme çabasıyla birleşerek sürmektedir. Bu şekilde besin zincirinin daha altındaki türlere yönelen avcılık yoğun biçimde devam ettirilmekte, ancak yabani balıkların da besini olan daha küçük balıkların aşırı avcılığı stokların çoğunda ekolojik çöküş riskini beraberinde getirmektedir (Pauly vd. 1998).

Türkiye'de balık yetiştiriciliği sektörü

Türkiye, su ürünleri yetiştiriciliği sektörüne Avrupa'daki birçok ülkeye kıyasla daha geç girmiş ve hem dünyada hem Avrupa'da 1980'lerin başında gerçekleşen büyümeyi sonradan takip etmiştir. 1980 ve 1990'lı yıllarda Türkiye'deki balık çiftlikleri çok daha küçük, kıyıya oldukça yakın, bazıları tahta kafeslerden oluşan aile işletmeleriyken; 2000'lerden itibaren, özellikle de son on yılda, göze çarpan bir büyüme gerçekleşmiş, bir yandan da sektör oldukça konsolide olmuştur. 24 Ocak 2007'de 2643 numaralı Resmî Gazete'de yayımlanan tebliğle[11] tüm balık çiftliklerinin en az 0,6 deniz mili açığa taşınması kuralı getirilince özellikle küçük aile işletmeleri kapanmış, birçok yatırım büyük şirketlere devredilmiştir. Sektör bunun üzerine daha az sayıda üreticinin gitgide entegre bir sisteme geçmesiyle oligopol halini almış; büyük şirketler yem, kuluçkahane, üretim ve pazarlama zincirinin her aşamasını kontrol edecek şekilde gelişip üretimi ve piyasayı kontrol etmeye başlamıştır. Günümüzde alabalık, çipura ve levrek üretiminde ve ihracatında çok önemli bir rol oynayan Türkiye, Avrupa'da bu türlerin üretiminde diğer ülkeler arasında ilk iki sırada yer almaktadır (FEAP, 2014). Türkiye'de son 15 yılda avcılıktan ve yetiştiricilikten elde edilen balık üretim miktarları Tablo 1'de görülmektedir.

Tüm dünyada balık yetiştiriciliği en ileri seviyede büyümeyi avcılık miktarlarının düşmeye başladığı dönem olan 1980-1990 yılları arasında göstermiştir. Türkiye'de de 2000'ler sonrası denizde balık avcılığının çeşitli iniş-çıkışlar gösterse de düşüş eğiliminde olduğu, yerine yetiştiricilikte istikrarlı bir büyüme takip edildiği gözlemlenmektedir. Ancak bu ne ekosistemin ne de tehlikedeki balık stoklarının tamir edildiği anlamına gelmektedir. Tersine, sermayenin önünü açan başka bir çeşit üretim, denizdeki canlılığın ve balık stoklarının tehdit altındaki konumunun sürdürülmesiyle gerçekleşmektedir. Türkiye'de hayvancılıkta yerel türler yerine farklı ırk ithal hayvanların yetiştirilmesine geçiş gibi,[12] denizlerde de yabani balık üretiminden (avcılığından) çiftlik balığı üretimine geçiş gözlemlenmiştir. Yine hayvancılıkta olduğu gibi toplam üretim hacmindeki

11 Çevre ve Orman Bakanlığı'ndan "Denizlerde balık çiftliklerinin kurulamayacağı hassas alan niteliğindeki kapalı koy ve körfez alanlarının belirlenmesine ilişkin tebliğ", http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070124-10.htm

12 Sezai Ozan Zeybek'in bu özel sayıdaki yazısı bu konuda detaylı bir analiz sunmaktadır.

TABLO 1
Türkiye Yıllık Su Ürünleri Üretimi Hacimleri

	Avcılık			*Yetiştiricilik*			*Genel toplam*
Yıllar	*Deniz*	*İçsu*	*Toplam*	*Deniz*	*İçsu*	*Toplam*	
2000	460.521	42.824	503.345	35.646	43.385	79.031	582.376
2001	484.410	43.323	527.733	29.730	37.514	67.244	594.977
2002	522.744	43.938	566.682	26.868	34.297	61.165	627.847
2003	463.074	44.698	507.772	39.726	40.217	79.943	587.715
2004	504.897	45.585	550.482	49.895	44.115	94.010	644.492
2005	380.381	46.115	426.496	69.673	48.604	118.277	544.773
2006	488.966	44.082	533.048	72.249	56.694	128.943	661.991
2007	589.129	43.321	632.450	80.840	59.033	139.873	772.323
2008	453.113	41.011	494.124	85.629	66.557	152.186	646.310
2009	425.275	39.187	464.462	82.481	76.248	158.729	623.191
2010	445.680	40.259	485.939	88.573	78.568	167.141	653.080
2011	477.658	37.097	514.755	88.344	100.446	188.790	703.545
2012	396.322	36.120	432.442	100.853	111.557	212.410	644.852
2013	339.047	35.074	374.121	110.375	123.019	233.394	607.515
2014	266.078	36.134	302.212	126.894	108.239	235.133	537.345

Tablodaki üretim değerleri ton biriminde verilmiştir.
Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Tarım, Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı.

kompozisyon da (avcılıktan elde edilen balık ile yetiştiricilikten elde edilen balık oranı) önemli biçimde değişmektedir.

Serbest piyasanın küresel üretim ve tüketim dinamiklerinde tek belirleyici olmadığının, tersine devletlerin neoliberal politikalar ve sürekli büyüme üzerine kurulu bir sistemi sektörle işbirliği içerisinde yerleştirdiğinin Türkiye üzerindeki en önemli örneklerinden biri tarım ve hayvancılık sektöründeki dönüşüm ve bunun bir parçası olan çeşitli sektörlerdeki üretime verilen doğrudan teşviklerdir. Türkiye'deki en önemli yetiştiricilik türleri olan, aynı zamanda da ihracatının Avrupa ülkeleriyle rekabet ettiği alabalık, levrek ve çipura devletten önemli derecede teşvik almıştır. 2013/26 numaralı su ürünleri yetiştiriciliği destekleme tebliğinin[13] 2013 yılında yapılacak tarımsal desteklemelere ilişkin kararının 4. madde 8. fıkrasına göre "su ürünleri yetiştiriciliği yapanlara, su ürünleri kayıt sistemine kayıtlı olmak –yani devlet kontrolüne tabi olmak– şartıyla, ürün için kilogram başına [...] doğrudan üreticiye destekleme ödemesi yapılır".

Bu şekilde alabalık üretimine kilogram başına 0,65 TL, çipura ve levreğe 0,85 TL, midyeye 0,05 TL ve yeni denenen türlere 1 TL'ye denk gelen doğrudan teşvik verilmiştir. Bir işletmenin destekten faydalanabileceği en fazla miktar ise yılda 500.000 kilogram olarak belirlenmiştir. Üretimin 250.000 kilogram/yıl'a (250.000 kilogram/yıl dahil) kadar olan kısmına bu miktarın tamamı, 250.000-

13 11/3/2013 tarihli ve 2013/4463 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan 2013 yılında yapılacak tarımsal desteklemelere ilişkin karar, http://www.tarim.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Hayvancilik-Desteklemeleri

500.000 kilogram/yıl (500.000 kilogram/yıl dahil) olan kısmı için ise yarısı tutarında destekleme ödemesi yapılma kararı alınmıştır. Organik tarıma ise bundan daha düşük bir oranda destek öngörülmüş, organik alabalık üretimine kilogram başına 0,35 TL, organik çipura ve levrek üretimine ise 0,45 TL teşvik verilmiştir. Serbest piyasa mantığından uzak olan doğrudan devlet teşvikleri, devletin sermayenin yönlendirilmesine doğrudan müdahil olup hangi sektörün hangi aktörlerini, ne şekilde dönüştüreceğine ve kimi destekleyeceğine dair yukarıdan verilen kararların net bir örneğidir.

Tüketim üzerindeki kontrol sürecin önemli bir bileşeni olmakta, arttırılmaya çalışan üretime pazar açılabilmesi için tüketimin arttırılması devlet-sektör işbirliğiyle teşvik edilmekte, kamu spotları balık tüketiminin zihinsel ve bedensel gelişim için vazgeçilmezliğinden bahsetmekte, ancak nasıl bir üretim ve paylaşım hedeflenildiğine değinilmemektedir. Kişi başı yıllık balık tüketimi 5-6 kilogram civarında olan Türkiye, hem Avrupa'nın hem dünya ortalamasının epey altında kalarak gelişime açık önemli bir pazar sunmaktadır, ancak bu noktada hakim düşünce sorgulanmaktan ziyade devlet ve sermaye işbirliğiyle meta menzilinin genişlemesinin yolları aranmaktadır.

Tartışma ve sonuç

Avlanan yabani balık ve çiftlikte üretilen yetiştirme balığı gibi iki canlıyı "tam ikame mallar" olarak gören algı, çiftlik balığının denizde tükenmekte olan balık popülasyonunun yerine geçmekte olduğunu iddia etmektedir. Halbuki bu yaklaşım balığı da (toprak gibi) "pazarda satılmak için üretilmiş bir obje", Polanyi'nin (2001[1944]: 75) deyimiyle bir "kurmaca meta" olarak görmekte ve balığın "yumurtadan tabağa" (Clausen ve Clark, 2005: 436) varoluşunu piyasanın kontrolü altına almaya çalışmaktadır. Polanyi'nin değindiği topraktaki çitleme ve ekonomik aktivitenin toplumdan soyutlanmış olarak değerlendirilmesi, bu sefer de denizde gerçekleştirilmekteye çalışılmaktadır. Meta menzilinin sınırsız büyüme amaçlı genişlemesi ve kapitalizmin sermaye birikimi ihtiyacı sadece ekonomiyi ve insan hayatını değil, hayvanların yaşamını ve bedenini de hedef almaktadır.

Ayrıca, bu yaklaşım çiftlik balığının üretimindeki ekolojik ve sosyal süreçleri göz ardı etmektedir. Bir yandan balık çiftliklerinin yoğunlaşmasıyla, küçük ölçekli kıyı balıkçıları müşterek kullandıkları alandan uzaklaştırılıp bazı durumlarda tamamen yerlerinden ve sosyoekonomik ve kültürel yaşam biçimlerinden mahrum bırakılmakta, mülksüzleştirilmektedir. Diğer yandan bu üretimin küçük balıkların avlanmasıyla karşılanan protein ihtiyacına ve dolayısı ile doğal döngülere bağlılığı ve taşıma kapasitesine verdiği zararlar yok sayılmaktadır. Balık çiftliklerinde yetiştirilen balıklar, deniz suyuna, içindeki minerallere ve uygun sıcaklığına, denizin taşıma kapasitesine (bir bölgedeki çiftlik sayısına,

tek bir çiftlikteki balık yoğunluğuna ve deniz alanının diğer kullanımlarına doğrudan bağlı kirlilik ve sedimentasyon artışı gibi etkenlere), kısaca denizel ekosistemin kendini yeniden üretme kapasitesine bağımlıdır.[14] Özellikle de etobur çiftlik balıklarının yetiştirilmesi, ki çipura ve levrek bunların içinde yer almaktadır, beslenmeleri için kullanılan yemlerdeki yine avcılık balıkçılığından edinilen diğer balıklara dayanmaktadır. Dolayısıyla balık çiftlikleri denizlerde tükenmekte olan balık stoğuna bir alternatif sunmanın tam tersine, stokların durumunu kötüleştirebilmektedir ve her şartta denizdeki balık varlığına ve ekosistem sürdürülebilirliğine bağlı bir üretime sahiptir (IFOAM, 2010).

Sonuç olarak, bu yazıda ekolojik sınırların sermaye birikimine engel sunması karşılığında doğanın sermaye lehine yeniden üretilmesi ve farklı biçimde yapılandırılması sürecinin balıkçılık ve balık çiftlikleri örneğindeki tezahürü üzerinde durdum. Hem toplum hem doğa üzerinde kurulan devlet ve sermaye kontrol ve tahakkümünün ne şekillerde ekonomiyi hem sosyal hem ekolojik alandan izole gören bir biçimde ilerlediğini ve bu sürecin hangi varsayımlarla tartışmaya açılmayan hakim söylemler haline geldiğini açığa çıkarmaya çalıştım.

İnsan ve doğa üzerine daha ileri seviye bir konrolü mümkün kılmak ile sermaye birikiminin arttırılması hedefi balık avcılığı ve yetiştiriciliği sektörlerinde de el ele ilerleyen süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun parçası olarak meta menzilinin coğrafi ve mekânsal genişlemesi teknolojinin de yardımıyla farklı sahalarda sürdürülmeye çalışılmaktadır. Balık yetiştiriciliğiyle yeni bir ekosistem sınırına ilerlendiği ve bu gidişatın çitlemelerle sermaye birikimini kolaylaştıran biçimde geliştiği, ayrıca iddia edilenin aksine balık çiftliklerindeki üretimin avcılık balıkçılığında karşı karşıya gelinen ekolojik çöküşü engellemediği, tam tersine artırabildiği belirginleşmektedir. Bu süreçte sektörün gelişiminin toplumsal ve ekolojik amaçlar güden bir biçimde mi, yoksa daha az kişinin kontrolündeki sermayenin lehine mi bir dönüşüme gideceği katılımcı tartışmalara ihtiyaç duymaktadır. Yukarıda incelenen söylem ve varsayımları verili kabul etmek ve tartışmaya açmamak ise denizel alanı ve müşterekleri çitleyerek balık çiftliklerine toplumdan ve ekosistemden izole bir rol biçen sosyal, ekonomik ve ekolojik ilişkileri birbirinden ayrı farz eden bir hataya yol açma riski ta-

14 Bu konunun henüz tartışmalarda çok yer almayan bir diğer boyutu da sadece GDO'lu yemle beslenen değil –ki ülkemizde de bilimum GDO'lu yem çeşitlerinin hayvancılıkta kullanılmasına son yıllarda izin verilmiştir–, doğrudan insan gıdası olarak yetiştirilen ilk GDO'lu hayvan olarak AquAdvantage patentli somonun 19 Kasım 2015'te Amerika Gıda ve İlaç Yönetimi biriminin onaylamasıyla Amerika'da süpermarketlerde ve sofralarda yer bulmaya başlamasıdır. Ancak bu izin tüketici grupları tarafından dava edilmiş durumdadır ve hukuki süreç devam etmektedir

(Bkz. Food and Drugs Administration. (2015) http://www.fda.gov/AnimalVeterinary/DevelopmentApprovalProcess/GeneticEngineering/GeneticallyEngineeredAnimals/ucm280853.htm, *BBC*; http://www.bbc.com/news/science-environment-34869556; *New York Times*. (19 Kasım 2015) http://www.nytimes.com/2015/11/20/business/genetically-engineered-salmon-approved-for-consumption.html?_r=0 and; Center for Food Safety. (31 Mart 2016) http://www.centerforfoodsafety.org/press-releases/4317/lawsuit-challenges-fdas-approval-of-genetically-engineered-salmon#).

şımaktadır. Gerçekleştirilen analiz, bu söylemlerin ve varsayımların tartışılmasına ve balık yetiştiriciliğiyle tarım ve hayvancılıktaki dönüşüme dair literatür ilişkisinin kurulmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

Béné, C. vd. (2016) "Contribution of Fisheries and Aquaculture to Food Security and Poverty Reduction: Assessing the Current Evidence", *World Development*, 79: 177-196.

Bresnihan, P. (2016) *Transforming the Fisheries: Neoliberalism, Nature, and the Commons*, University of Nebraska Press, Lincoln ve Londra.

Bridge, G. (2009) "Material Worlds: Natural Resources, Resource Geography and the Material Economy", *Geography Compass*, 3(3): 1217-1244.

Campling, L. (2012) "The Tuna 'Commodity Frontier': Business Strategies and Environment in the Industrial Tuna Fisheries of the Western Indian Ocean", *Journal of Agrarian Change*, 12(2-3): 252-278.

Clausen, R. ve Clark, B. (2005) "The Metabolic Rift and Marine Ecology: An Analysis of the Ocean Crisis Within Capitalist Production", *Organization& Environment*, 18(4): 422-444.

Conde, M. ve Walter, M. (2014) "Commodity frontiers" D'Alisa, G., Demaria, F. ve Kallis, G. (der.) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* içinde, Routledge, Abingdon, 71-74.

D'Alisa, G., Demaria, F. ve Kallis, G. der. (2014) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, Routledge, Abingdon.

EC (2009) Commission Staff Working Document Impact Assessment. *Building a sustainable future for aquaculture: A new impetus for the Strategy for the Sustainable Development of European Aquaculture {COM(2009) 162} {SEC(2009) 454}*, SEC(2009) 453.

EC (2012) Guidance on Aquaculture and Natura 2000. *Sustainable aquaculture activities in the context of the Natura 2000 Network.*

EC (2012b) *Blue Growth opportunities for marine and maritime sustainable growth.* Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Euroean Ecnomic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brüksel, 13.9.2012 COM(2012) 494 final.

EUMOFA (2014) European Market Observatory for Fisheries and Aquaculture Products. *2014 Edition: The EU Fish Market.*

EP (2009) European Parliament, Directorate-General for Internal Policies, Policy Department B, Structural and Cohesion Policies - Fisheries. *European Aquaculture Competitiveness: Limitations and Possible Strategies.*

Ertör, I. ve Ortega-Cerda, M. (2016) "Growing in the mist: unveiling European aquaculture policies", (değerlendirme sürecindeki makale).

FAO (2008) EC - FAO Food Security Programme. Food Security Information for Action Practical Guides, http://www.fao.org/docrep/013/al936e/al936e00.pdf. Son erişim: 27 Mart 2016.

FAO (2014) The State of World Fisheries and Aquaculture: Opportunities and challenges. Roma.

FEAP (2014) Federation of European Aquaculture Producers. *Annual Report 2014.*

Hardin, G. (1968) "Müştereklerin Trajedisi", *Science*, 162(3859): 1243-1248.

Hilson, G. ve Yakovleva, N. (2007) "Strained relations: A critical analysis of the mining conflict in Prestea, Ghana", *Political Geography*, 26: 98-119.

IFOAM (2010) Dossier of International Federation of Organic Agriculture Movements EU Group. *Organic Aquaculture: EU Regulations (EC) 834/2007, (EC) 889/2008, (EC) 710/2009 - Background, Assessment, Interpretation.* Brüksel.

La Via Campesina (2007) *Forum for Food Sovereignty. Definition of Food Sovereignty from the Declaration of Nyéléni.* Nyéléni.

Longo, S. B. vd. (2015) *Tragedy of the Commodity. Oceans, Fisheries and Aquaculture*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey ve Londra.

Martinez Alier, J. vd. (2010) "Introduction: Social Metabolism, Ecological Distribution Conflicts, and Valuation Languages", *Ecological Economics*, 70: 153-158.

McAfee, K. (2003) "Neoliberalism on the molecular scale. Economic and genetic reductionism in biotechnology battles", *Geoforum*, 34: 203-219.

Moore, J.W. (2000) "Sugar and the Expansion of the Early Modern World-Economy: Commodity Frontiers, Ecological Transformation, and Industrialization", *Review (Fernand Braudel Center)*, 23(3): 409-433.

Moore, J.W. (2010a) "'Amsterdam is Standing on Norway' Part I: The Alchemy of Capital, Empire and Nature in the Diaspora of Silver, 1545-1648", *Journal of Agrarian Change*, 10(1): 33-68.

Moore, J.W. (2010b) "'Amsterdam is Standing on Norway' Part II: The Global North Atlantic in the Ecological Revolution of the Long Seventeenth Century", *Journal of Agrarian Change*, 10(2): 188-227.

Naylor, R.D. vd. (2000) "Effect of aquaculture on world fish supplies", *Nature*, 405: 1017-1024.

Pauly, D. vd. (1998) "Fishing Down Marine Food Webs", *Science*, 279: 860-863.

Pauly, D. vd. (2003) "The future for Fisheries", *Science*, 302: 1359-1361.

Pauly, D. ve Zeller, D. (2014) *So long, and thanks for all the fish: The Sea Around Us, 1999-2014. A Fifteen-Year Retrospective.*

Polanyi, K. (2001[1944]) *The Great Transformation*, (2. baskı), Beacon Press, Boston [Türkçesi için bkz. Polanyi, K. (2014) *Büyük Dönüşüm* (12. baskı), Buğra, A. (çev.), İletişim, İstanbul).

Robbins, P. (2004) *Political ecology: a critical introduction. Critical introductions to geography*, Blackwell, Malden, MA.

Saguin, K. (2015) "Blue Revolution in a Commodity Frontier: Ecologies of Aquaculture and Agrarian Change in Laguna Lake, Philippines", *Journal of Agrarian Change*, doi: 10.1111/joac.12114.

STECF (2013) JRC Scientific, Technical and Economic Committee for Fisheries. *Summary of the 2013 Economic Performance Report on the EU Aquaculture Sector (STECF 13-30).* Lüksemburg.

Tacon, A. G.J. ve Metian, M. (2008) "Global overview on the use of fish meal and fish oil in industrially compounded aquafeeds: trends and future prospects", *Aquaculture*, 285: 146-158.

Walker, P.A. (2005) "Political Ecology: Where is the Policy?", *Progress in Human Geography*, 30(3): 382-395.

Tarımdan mega projelere el değiştiren topraklar

*Fatma Nil Döner**

Özet: Tarımsal sübvansiyonların aşamalı olarak azaltılması ve yükselen üretim maliyetleri kırsalda hanehalkının gelirine büyük ölçüde zarar vermiştir. Tarımsal üretimi halen en önemli geçim kaynağı olarak gören birçok çiftçi, yapısal uyum nedeniyle devlet tarafından sağlanan hizmetlerde gerçekleştirilen kesintiler ve devlete bağlı çiftçi kuruluşlarının çözülmesi sonucunda üretime devam edebilmek adına mal varlıklarını satmak ya da ipotek altına aldırarak kredi kullanmak zorunda bırakılmıştır. Bu çıkmazda toprağa el koyma ve/veya isteğe bağlı toprak satışları köylerde küçük çiftçilerin bir çoğunu mülksüzleştirirken toprağın ve refahın kimi zaman devlet desteği ile tarım dışı aktörlerde toplanmasına neden olmaktadır. Bu çalışma, Bursa, Karacabey bölgesinde toprak satışlarının ve toprak üzerinde planlanan projelerin sosyoekonomik ve siyasi boyutlarını ve kredi yükümlülüklerinin yarattığı sonuçları inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Toprak satışları, toprak kullanımı ve kontrolü, toprak rejimi, mega projeler

Giriş

Son yıllarda Türkiye'de kırsal alanlarda artan borç yükü ve toprak satışları oldukça dikkat çekicidir. Bu artış, toprak kontrolünün üreticiden tarım dışı aktörlere geçişi ile yakından ilgilidir. Üreticilerin toprak kontrolünü kaybetmesinde borçlandıkları resmî veya gayriresmî kurumlarla olan finansal güç ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının önemli bir rolü vardır. Aynı zamanda emeğin tarım dışı ve tarıma dayalı ekonomik aktivitelerde metalaşması, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve yapısal uyum süreçleri ile birlikte kırsal alanda toprağın ve paranın da metalaşması sonucunu doğurmuştur (Polanyi, 1957).

Tarımsal üretime dayalı yerleşkeler yapısal uyum programlarının etkisi sonu-

(*) İstanbul Medeniyet Üniversitesi. Atina Tarım Üniversitesi, Onassis Vakfı Bursiyeri.

cunda tarımdan kopuş, finansal darboğaz ve göçün yanında toplulaştırma, kamulaştırma, kırsal kalkınma ve altyapı projeleri ile hızlanan bir dönüşüm sürecinin içine girmiştir. Artan borçlar üretim araçlarının ve toprağın mülkiyetinin gönüllü ya da gönülsüz el değiştirmesine neden olmaktadır. Kırsal alanda toprak kontrolü ve kullanımı üzerinde oluşan, tarımsal üretimi dışlayan yeni siyasi ve ekonomik yapılara baktığımızda, Harvey'in (2005) mülksüzleştirme yoluyla birikim (accumulation by dispossesion) kavramı arazilerin kâr getiren metalara dönüşümünü, burjuvazinin çoğu zaman zorla topraklara el koymasını ve yerel-küresel sermaye ilişkilerini incelerken yararlı olacaktır. Harvey bu kavramla mekân üzerinde farklı yapısal güçlerin etkisinin analizini yapmaktadır fakat yönetim süreçleri ve devletin rolü konusunda daha zayıf kalmaktadır. Bu noktada Levien (2012, 2013) Harvey'in kavramsal çerçevesini kullanarak mülksüzleştirme düzeninin kurulması ve gereken uygulamalarda devletin siyasi rolünün etkisini de incelemiştir. Kısaca Harvey'in vurgusu daha çok ekonomik kaygılar üzerineyken, Levien siyasi-ideolojik faktörler ve devlet gücünün önemini vurgulayarak bu dönüşümü mülksüzleştirme rejimi (regime of dispossesion) olarak tanımlamıştır. Ne yazık ki bugün Türkiye kırsalında gördüğümüz, devletin hem salt gücüyle hem de siyasi meşruluk üzerinden kurduğu tahakkümle bu rejimi resmîleştirmesi ve yasallaştırmasıdır.

Bu çalışmada, yönetim yapıları, serbest piyasa mantığı, sınıf çıkarları ve hukuksal ve ideolojik meşrulaştırma yolları incelenerek Bursa'nın Karacabey ilçesinde topraksızlaştırma sürecine odaklanılacaktır. Bu bağlamda Aralık 2009-Temmuz 2010 tarihleri arasında Bursa Karacabey'de doktora tez araştırmam sırasında ve sonrasında yapılan görüşmelerde elde edilen bilgilerden yararlanılacaktır. Özellikle çiftçiler ile yapılan görüşmeler Karacabey'in Harmanlı Köyü'nde gözlemci olarak bulunduğum ilk dört ay içinde gerçekleştirildi. Ayrıca Sultaniye ve Hotanlı köylerine de araştırma gezileri düzenlendi. Gözlem ve derinlemesine mülakat yöntemlerine ek olarak devlet kurumlarından ve bankalardan alınan istatistiksel bilgiler ve yerel gazetelerde yapılan arşiv incelemeleri de bu çalışmada kullanılmıştır.

Karacabey'de toprak ile ilgili yaşanan problemler sadece ekonomik sıkıntılar nedeniyle gerçekleşen arazi satışlarının niceliksel büyüklüğü ile ilgili değildir. Arazi satışlarındaki sayısal artışın yanı sıra, bu anlaşmaların ne türden niteliksel değişimlere uğradıklarını da incelemek gerekir. Bu da ancak, yükselen yeni yerel ve küresel aktörler, tarımsal araziler üzerine kurgulanan yeni kalkınma planları ve mega projeler, yeni ürün ve üretim şekilleri ve yeni özneler dikkate alınarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada amaç kırsal alanda toprak üzerinde yaşanan mücadelenin içeriğini ve dinamiklerini özellikle üreticilere meydan okuyan ve tarımsal arazilere el koymayı hızlandıran hukuki ve siyasi enstrümanlara ve mülksüzleştirme rejimine odaklanarak açıklamaktır. Bu çalışmada tematik kümelerin bütünlüğü göz önünde bulundurularak toprak rejimi ile ilgili gü-

Harita 1. Karacabey (Kaynak: http://ercaninal.blogspot.gr/2013/02/uluabat.html ve http://www.turkiye-rehberi.net/harita/Karacabey-haritası).

nümüzdeki gelişmelere odaklanılmıştır. Tarımsal arazilerin mülkiyet yapısı ve kırsal politikaların tarihsel bir perspektifle incelenmesi farklı bir çalışmanın konusu olabilir. (Türkiye'de kırsal politikaların tarihsel gelişimi için bkz. Doner, 2015. Karacabey'de Osmanlı toprak rejiminden çiftliklerin kuruluşuna geçişi inceleyen ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yalazı, 2009.)

Toprağın anlamı ve kimlik

Verimliliğe ve rekabete vurgu yapan, tarımsal destekleri azaltan ve çiftçileri yıkıcı serbest piyasa koşullarıyla baş başa bırakan yapısal reformlar üretim maliyetlerini karşılamak adına çiftçileri hızla borçlanmaya yöneltmektedir. Borç ödemek, yaşam masraflarını denkleştirebilmek ve gelir kaybını telafi edebilmek için çiftçiler son çare olarak ellerindeki toprakları satmak zorunda kalmaktadırlar. Bu zor finansal şartlarda bir mal varlığınızı korumak başka bir mal varlığınızı tehlikeye atabilir (Da Corta, 2010). Kırsal alanlarda, hızlı ve büyük miktarda para ihtiyacı genellikle arazi satışları ile karşılanmaktadır. Her ne kadar son çare olarak görülse de, kriz zamanlarında, çoğu kez toprak mülkiyeti ve kontrolü

tehlike altına girmektedir. Çiftçinin hayatını topraksız sürdürmesi, Polanyi'nin (1957) de belirttiği gibi bir insanın elsiz ayaksız kalması ile eşdeğerdedir. Özellikle serbest piyasa ekonomisinde çiftçinin bir parça toprağının olması piyasanın oluşturduğu kontrol mekanizmalarına karşı bir manevra alanı sağlar (Akram-Lodhi, 2007; Akram-Lodhi vd. 2009; Borras Jr vd. 2007). Ancak üreticinin en önemli güvenlik ağı –yani toprağı– elinden alındığında kendisi ve hanesi için geçimini sağlaması ve beka stratejileri üretebilmesi tehlike altına girer.

Karacabey ve Bursa örneklerinde görüldüğü gibi, toprak, sadece köyde yaşayanlar için değil, köyden şehre göç etmiş insanlar için de bir güvence olarak kabul edilmektedir. Kırsal yaşamı geride bırakanlar için toprak sahipliği şehirdeki tüm yaşam masraflarının karşılanması anlamına gelmez. Daha çok bu, bir kriz ânında başvurulabilecek alternatif bir geçim stratejisidir. Dolayısıyla, kentte yaşayıp köyde toprak sahibi olmak kır-kent bağlantısının bir sosyoekonomik devamı niteliğindedir. Ayrıca, Keyder ve Yenal'ın (2013) vurgulamış olduğu gibi ister emeklilik ister kentteki ekonomik koşullar nedeniyle olsun, köye geri dönüş hareketinde küçük bir arazi ya da ev sahipliği süreci hızlandıran önemli bir etken olmaktadır.

Tarımsal arazinin satışı ile geçim stratejileri çarpıcı bir biçimde değişen çiftçiler için toprak kaybı sadece hane halkının ekonomik güvencesinin sarsılması anlamına gelmez, aynı zamanda içinde bulunduğu toplulukta sosyal statünün ve itibarın azalması anlamına da gelir. Toprak sahipliği ve toprakla kurduğu ilişki bir çiftçi için kimlik inşasının temelini oluşturur. Toprak mülkiyeti ve kontrolü sosyal ve tarihî dinamiklerden ayrı düşünülemez. Bu nedenle, çiftçinin toprağa erişimi bir miras ve benliğin gerçekleşmesi anlamına gelir.

Toprağa dair sosyal ilişkilere ve çatışmalara baktığımızda bunların mülkiyet dağılımı, birikim süreçleri, finansallaşma ve rantçı politikalar üzerinden şekillendiğini görüyoruz (Bernstein, 2004; Borras vd. 2012; Gunnoe, 2014; Magdoff, 2013; White vd. 2012). Tarımsal dönüşüm açısından metalaştırma teknikleri toprağı sadece ekonomik bir veri statüsüne indirger. Ancak üreticiler aleyhine toprak kullanımı ve kontrolü, emek gücünün satılması ve baskın sınıflara artık değer transferi piyasa odaklı teknik düzenlemelerin sosyal, siyasi, kültürel ve ekolojik sonuçlarını da irdelemeyi gerekli kılar (Akram-Lodhi, 2007). Bu sonuçları görmezden gelen piyasa ekonomisi Polanyi'nin de belirttiği gibi piyasa odaklı bir toplum yaratabilmek için toprağın sadece ekonomik işlevine ve finansal değerine odaklanır.

> Ekonomik işlev toprağın birçok hayati işlevinden yalnızca bir tanesi. Toprak insan yaşamının dengesini sağlar; insanın yerleşim yeridir; fiziksel güvencesinin ön koşuludur; manzara ve mevsimlerdir ... Bütün bunlara karşın, insanı doğadan ayırmak ve toplumu gayrimenkul piyasasının gereklerine göre düzenlemek, ütopik piyasa ekonomisi fikrinin hayati bir yönüydü. (Polanyi, 1986: 183)

Günümüzde Türkiye kırsalında toprağı odak alan bu dönüşüm, toprakla insan arasındaki bağı koparark toplumu piyasanın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirmektedir.

Toprak satışları

Yüksek girdi maliyetleri, düşük ürün fiyatları, doğrudan pazar bulamayan üreticilerin aracılara bağımlılığı ve büyük işletmelerle rekabet edemeyen çiftçilerin giderek katlanan borçları devam ettikçe çiftçilikle geçimini sağlayanlar tarımla uğraşmak istemiyorlar ya da tüm zorluklara rağmen devam etse de gelecek kuşakların bu şartlarda üretimi sürdüremeyeceklerini düşünüyorlar. Gelecek kuşak eskiden sahibi oldukları topraklar üzerinde tarım işçisi olarak çalışmak yerine köyden göç ederek şehirde iş bulmayı hedefliyor. Bu zorunluluk hali tarımın ve tarım arazilerinin geleceği açısından çok ciddi sorunlar yaratmaktadır.

Tüm dünyada toprağa erişim halihazırda son derece eşitsiz bir biçimde dağıtılmış durumdadır. Borçlar nedeniyle satılan topraklar, arazilerin tarım dışı faaliyetlerde kullanımı, kamulaştırma ve projelendirmeler ile birlikte özellikle küçük çiftçiler için toprağına sahip çıkabilmek artık bir yaşam mücadelesine dönüşmüştür (Heinrich Boll, 2015). Aşağıdaki tablo 2008-2012 yılları arasında yalnızca Karacabey'de gerçeklesen toprak satışlarının büyüklüğünü göstermektedir.

TABLO 1
Karacabey'de Toprak Satışları

Yıl	*İşlem sayısı*	*Değer/ TL*
2008	2.773	36.975.494
2009	2.855	54.980.930
2010	3.121	75.838.167
2011*	-	-
2012	5.226	119.391.387

Kaynak: Karacabey ve Bursa Tapu Kadastro Müdürlükleri.

Karacabey'de bir çiftçi toprak satışlarının niteliğini ve toprağın metalaşmasını şöyle açıklıyor:

> Borç içinde satmak zorunda. 7-8 yıl önce bu iktidardan önce toprak satışı bu kadar fazla değildi. 2,5 milyara [2.500 TL] dönümü tarla satılıyor. Çiftçi bunu alamıyor. Yer satılıyor, ben alamıyorum, gücüm yok. Geliyor bir emlakçı alıyor, dışarıdan alıyor. Zenginler alıyor. Acaba para eder mi diye bekletiyorlar. Kimi bahçe yapıyor, kimi hayvancılık. Tarımla uğraşan alamıyor (Karacabey, Harmanlı Köyü, 12 Ocak 2010).

Görülüyor ki çiftçilerin artan borç yükü kırsaldaki mülksüzleştirme hareketinin en önemli nedenlerinden biridir. Bu toprakların yeni sahipleri daha çok araziler üzerindeki rantı düşünen tarım dışında faaliyet gösteren sermaye sahipleridir. Aşağıda toprak satışlarının nedenleri, çiftçilerin özellikle bankalarla olan ilişkilerine vurgu yapılarak incelenecektir.

İhtiyaçtan dolayı satış

Karacabey'de çiftçiler çok farklı nedenlerle topraklarını satmaktadırlar. Çoğu zaman borçtan kaynaklanan hukuki yaptırımlar nedeniyle çiftçiler topraklarını ellerinden çıkarmak zorunda kalmaktadırlar. Bu borç, piyasa koşulları ya da hava şartları nedeniyle o sezon gelir getirmeyen bir üründen veya başarılı olmayan tarımsal yatırımdan kaynaklanabilir. Özellikle yeni üretim modeli sözleşmeli çiftçilik, küçük üreticilerin kırılganlığını arttırmaktadır (Ulukan, 2009). Yapısal uyum sonrası serbest piyasa ekonomisinde üreticiler girdi sübvansiyonları, taban fiyat uygulamaları, desteklemeler ve uygun kredi koşullarının getirdiği avantajları kaybettiler (Aysu, 2002). Sermaye sıkıntısı çeken çiftçiler sözleşmeli çiftçilik modelinde üretimle ilgili tüm karar hakkını şirketlere devrederken her türlü sorumluluğu ve finansal riskleri üstlenmek zorundadır. Örneğin gıda egemenliğinden yoksun sözleşmeli mısır üretecek bir çiftçi için ekeceği mısır tohumunun cinsi, kullanacağı ilaç ve gübrenin çeşidi, ürünün miktarı, teslimat zamanı, fiyatı ve hatta nem oranı sözleşme ile şirket tarafından önceden belirlenir. Şirket doğal koşulların ya da piyasanın getireceği hiçbir riski üstlenmez. Herhangi bir aksi durumda çiftçiler sözleşmenin şartlarını yerine getirebilmek için daha çok borçlanırlar. Fakat çiftçileri asıl zor durumda bırakan kendi borçları yerine, kefil oldukları borçlunun ödemeyi yapamadığında kefillik şartları nedeniyle topraklarını satmak zorunda kalmalarıdır. Borca dair bu yaptırımlar dışında, diğer zorunluluk halleri günlük yaşam giderleri, göç, hastalık gibi acil durumlarda ya da hanenin genç bireylerinin eğitim veya evlilik masraflarını karşılamak için gereken nakit akışını karşılama ihtiyacıdır.

Karacabey'de bir çiftçi toprağını satmaya karar verdiğinde bunu gizli tutar. Toprağın sosyokültürel yapı ve tarihî anlamından kaynaklanan önemi ve kimlikle olan yakın ilişkisi toprak satışının kır toplumlarında genellikle aşağılayıcı bir durum olarak görülmesine neden olmaktadır. Toprak satışı aynı zamanda bir başarısızlık olarak da görülür. Serbest piyasa ekonomisinin verimlilik ve rekabet vurgularıyla katmerlenen başarısızlık hissi ve gizlilik toprak komisyoncularının işini kolaylaştırmakta, aynı zamanda toprağın el değiştirmesini hızlandırmaktadır. Birçok kez toprak satışı gerçekleştikten sonra çiftçiler topraklarını icarla işlemeye devam etmekte ve diğer köylülerden toprak satışını gizlemektedirler.

Mülkiyet hakkını kaybeden çiftçi kendi toprağında işçi olarak çalışmaya başlamaktadır. Bu durum genelde emek gücünün sömürüsü olarak geri dönmekte-

dir. Bu nedenledir ki yeni toprak sahipleri çiftçiler tarafından mafya olarak adlandırılmaktadır: "Kendim rezil olacağıma mal rezil olsun. Son çare. Allah kimseye sattırmasın, satmak çok zor... Toprakları alanlar mafya tipli. İcarda çalıştıkları insanları köleleştireceksin..." (Karacabey, Harmanlı Köyü, 12 Ocak 2010).

Banka kaynaklı satışlar

Karacabey'de ticari bankaların tarımsal krediler bölümleri hızla büyümektedir. Bankalara borçlanan çiftçiler, topraklarının ipotek altına alınmasına ya da tarım dışı şirketlere, komisyonculara ve bankalara satışına engel olamamaktadır. Yüksek miktardaki kredi borçlarının ödenmediği durumlarda bankalar ipotekli toprağa el koymakta, ya da çiftçiler kredi borçlarını ödeyebilmek için arazileri satışa çıkarmaktadır.

Aşağıdaki tablo Karacabey'deki ipotek işlemlerinin boyutunu ve çiftçilerin tarımsal üretimi sürdürmek adına üstlendikleri finansal yükü göstermektedir.

TABLO 2
Karacabey Tarımsal İpotek İşlemleri

Yıl	*İşlem sayısı*	*Değer TL*
2008	826	65.964.617
2009	578	63.788.300
2010	413	107.240.400
2011	704	157.297.000
2012	434	132.608.000

Kaynak: Karacabey ve Bursa Tapu Kadastro Müdürlükleri.

Bu tablo 2008-2012 yılları arasında Karacabey'de gerçeklesen tarımsal ipotek işlemlerini ve değerlerini belirtmektedir. İpotek işlemleri sayısında bir düşüş eğilimi görülürken, 2011 yılındaki artış dikkat çekicidir. Torba yasalar ile borçların yeniden yapılandırılması ipotek işlemlerini etkilemektedir. Fakat 2011 yılında yaşanan kuraklık ve ekonomik krizin etkileri nedeniyle tarımsal kredilere başvuru oranı ve ipotek işlemi sayısı çok yüksektir. Tablo ile ilgili diğer önemli nokta, dört yıl içinde ipotek işlem sayısı yarıya düşerken işlem değeri ikiye katlanmıştır. Bu durum alan araştırmasından elde edilen bilgilerle şöyle yorumlanabilir: Rant nedeniyle Karacabey bölgesinde toprakların değeri giderek artmaktadır ve borca karşılık daha büyük araziler teminat olarak gösterilmektedir. Küçük çiftçiler devam eden bir borç sarmalında ve ellerindeki toprakların büyük bir kısmı ipotek altında olduğu için arazilerini teminat gösterip kredi başvurusu yapamamaktadır. Bu nedenle ipotek işlem sayısı düşmektedir.

İpotek işlemlerindeki değer artışı ve tarımsal kredilerin artan oranlarda takibe düşmesi akla bankaların tarımsal arazileri ellerinde toplayıp toplamadıkları sorusunu getirmektedir. Ticari bankalar Karacabey İcra Müdürlüğü'nde açık artır-

ma suretiyle düzenlenen ihalelere katılmaktadır (Karacabey İcra Müdürlüğü, 17 Haziran 2010). Bankalar ihalelerde arazileri değerinin yarısına varan oranlarda indirimli alabilmekte, iki yıl içinde yapılacak satış işlemlerinde vergi ve masraf muafiyetlerinden yaralanarak arazileri ellerinden çıkarabilmektedir (Bkz. 6352 Sayılı Kanun). Kısacası, bankalar toprak mülkiyetine geçici bir süre sahip olsalar da; toprak sadece alınıp satılan bir meta değil, bankacılık sisteminin ve mali sermayenin bir parçası haline gelmektedir.

Kırsal alanda mülksüzleştirme hareketi kredilendirme sistemi ile hızlanmakta, toprağın metalaşması bankacılık işlemleri ile meşrulaştırılmaktadır (Nazir, 2000). Mali kırılganlık, yüksek faiz oranları, piyasa bilgisine erişim eksikliği, sürekli borç ilişkileri ve artan ipoteklerle tanımlanan bu zor koşullarda kredi borcunu ödeyebilmek çiftçiler için imkânsız hale gelmekte, bu süreç kaçınılmaz olarak üreticinin toprağa yabancılaşması sonucunu doğurmaktadır. Karacabey'de borç takibi ve icra ile ilgili davalara bakan avukatlara göre çözüm, kredi kullanımında tarım arazilerinin ipotek altına alınmasının hukuki olarak engellenmesidir (Karacabey, 11 Mayıs 2010; Bursa, 11 Nisan 2013). Toprak mülkiyeti üzerinde oynanan bu oyunda şirketler, devlet kurumları, yerel elitler, ticari bankalar, toprak simsarları rol ve güç kapma yarışındadır.

Yaşanan finansal darboğazda çiftçiler toprak satışından gelen paranın kaynağını sorgulayamasalar da giderek artan satışlar ve küresel sermayenin de önemli bir aktör olarak kadroda yer alması milliyetçi kaygıları uyandırmıştır:

> Yani sen kim olursan ol. Sen Yunanlı mısın, İsrailli misin veya sen kimin adına çalışıyorsun hiç önemli değil yani. Mesela geçen yıl Karacabey sanayisinde konuşuyoruz bir abiyle. İnternette merak ettim diyor. Bizim Bandırma'ya doğru giderken Tiranlar Köyü var. Orada bir şirket arazi aldı. Şirketin diyor adresine girdim. Şirketin ilk adresi İstanbul. İstanbul ama yine de İstanbul'daki şirketin bağlı olduğu bir şirket daha var. Yani orası bir şube. Esas ana şirkete gitmeye tekrar adrese girdim, Yunanistan çıktı karşıma. Yunanistan'da bir şirket devlete bağlı, nasıl bir DSİ gibi veya buna benzer bir KİT anlamında bir şirkete bağlı. Buraya bir şube açmış. Şube de gelmiş burada yer alıyor (Karacabey, Harmanlı Köyü, 30 Aralık 2009).

Yapılan diğer görüşmelerde de anlaşılıyor ki toprağın mülkiyetinin yabancı ortaklı bir şirkete ya da bankaya geçmesi "yabancıların eline düşmek" olarak algılanırken yerel elitlerin ve yöneticilerin desteği ile yerel şirketlerin büyük miktarlarda toprak alması çiftçileri "yabancıların pençesinden kurtarmak" olarak kabul ediliyor.

Sonuç olarak tarım sektöründe yaşanan yapısal reformun etkisiyle azalan üretim oranları, sözleşmeli tarım gibi değişen üretim modelleri, artan borçlar Karacabey'de birçok çiftçiyi arazilerini satmak zorunda bırakmıştır. Satın alınan araziler üzerinde, hükümet, tarım şirketleri yetkilileri ve yerel elitler proje finansmanları ve devlet desteğini yoluyla yeni kalkınma planları hazırlamaktadırlar.

Küçük çiftçiler ise ilgili kurumlardan ancak sınırlı yardım alabilmektedir. Mülksüzleştirme, kamulaştırma ve ötekileştirme gibi problemlerle karşı karşıya kalan üreticiler farklı birikim, emek ve mülkiyet rejimlerinin içine çekilmektedir.

Toprak kullanımı ve toprak kontrolü

Toprak satışları iddia edildiği gibi toprağın verimli ve etkili kullanılacağı anlamına gelmemektedir. Karacabey'de satışı yapılan birçok arazi yatırımcılar tarafından atıl tutulmaktadır. Alım-satım işlemleri tarımsal üretimde bulunmayan, hatta kırsal alanda yaşamayan katılımcılar tarafından gerçekleştirilir. Devlet kurumları ile yakın ilişkileri olan ve araziler üzerinde uygulanacak projeler hakkında bilgiye ulaşabilen aktörler özellikle şirketler ve komisyoncular Karacabey'deki toprak satışlarında etkili rol oynarlar.[1] Bu aktörlerin toprak satışlarından nasıl fayda sağladıkları ve toprağın metalaşarak nasıl değer kazandığı soruları toprak kullanımı üzerinden şekillenen yeni ilişki ağlarını incelemeyi gerektirir.

Karacabey'de şirketleri arazi alımlarına yönlendiren nedenler toprağın finans sisteminin nasıl ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstermektedir. İlk olarak şirketler aldıkları arazileri şirketin mal varlığı olarak göstermektedirler. Bu şirketin değerini arttırıp özellikle kredi işlemlerinde şirkete finansal güvenilirlik kazandırır. Bursa'da üretimi yoğun olan otomotiv ve tekstil firmaları bu şekilde mal varlıklarını ve finansal itibarlarını yükseltmektedir. Diğer bir strateji ise kırsal alanda büyük araziler alıp, bu arazilerde devlet desteğinin yoğun olduğu zeytin, badem, ceviz üretimi ya da hayvan yetiştiriciliği odaklı büyük işletmeler kurmak ve buradan elde edilen kredi desteklerini ve sermayeyi diğer iş kollarına yönlendirmektir. Son olarak, birçok şirket Karacabey gibi stratejik bir bölgede planlanan yeni projelerden kazanabilecekleri rant için topraklarını atıl durumda bekletir. Karacabey'de bir tüccarın da vurguladığı gibi yeni toprak sahipleri toprağı nasıl işleyeceğini bilmez ama topraktan nasıl kâr edeceğini bilir (Karacabey, 8 Nisan 2013). Kısa sureli ranta dayalı spekülatif toprak piyasasında bu şartlar altında kara para aklama işlemlerini de önleyebilmek mümkün görünmemektedir.

1 Son yıllarda kırsal sosyoloji alanında toprakların özellikle büyük şirketler tarafından ele geçirilmesi ile ilgili olarak önemli çalışmalar yapılmaktadır. Kullanılan terim toprak gaspı (land grabbing) yüzlerce, binlerce hektar arazinin ulusüstü şirketler ve bazı durumlarda yabancı devletler tarafından agroyakıt, yem, ve ihracat ürünlerinin yetiştirilebilmesi için kimi zaman zorla köylüler elinden alınarak tek elde toplanması anlamına gelmektedir. Şirketlerin ve gaspedilen toprakların büyüklüğü kıyaslanamayacak düzeyde olsa da, toprak gaspını arazi sahibinin ya da kullananın rızasını almadan ele geçirmek olarak tanımlarsak, bu literatür Türkiye kırsalında tarım arazileri üzerinde yaşanan donuşumu analiz etmemize yardımcı olacaktır. Toprak kullanımı ve toprak kontrolü üzerine olan tartışmalar medya ve Oxfam, Action Aid, IIED, GRAIN, Land Deal Politics Initiative gibi sivil toplum örgütlerinin raporları ile daha görünür hale gelmiştir. Latin Amerika, Güney Afrika ve Doğu Asya üzerine yoğunlaşan çalışmalar *Journal of Peasant Studies, Development and Change, The Journal of Agrarian Studies, Canadian Journal of Development Studies* gibi önemli akademik dergilerin konuyla ilgili hazırlanan özel sayılarında yer almaktadır.

Toprağın mülkiyetinin ve kullanım hakkının küçük çiftçilerden büyük toprak sahiplerine ya da işletmelere transferi uzun bir tarihe sahiptir. Avrupa'da en çok bilinen İngiltere çitleme hareketi, Kuzey Amerika'da ve Avustralya'da yerlilerin topraklarına el konulması, sosyalist kolektivizasyon, 19. yüzyıl ve sonrası sömürgeci politikalar toprağın kontrolünü yerel halktan alarak egemen güçlere devreden önemli örneklerdir.[2] Otuz yılı aşkın süredir küresel olarak uygulanan, neoliberal doktrin ve serbest piyasa güçleri üzerine kurgulanan yapısal uyum programlarının bir sonucu olarak küçük çiftçiler toprak kaybı ile ilgili benzer trajedileri yakın tarihte de yaşamaktadır. 19. yüzyıl çitleme hareketinde dahi Britanya hükümeti büyük toprak sahiplerine vergilendirme ile bazı sınırlandırmalar getirirken, günümüzde küçük çiftçiler toprak kontrolünün yeni mekanizmaları, meşrulaştırma çabaları ve hukuki ve siyasi ortaklıklarla kendi başlarına mücadele etmek zorundadır (Peluso ve Lund, 2011).

Günümüzde yaşanan bu gelişmeler çiftçileri sadece proleterleştirmiyor, aynı zamanda spekülatif bir toprak piyasası oluşumuna ve mülkiyetin giderek daha az elde toplanmasına neden oluyor. Bir zamanlar kendi toprakları ile ilgili karar verebilen çiftçiler bu haklarını şirketlere, sermaye sahiplerine ya da bankalara devretmek zorunda kalıyor. Küçük çiftçiler mülkiyet hakkına sahip olsalar da sözleşmeli çiftçilik gibi yeni üretim modellerinde toprak kullanım haklarını dolaylı olarak küresel aktörler ya da tarım dışı sermaye sahipleri ele geçiriyor (Akram-Lodhi, 2007; Ulukan, 2009).

Şirketler ya da büyük toprak sahipleri toprağa yatırım yapmak istediklerinde ise alım-satım işlemleri temsilciler aracılığıyla gizlilik esaslı yürütülür. Toprağını satarak köyden Bursa'ya göçmüş bir köylü toprak satışlarını şöyle yorumluyor:

> Biz de toprak sattık. Yakın köyden biri aldı, ziraatla uğraşan. Sonradan öğrendik ki; birileri tarafından birilerine alınıyormuş. Bu alan kişiler, kendileri perde arkasında kalıp onla muhatap olacak aracı gibi birileri. Kendi paraları olup da alanlar değil. Sonradan onlara devrediliyor. Siyasetle uğraşan, politikayla içli dışlı olanlar alıyor. Devletin sağladığı avantajlardan yararlanıyor. Kredi alıp farklı birimlerde kullanıyorlar. Almadan önce Ankara'dan toprakla ilgili planları takip edip bürokratlar, siyasetçiler yönlendiriliyor. Kamulaştırma olursa, yarın öbür gün 1 liraya aldığını 3 liraya devlet alıyor; 2 lira kar yapıyor (Bursa, Harmanlı-Der, 14 Nisan 2010).

Karacabey Tapu Kadastro Müdürlüğü'nde yapılan incelemelerde anlaşılıyor ki şirketler direkt olarak alım satım işlemlerinde çok az yer alıyor, bu işlemler genel olarak anlaşmalı kişiler üzerinden yapılıyor. Örneğin, bir görüşme esnasında, Tapu Kadastro Müdürü satış işlemlerini gerçekleştirirken tarafların nüfus kâğıtları-

2 Karacabey arazilerinin tarihsel süreç içinde yönetimi ve özel çiftlikler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yalazı, 2009. 19. yüzyılda Karacabey ve Kemalpaşa'da kırsal borçlanma ve Osmanlı Devleti'nin tarımsal ilişkilere ve borçlara karşı tutumu için bkz. Aytekin, 2008.

nı göstererek su soruyu sordu: "Bir taraf İzmir'den bir taraf Erzurum'dan. Bu insanlar Karacabey'deki toprakları ne yapacaklar?" (Karacabey, 1 Temmuz 2010). Bu soru, alım-satım işleminin Karacabey'de sıkça görülen örtülü satışlardan birisi olduğuna işaret etmekteydi. Diğer bir değişle, aracılar arasında gerçekleşen ve giderek artan toprak alım satımları aslında, toprak kullanım ve kontrol dinamiklerini "görünmez" kılmak üzerine kurulmuştur. Burada görünmezlik birçok süreç ve boyutta ortaya çıkmaktadır: Yeni toprak sahiplerinin birikim süreçleri "görünmez" kılındığı kadar, bu topraklar üzerinde emeğin kontrolü de "görünmez" hale geliyor, devlet ve küresel sermaye ile ilişkileri de aynı şekilde "görünmezlik" perdesi arkasına saklanıyor (Da Corta, 2010; Scott, 1976).

Bu şartlar altında farklı sosyal sınıflar, oluşan fırsatlardan aynı derecede yararlanamamaktadır. Yerel elitlerin ve siyasetçilerin kişisel bağlantılar üzerinden siyasi güçlerini ve hukuku kullanma becerisi şaşırtıcıdır. Kendi güçlerini devlet enstrümanları ile meşrulaştırarak toprak üzerinde değişmez hegemonyacı bir pozisyon almışlardır (Peluso ve Lund, 2011). Küçük çiftçiler toprak kontrolü ve devlet teşviklerinin kapsamı dışında bırakılmıştır:

> Fabrikalara verdiler gitti yerler. Mesela Unakıtan zamanında kurak arazileri topladı. 1 liralık araziyi 5 liraya aldı. 250 lira destek aldı, zeytin ekti. Benim niyetim vardı zeytin ekmek için, ben o desteği alamadım. Ne oldu, bir de arazi değerlendi. Öyle 10 bin-20 bin-30 bin dönüm arazi... Matlı. Hep devletin desteklediklerı. Unakıtan'ın çocuğuyla bunlar Marmara'ya sahip olurlar (Karacabey, Sultaniye Köyü, 21 Ocak 2010).

Yerel elit ve siyaset ilişkisi hukuki engeller karşısında gerekli düzenlemeleri beraberinde getirir. Örneğin Matlı ve Unakıtan ortaklığında madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak tarım arazisinin tarım dışı kullanımına izin vermeyen hukuki düzenlemeler kaldırılmıştır ("AB Gıda, 'Karadağ'dan çıkmam' diyor!", 2008). Bu noktada en önemli sorun hukukun siyasetin bir uzantısı olarak görülmesi ve siyasetin sınırlarının bulanıklığıdır (De Sutter, 2013). Bu konuda iki önemli örnek 2012'de 2B arazilerinin satışı ile ilgili kanunun düzenlenmesi ve belediyecilik kanununda yapılan değişiklikle köylerdeki müştereklerin büyükşehir belediyelerine devri ile köylerin mahalle statüsüne geçişidir.[3] Kırsal alanda yaşanan bu gelişmeler uyuşmazlıkların sadece toprak kullanımı ile ilgili olmadığını, asıl güç ve mülkiyet hakkı ile ilgili olduğunu gösterir (Thompson, 1975).

Mega projeler

Karacabey'de sanayi bölgesi, eğlence parkı ve turizme yönelik yatırımların planlanması; buna ek olarak İstanbul-İzmir otobanının Karacabey ovasının en ve-

3 Belediyecilik kanunu ile ilgili düzenlemeler için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm ve 2B arazilerinin satışı hakkındaki düzenlemeler için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120426-1.htm.

rimli arazilerinin üzerinden geçmesi sosyoekonomik ve çevresel problemlerle birlikte toprak piyasasındaki spekülasyonu da artırmaktadır. Kırsal alandaki yeni projelerin mantığı toprağın daha etkili ve verimli kullanılması; daha değerli, daha performatif ve daha kârlı hale getirilmesidir (Baka, 2013). Teknokratik düzenlemelere dayalı projeler verimliliği ve kârı ön plana çıkararak tarımsal üretimin çok yönlülüğünü gizlemektedir. Levien'in (2013) Hindistan'da kurulan sanayi bölgelerini incelediği çalışmasında vurguladığı gibi, yeni toprak rejiminde devlet tarımsal arazinin şirketlere transferini kolaylaştırıcı bir rol üstlenmektedir, bu nedenle Levien (2013) devleti toprak *brokeri* olarak adlandırmaktadır.

Bu bölümde Kobi Sanayici Toplu İşyerleri Yapı Kooperatifi (KOTIYAK) sanayi bölgesi planlarından başlayarak Karacabey'de uygulanması düşünülen farklı projelerden örneklerle devletin yeni toprak rejimindeki rolü ve bu süreçteki hukuki manevralar incelenecektir.

2004 yılında Seyran, Subaşı, Cambaz köylerinin ortak arazileri hazineye devredildi. Bu bölgede yaşayanların yeni iş imkânları ve kârdan pay alacakları iddia edilerek muhalif bir hareketin oluşması engellendi. 15 milyon değerindeki 4.000 dekarlık arazi 50 bin TL'ye KOTIYAK'a sanayi bölgesi kurulması için satıldı ("Karacabey'de asırlık soygun", 2004).[4] Hileli satışa ek olarak bölgedeki arazinin kendine özgü karakterinden ötürü çiftçiler, sivil toplum örgütleri ve Karacabey Barosu bu projeye karşı çıktı ("Komik satışa tepkiler büyüyor", 2004; "Karacabey peşkeşe karşı", 2004; "Şaibeli satışa bir dava da Baro'dan", 2004). Kooperatife satılan ortak arazi dünyada bulunan yirmi dört Yaşayan Göl'den biri olan ve Türkiye'deki on dört RAMSAR sitesinin içinde yer alan Uluabat Gölü'nün kuzeyinde yer almaktadır.[5] Uluabat Gölü Bursa'nın gelecekteki su kaynağı ve göçmen kuşların barınma alanı olarak da bilinir. Mahkemede RAMSAR sözleşmesinin çevresel koruma maddelerine dayanılarak yapı kooperatifinin aleyhine sonuç çıktı fakat hükümet yetkililerince RAMSAR sözleşmesi gereği site etrafında 5 kilometre olan koruma sınırı 2,5 kilometreye indirildi. Arazi hukuki müdahalelerle RAMSAR koruma alanından çıkartılsa da bu bölge ile ilgili tasarlanan projeler yakın zamana kadar ertelenmiştir. Halihazırda bu bölge ile ilgili Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin Disneyland benzeri bir eğlence parkı projesi yer almaktadır, sanayi bölgesi projesi ise TOKİ'nin de dahil olması ile Karacabey'in doğusuna, İkizce, Taşpınar ve Orhaniye köylerinin yer aldığı Bursa'ya daha yakın bir bölgeye taşınmıştır.[6] (Bkz. Harita 2, bölge no. 5)

4 TBMM Genel Kurul tutanakları için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic?P4=13885&P5=B&page1=84&page2=84

5 Yasayan Goller ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. http://www.fundacionglobalnature.org/publicaciones/Save_the_lakes.pdf, Türkiye'deki RAMSAR siteleri ile ilgili bkz. http://www.milliparklar.gov.tr/kitap/7/?sflang=tr

6 Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin kararı için bkz. http://www.bursa.bel.tr/meclis-toplantilari/sayfa/102/?tur=gundem&meclis_id=112; "Kotiyak yerine Disneyland projesi", 2012; İkizce, Taşpınar, Orhaniye köylerinde yapılması planlanan sanayi bölgesi projesi için bkz. "KOTİYAK'a kötü haber", 2013.

Kırsal alanda uygulanan projelerin adları ve yerleri değişse de mantığı aynı kalmaktadır. Toprak üzerinde küçük çiftçinin kullanımdan daha fazla kâr getirebilecek her türlü iş olanağına karar alıcılar tarafından öncelik tanınıyor. Bu nedenle kırsal kalkınma planlarında asıl amaç tarımsal araziyi toplayıp, geliştirip, bölümlere ayırıp büyük işletmelerin endüstri ve turizm yatırımları için daha çekici hale getirmektir. Karacabey'de araziler üzerinde tarım yatırımları yavaşlamış, bölgenin en verimli toprakları üzerinde turizm, endüstri ve emlak sektörü için yeni projeler dizayn edilmiştir. Toprağın metalaşması ile lüks konut, otel, golf alanları, su ve eğlence parkı projeleri sermaye birikiminin üst ve siyasi olarak etkin sınıflara geçişini hızlandırmıştır.

Bursa'nın "çılgın projesi" olarak adlandırılan Kocadere Park projesi Uluabat Gölü'nü ekoturizm alanına çevirmeyi hedeflemektedir. Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından üstlenilen projede 1950'li yıllarda kuru soğan ticareti için küçük gemilerin giriş yapabildiği Kocadere Irmağı temizlenerek Marmara Denizi ve Uluabat Gölü'nün birbirine bağlanması amaçlanmaktadır.[7] Uluabat Gölü ve çevresini ekoturizm alanına dönüştürmeyi hedefleyen bu projede Uluabat Gölü'nde ekomarina kurulması, 30 kilometrelik Kocadere Irmağı'nda Nil Nehri'nde olduğu gibi tekne turları yapılması planlanmaktadır. Ayrıca göl çevresindeki arazilerde oteller, golf alanları, tematik ekoturizm parkları, arkeolojik parklar, yerel ürünlerin kullanıldığı restoranlar, hayvanat bahçesi ve yüzme havuzları yer alacaktır. Bölgesel kalkınma planlarına göre göl kıyısı şehrin en önemli turist merkezlerinden biri olacak, hatta yabancı turistlere de ev sahipliği yapacaktır. Çiftçinin içinde bulunduğu borç batağını düşündüğümüzde, bu bölgedeki arazi kârını maksimize etmek isteyen aktörlerin spekülatif alım satımlarına maruz kalmaktadır.

Karacabey'le ilgili diğer önemli planlama hükümetin dünyanın en önemli altyapı projelerinden biri olarak sunduğu, dünyanın en büyük üçüncü uzun köprüsünü içeren, 11 milyar TL'lik kamu-özel sektör ortaklığında gerçekleşen İstanbul-İzmir Otoyol projesidir. Otoyolun Uluabat Gölü'nün kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi geçeceği konusunda uzun tartışmalar yaşansa da, Harita 2'de görüldüğü gibi yolun gölün kuzeyinden Karacabey Ovası'nın verimli toprakları üzerinden geçmesine karar verilmiştir. Klasik kalkınma teorilerinden öteye geçemeyen planlayıcıların savunduğu görüş otoyol projesinin bölgeye refah getireceğidir. Fakat yerelden gelen tepki farklıdır:

> Tarım arazilerinde müthiş bir katliam. Gelecek olan İzmir yolu bunların oraya pislikten başka hiçbir şey bırakmayacak. Muazzam derecede egzoz, adam suyunu içecek onu atacak, çocuğun bezini değiştirecek onu atacak, sigarasını atacak belki yangına sebebiyet verecek, pislikten başka hiçbir faydası olmayacak. O kadar tarım arazisine de ama direkler üzerinde ama yatay zarar verecek. Onun etrafında yetişen do-

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.bursa.bel.tr/?bolum=haber&id=4953

Harita 2. Gebze-Orhangazi-İzmir Otoyolu (Kaynak: http://www.bursa.bel.tr/istanbul-izmir-otoyolu-konsey-gundeminde/haber/8457).

matesi çünkü havadan ve topraktan ne alırsa bitki onu taşıyor üstünde (Karacabey, 8 Nisan 2013).

Otoyol projesi ile ilgili itirazlar mahkemeye taşındı ve mahkeme projeyi durdurma kararı aldı. Buna karşılık acil bir hukuksal düzenleme ile mega projeler için çevresel etki değerlendirme (ÇED) raporlarından muaf olma ayrıcalığı getirildi ("'Çılgın Projeler'e çevre ayarı", 2013). Hukuki olarak ÇED engelini aşan otoyol projesi daha sonra kamulaştırma engeline takıldı. Kanunlara göre kamulaştırmada devletin taşınmaz bedelini belirtilen zaman diliminde ilgili kişiye ödemesi gerekiyor. Fakat Karacabey bölgesinde devlet nakit ödeme yapmak yerine yüzde 10'a varan kesintilerle hazine arazilerinden köylülere toprak vererek kamulaştırmayı sonuçlandırmak istemektedir. Kamulaştırmaya karşı olan köylüler hukuki yollara başvursa da, 8 Aralık 2015'te yüzlerce parseli kapsayan kamulaştırma alanlarının listesi Resmî Gazete'de yayımlanmıştır.[8]

Tüm bu projeler kaçınılmaz olarak tarım arazileri üzerinde spekülasyonlara ve fiyat artışlarına neden olmaktadır. Projeler kamuya açıklanmadan önce içeriden bilgi sağlayabilenler stratejik lokasyonlarda toprakları satın almışlardır.

8 Acil kamulaştırma kararı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/12/20151208.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/12/20151208.htm

Gayrimenkul piyasasında anahtar oyuncular sanayi bölgesi, Kocadere Park ve otoyol projelerinin endüstri, emlak ve turizm sektörlerini canlandırırken tarım sektörünü zarara uğratacağının farkındaydılar ve pozisyonlarını bilgi kaynaklarının yönlendirmeleriyle belirlediler. Piyasa şartlarında ayakta kalamayan çiftçiler son çare olarak topraklarını satmak zorunda kalmışlardır. Ne yazık ki çiftçiler için fırsat yaratılamayan bu topraklarda şirketler için yeni sektörel yatırımlar ve yeni pazarlara erişimi kolaylaştıracak projeler tasarlanmaktadır. Halbuki mega projelerin ötesinde demokratik katılım ve karar alma süreçlerinin işlediği yerel üreticilerin ihtiyaçlarına cevap veren mikro ölçekli stratejik kalkınma planlarının geliştirilmesi tarımda yaşanan yapısal dönüşümün neden olduğu trajedilere bir çözüm sunabilir.

Sonuç

Toprak korur, toprak besler, toprak yadigârdır, toprak yaşamdır. Türkiye kırsalında yaşanan dönüşümde sadece topraklar el değiştirmiyor, aynı zamanda üreticiler kendi toprakları üzerinde proleterleştiriliyor ve gıda egemenliğini kaybediyorlar. Hatta kimi zaman toprağın mülkiyeti üreticide dahi olsa, sözleşmeli çiftçilik gibi yeni modellerle çiftçilerin üretim araçları ve üretim üzerindeki kontrolleri ellerinden alınıyor. Hayatlarını ve kimliklerini toprak üzerinden kuran üreticiler bu dönüşümün birebir özneleridir. Ya biz şehirliler? Tükettiğimiz gıdaların temelinin toprak olduğunu ve değişen toprak rejiminin ne tür tehlikeler barındırdığını hiç düşünüyor muyuz?

Bu çalışmada Karacabey ilçesinden örneklerle açıklamaya çalıştığım hukuk ve yönetim sistemlerini de içine alan yeni toprak rejimi, borç sarmalında olan çiftçileri umutsuzluğa sürüklerken kırsalda üretim araçlarının kaybına ve karmaşık ilişkiler ağıyla toprağın metalaşmasına ve finansal bir araç haline gelmesine neden olmaktadır. Karacabey'de toprak kontrolünü dönüştüren iki ana etken çiftçileri iki yönlü baskı altına almaktadır. İlki üreticilerin bankalara ve kooperatiflere olan borçlarından dolayı topraklarını satmak zorunda kalması ya da kredi yükümlülüklerini yerine getiremediklerinde topraklara bankalar tarafından el konulmasıdır. İkincisi tarım arazileri üzerinde tasarlanan yeni projeler ile arazilerin kamulaştırılması ya da devletin de ideolojik ve yasal aygıtlarını kullanmasıyla toprakların el değiştirmesidir. Küçük çiftçiler mülksüzleşirken, toprak üzerinde spekülasyonlar ve rant artmaktadır. Mülkiyet hakkının üreticilerden büyük işletmelere ya da komisyonculara geçmesi kadar, devletin hukuk sistemini kullanarak çiftçilerin hakkını yok sayan ve kırsal toplumlarda eşitsizliği arttıran toprak gaspını mazur göstermesi de sarsıcıdır. Bu politikaların farklı güç ortaklıklarıyla ve devlet tarafından hukuksal manipülasyonlarla meşrulaştırılması, Türkiye kırsalında devam eden mülksüzleştirme sürecinin İngiltere'deki çitleme hareketinden daha az vahşi olduğu anlamına gelmez.

KAYNAKÇA

Akram-Lodhi, A. H. (2007) "Land, markets and neoliberal enclosure: An agrarian political economy perspective", *Third World Quarterly*, 28(8): 1437-1456.

Akram-Lodhi, A.H., Kay, C. ve Borras Jr., S.M. (2009) "The political economy of land and the agrarian question in an era of neoliberal globalization" Akram-Lodhi, A. H. ve Kay, C. (der.) *Peasants and Globalization* içinde, Routledge, Oxon, New York.

Aysu, A. (2002) "Sözleşmeli Üreticilik/Çiftçilik" http://bianet.org/bianet/tarim/12B37-sozlesmeli-ureticilik-ciftcilik

Aytekin, E.A. (2008) "Cultivators, creditors and the state: rural indebtedness in the nineteenth century Ottoman Empire", *The Journal of Peasant Studies, 35*(2): 292-313.

Baka, J. (2013) "The political construction of wasteland: Governmentality, land acquisition and social inequality in South India", *Development& Change*, 44(2).

Bernstein, H. (2004) "'Changing before our very eyes': Agrarian questions and the politics of land in capitalism today", *Journal of Agrarian Change*, 4(1-2): 190-225.

Borras Jr, S. M., Franco, J. C., Gomez, S., Kay, C. ve Spoor, M. (2012) "Land grabbing in Latin America and the Caribbean", *Journal of Peasant Studies*, 39(3-4): 845-872.

Borras Jr, S.M., Kay, C. ve Akram-Lodhi, A.H. (2007) "Agrarian reform and rural development: Historical overview and current issues" Akram-Lodhi, A.H., Borras Jr, S. M. ve Kay, C. (der.) *Land, Poverty and Livelihoods in an Era of Globalization: Perspectives from Developing and Transition Countries* içinde, Routledge, Londra, New York.

Da Corta, L. (2010) "The political economy of agrarian change: Dinosaur or phoenix?" Harriss-White, B. ve Heyer, J. (der.) *The Comparative Political Economy of Development Africa and South Asia* içinde, Routledge, London.

De Sutter, L. (2013) "Introduction" De Sutter, L. (der.) *Althusser and Law* içinde, Routledge, Oxon, UK.

Doner, F. N. (2015) "Rethinking agricultural policy in Turkey: International Context and Domestic Developments", *EJSS* 3(3): 30-51.

Gunnoe, A. (2014) "The political economy of institutional landownership: Neorentier society and the financialization of land", *Rural Sociology*, 79(4): 478-504.

Harvey, D. (2005) *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford, New York.

Heinrich Boll. (2015) *Toprak Atlası*, https://tr.boell.org/sites/default/files/toprak_atlasi_en_son_hal_-_final_1.pdf

Levien, M. (2013) "Regimes of dispossession: From steel towns to special economic zones", *Development& Change*, 44(2).

Levien, M. (2012) "The land question: Special economic zones and the political economy of dispossession in India", *Journal of Peasant Studies*, 39(3-4).

Magdoff, F. (2013) "Twenty-first-century land grabs:Accumulation by agricultural dispossesion", *Monthly Review*, 65(6).

Nazir, P. (2000) "Origins of debt, mortgage and alienation of land in early modern Punjab", *The Journal of Peasant Studies*, 27(3): 55-91.

Peluso, N.L. ve Lund, C. (2011) "New frontiers of land control: Introduction", *The Journal of Peasant Studies*, 38(4).

Polanyi, K. (1986) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (1944) Buğra, A. (çev.), Alan, İstanbul.

Polanyi, K. (1957) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (1944), Beacon Press, Boston.

Scott, J. (1976) *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Heaven.

Thompson, E.P. (1975) *Whigs and Hunters*, Pantheon Books, New York.

Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

White, B., Borras Jr, S. M., Hall, R., Scoones, I. ve Wolford, W. (2012) "The new enclosures: critical perspectives on corporate land deals", *Journal of Peasant Studies*, 39(3-4): 619-647.

Yalazı, Ş. (2009) *Karacabey*, Nadir, İstanbul.

Gazete Haberleri

"AB Gıda, 'Karadağ'dan çıkmam' diyor! (7 Mayıs 2008). *Meltem*, Erişim Adresi: http://www.meltem-gazetesi.com/haber/2221-

"Komik satışa tepkiler büyüyor" (19 Temmuz 2004). *Meltem*, 1.

"Karacabey peşkeşe karşı" (16 Ağustos 2004). *Meltem*, 1.

"Şaibeli satışa bir dava da Baro'dan" (20 Eylül 2004). *Meltem*, 1.

"Kotiyak yerine Disneyland projesi" (10 Ağustos 2012). Erişim Adresi: http://www.karacabeyblog.com/?p=43583

"KOTİYAK'a kötü haber" (28 Mayıs 2013). Erişim Adresi: http://www.bursadabugun.com/haber/kotiyak-a-kotu-haber-ozel-haber-229436.html

"'Çılgın Projeler'e çevre ayarı" (6 Nisan 2013). Erişim Adresi: http://haber.gazetevatan.com/cilgin-projelere-cevre-ayari/527816/2/ekonomi

Zeytin ağacının gölgesinde: Tarım ve enerji alanında 2023 kalkınma stratejileri

*Orkun Doğan**

Özet: Zeytin son yıllarda Türkiye tarımında önem verilen ürünlerin en başında gelmektedir. Birçok ürün için geçerli olan üretim alanlarındaki daralmanın tersine, zeytin ağacı varlığı ve zeytinlik alanlar hızlı bir şekilde artmaktadır. Öte yandan, zeytin ağaçları yine son yıllarda Türkiye'nin birçok farklı bölgesinde yaşanan çevre ihtilaflarının konusudur. Bu yazıda, zeytin ağacının sembolik iz düşümlerinden ve Türkiye'de güncel zeytincilik tartışmalarından yola çıkılarak, 2000'lerin başından bu yana Türkiye'deki ekonomik büyüme odaklı tarım ve ekoloji politikaları ve bunlara paralel olarak gözlemlenen tarımdaki üretim organizasyonunda gerçekleşen dönüşümünün bir veçhesi ele alınacak. İlk bölümde, 2000'lerin ilk yarısından bu yana telaffuz edilmeye başlanan "zeytincilikte dünya ikinciliği" hedefi çerçevesinde yapılan düzenlemeler ve bu hedef etrafında kurulan söylem eleştirel bir yaklaşımla inceleniyor. Burada zeytinciliğin devlet rejimi altında örgütlenme pratikleri olan yasal mevzuatlar ve destekleme politikaları tarihsel olarak ele alınıyor. Sonraki bölümde ise 2014 yılında mecliste tartışılan ve o yasama yılında kanunlaşması gerçekleşmeyen "Elektrik Piyasası Kanunu ile Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı"na odaklanılıyor. Bahsedilen kanun tasarısının tarım ve enerji alanındaki güncel kalkınma politikaları bağlamında nasıl bir konjonktür içerisinde gündeme geldiği ve bu tasarı ile zeytincilikte nasıl bir dönüşümün hedeflendiği üzerine bir tartışma açılıyor. Sonuç olarak, yazı boyunca bir çelişki olarak verilen zeytin ağaçları üzerinden eş anlı yürüyen koruma-destekleme ve kıymetsizleştirme süreçlerinin hangi bağlamda benzerlikler taşıdığı üzerine akıl yürütülerek, zeytin ağaçlarının sembolik anlamı üzerinden süregiden mücadele farklı aktörlerin bu süreçler dahilindeki etkileşimi üzerinden irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: Zeytin ağacı, zeytincilik, tarımsal kalkınma, enerji politikaları, destekleme rejimi, 2023 hedefleri, kalkınmacılık.

Giriş

1990'ların sonunda Güneydoğu Asya ekonomilerinde yaşanan finansal kriz birkaç yıl içinde domino taşlarının devrilmesi şeklinde küresel olarak diğer

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü Doktora Öğrencisi.

ekonomilere sıçradı. Krizin hızla yayılması, aynı yıllarda gündemden inmeyen küreselleşme tartışmalarında ulusal ekonomilerin küresel bir piyasa sistemi içinde özerkliğinin kaybolduğu görüşünü savunanlar için önemli bir göstergeydi. *New York Times* köşe yazarı Thomas Friedman *The Lexus and the Olive Tree* adlı kitabında (1999), Fukuyama'nın (1989) öne sürdüğü insanlığın liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin kesin zaferiyle "Tarihin Sonu"na eriştiği tezine nispet ederek Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle küreselleşmenin hakimiyetini ilan etmekteydi: "Ulusal ekonomiler için küresel sermaye sisteminin dışında bir hareket alanı yoktur; devletler vatandaşlarına vaat ettiği refahı ancak küresel rekabette var olarak doğru zamanda doğru adımlar atarak sağlayabilir..."

Kitabın başlığı Friedman'ın tezini yansıtmaktadır. Yazar bu başlığa, 1992'de Japonya gezisi sırasında zamanın son teknolojisi sistemlerin üretim hattına ve ürüne yansıtıldığı *Lexus* araba fabrikasını gezdikten sonra bindiği yüksek hızlı trende İsrail ve Filistin arasında yaşanan gerilimlere konu olan zeytin ağaçları ile ilgili bir haberi okurken karar vermiş. Friedman'a göre, zeytin ağaçları yerelliği, toprağı, sınırı ve aidiyeti temsil etmektedir. Bunlar bir anlamıyla eski ekonomik düzenin figürleridir ve sınırlara takılan ulusal ekonomi tahayyülüne gönderme yapmaktadır. *Lexus* marka otomobiller ise küresel sistemin yükselen piyasalarını, finansal kurumlarını ve bilgisayar teknolojilerini temsil etmektedir. Küreselleşme çağında refaha kavuşmak isteyen toplumların hedefinin daha iyi bir *Lexus* üretmek ve onu küresel pazara sürmek olduğunu ifade etmektedir. Zeytin ağaçlarına takılıp kalanlar kalkınma trenini kaçıracaktır.[1] Yalnız bu noktada bir uyarısı vardır yazarın; eğer o toplumun bireyleri küreselleşme çabasının zeytin ağaçlarının köklerine zarar verdiği duygusuna kapılırlarsa, bu köklerin başkaldıracağını ve süreci işlemez hale getireceğini belirtir. O yüzden asıl olan küresel rekabet içinde ayakta kalırken yerelliği kaybetmemek; *Lexus* ile zeytin ağacı arasında bir denge kurabilmektir.[2]

Kitabın yazıldığı yıldan bu yana küresel çapta meydana gelen ayaklanmalara ve savaşlara bakarak Friedman'ın kurulan girift ekonomik işbirlikleri ve ticari anlaşmalar vasıtasıyla küreselleşmenin ülkelerarası çatışmaları azaltacağı gibi kuruluşu gereği sakat olan argümanını bir yana bırakırsak, zeytin ağaçları ve *Lexus* arabalar üzerinden yürüttüğü kısır bir ikiliğe dayanan küreselleşme-ye-

1 Bu ifade, toprağa ve tarıma –özetle katma değeri düşük olan üretim alanlarına– önem vermenin ve uluslararası rekabette geri kalmanın, geri kalmışlığın bir işareti olarak görür. Bu da, sanayi devriminden bugüne süreklilik arz eden genel bir kalkınma söyleminin izdüşümü olarak düşünülebilir. Tarımda makineleşme, genetik ıslah çalışmaları ile verimlilik arttırılması ve bunun sonucunda tarımda boşa çıkan atıl işgücünün daha çok katma değer yaratılabilecek alanlara kaydırılarak ekonomik büyümenin sağlanması kalkınma literatürünün ve bu alanda uygulanagelen pratiklerin çıkış noktası olmuştur.

2 Zeytin ağacının Filistinliler için taşıdığı anlam, Friedman'ın aktardığı ekonomik önemin çok ötesindedir. Direniş şiiri olarak anılan akım içinde birçok şiirde yer aldığı gibi, zeytin ağaçları, İsrail'in bitmek bilmez kolonyal işgal pratiklerine karşı sabır ile direnmenin ve yurdundan atılmaya çalışılan birçok Filistinli için kök salmanın bir simgesi olageldi (Braverman, 2009).

rellik tartışması Türkiye'de zeytin ağaçları etrafında dönen benzer bir tartışmayı bizlere hatırlatıyor.

Sadık Ünay (2016), küresel rekabet şartlarında Türkiye'nin yönelmesi gereken yeni kalkınma stratejilerine yer verdiği yazısında[3] Friedman'ın kitabına referansla Türkiye'nin jeopolitik konumuna gönderme yaparak ülkenin yaşadığı zorluğu "bir taraftan zeytin ağacının tarihsel ve etik olarak kime ait olması gerektiğiyle uğraşıp, diğer taraftan kendi Lexus teknolojinizi üretmek için gayret sarf etmek" olarak tarif ediyor. Yazar bu analojiyi farkında olmadan, İsrail ve Filistin sorunu bağlamında bir yandan yeni sömürgecilik pratiklerinin kristalize olduğu, öte yandan bir direniş simgesi haline gelen zeytin ağaçlarını bu bağlamdan soyutlayıp başka bir Ortadoğu coğrafyasına taşıyarak Türkiye kontekstinde ülkenin *etnik ayrılıkçılık ve terörizmle* olan mücadelesinin bir imgesi olarak kullanıyor. Bu soyutlama ile ima edilen zorluk, zeytin ağacının asıl sahibinin kim olduğuna dair mücadele verirken daha önceleri olduğu gibi küresel kalkınma trenini kaçırmamak. Ünay, bu manada küresel treni kaçırmamak adına sonuç alınamamış bölgesel kalkınma yaklaşımından ziyade, uluslararası arenada rekabet edebilecek alanlar ve ürünlerin belirlenip oraya odaklanılan stratejik kalkınma anlayışını benimseyerek biyoteknoloji, nanoteknoloji ve bilgi-iletişim teknolojilerinde adımlar atmasını salık veriyor.

Yukarıda zeytin ağaçları üzerinden aktarılan analojiyi takip ettiğimizde, belirli soru(n)larla karşılaşmaktayız. Bu tarz bir kalkınma yaklaşımı içerisinde zeytin ağaçlarının ve onlar etrafında kurulan tüm ilişkisel yapının akıbetinin ne olması öngörülmekte? Zeytin ağacının tarihsel ve etik olarak kime ait olduğu sorusuna verilecek cevaplar zeytin ağacına atfedilen sembolik anlamların ve bu anlam dünyaları içinde örülen pratiklerin çatışmasının sonucunda ortaya dökülmektedir. Bu yazıda bu tartışma Türkiye bağlamında, daha somut olarak, reel politik düzlemde ele alınarak zeytin ağacıyla ilgili üretilen sembollerin ve bu alandaki mücadelenin materyal koşullarını anlamak üzerine bir denemeye başvurulacaktır.

Zeytin son yıllarda Türkiye tarımında önem verilen ürünlerin en başında gelmektedir. Birçok ürün için geçerli olan üretim alanlarındaki daralmanın tersine, zeytin ağacı varlığı ve zeytinlik alanlar hızlı bir şekilde artmaktadır. Öte yandan, zeytin ağaçları yine son yıllarda birçok farklı bölgelerde yaşanan çevre ihtilaflarının konusudur ve her gün yeni toplu zeytin ağacı kesimleri haberlere yansımaktadır.[4] Günümüzde zeytin ağaçları, çeşitli aktörler için taşıdığı tarihî, ekonomik, tarımsal ve ekolojik anlamları etrafında bir çatışma nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zeytin ağaçları bir taraftan, son 10 yıl-

3 http://setav.org/tr/lexus-ve-zeytin-agaci/yorum/36638

4 Erdoğan'ın EXPO alanına 945 yıllık zeytin ağacı dikmesi haberinin birkaç gün öncesine ait Muğla'da özel bir şirketin golf sahası yapmak amacıyla 80 bin zeytin ağacını kestiği ile ilgili haber ilk habere kıyasla medyada pek yer bulamadı. http://www.birgun.net/haber-detay/mugla-da-80-bin-zeytin-agaci-katledildi-100632.html

lık süre zarfında hükümetlerin tarımsal kalkınma stratejileri dahilinde desteklenen ve sayıca arttırılması gereken ekonomik bir kaynak olarak ele alınırken, diğer taraftan ekonomik büyüme politikaları kapsamında öncelik verilen maden ve enerji yatırımlarının yapılmasına engel ekolojik bir kaynak olarak veya kırda yaşanan mülksüzleştirme pratikleri karşısında bir direniş nesnesi olarak karşımıza çıkıyor.

Bu yazıda, zeytin ağacının sembolik izdüşümlerinden ve zeytincilik tartışmalarından yola çıkarak 2000'lerin başından bu yana Türkiye'deki ekonomik büyüme odaklı tarım ve ekoloji politikalarını ve buna paralel olarak gözlemlenen tarımda üretim organizasyonunda ve sermaye birikimi rejimlerindeki dönüşümünün bir veçhesini ele alacağım. Zeytincilik aynı zamanda güncel olarak sıkça karşılaştığımız kalkınma ve çevre ikiliğinde de bir karşılaşma sahnesi olduğundan, bu analiz, zeytinciliğe dair güncel tartışmalarda öne çıkan ekonomi politik yaklaşımlara da katkıda bulunacaktır. Zeytin ağaçlarının izini sürerek, halihazırda devam eden bu çatışmaların kurulduğu iki zemine odaklanacağım. Bunlardan birincisi tarımsal politikalar, ikincisi ise enerji ve maden yatırımlarıdır. Yatırım ve birikim potansiyelleriyle ilişkili olarak zeytinliklerin bu iki alana dair hukuki mevzuatta nasıl yorumlandığı ve şekillendirildiğini de kapsamlı bir şekilde inceleyeceğim. Bunu devletin zeytincilik mevzuatını ve politikaları kurduğu ve yeniden düzenlediği iki alan olan zeytincilik desteklemeleri ve zeytinliklerin korunması ile ilgili hukuki mevzuatta yakın zamanda yapılan ve yapılması planlanan değişikliklere odaklanarak gerçekleştireceğim. Böylece ilk bakışta bir çelişki olarak görünen zeytincilik hedefleri ve yaşanan zeytin ağacı kesimlerinin aslında "mütecaviz" bir kalkınma anlayışı ve ona uygun birikim stratejileri çerçevesinde bir çelişki olarak değil, zeytin ağacını meta olan kuran süreçler içerisinde bir paralellik olarak değerlendirilebileceğini öne süreceğim.

İlk bölümde, son yıllarda "zeytincilikte dünya ikinciliği" hedefi altında atılan adımlar ve bu hedef etrafında kurulan söylemi eleştirel bir yaklaşımla ele alacağım. Bunu zeytinciliğin devlet rejimi altında örgütlenme pratikleri olan yasal mevzuatların ve destekleme politikalarının tarihsel gelişimine bakarak inceleceğim. Sonraki bölümde ise 2014 yılında mecliste tartışılan ve o yasama yılında kanunlaşması gerçekleşmeyen "Elektrik Piyasası Kanunu ile Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı"nı inceleyeceğim. Bahsedilen kanun tasarısının tarım ve enerji alanındaki güncel kalkınma politikaları bağlamında nasıl bir konjonktür içerisinde gündeme geldiği ve zeytincilikte nasıl bir dönüşümün hedeflendiği üzerine bir tartışma alanı açacağım. Sonuç bölümünde yukarıda ucu açık bırakılan zeytin ağacının tarihsel ve etik olarak kime ait olduğu sorusuna devletin bu alandaki yaklaşımı ve pratikleri ile verdiği cevapları ve buna karşı üretilmekte olan başkaca cevapların izlerini süreceğim.

Zeytincilik politikalarının seyri

Türkiye tarımının, mevcut sermaye birikim rejimi ve buna paralel olarak tercih edilen kalkınma politikaları çerçevesinde hızlı bir dönüşüm seyri içerisinde olduğu birçok araştırmacı tarafından tespit edilmektedir. Bu dönüşümün dinamikleri, sonuçları ve bunların ne türden sorunlara dayandığı farklı veçheler ile tartışılıyor.[5]

Genel olarak Türkiye tarımında birçok ürün bazlı sektörde üretim hacmi ve istihdamda daralmalar görüldüğü halde, zeytincilik sektöründe, özellikle 2000'li yılların başından itibaren bir büyüme yaşanmaktadır. Türkiye'nin zeytin ağacı varlığında son yıllarda önemli bir artış gözlemlenmektedir. 10 yıl önce yaklaşık 100 milyon olan ağaç sayısı bugün 170 milyon mertebesine ulaşmıştır (Zeytin ve Zeytinyağı Raporu, 2015). Her ne kadar, henüz üretim ve ihracat istatistiklerinde ağaç sayısındaki artışın yansımaları tam olarak gözükmese de, ilerleyen yıllar için sofralık zeytin ve zeytinyağı üretim ve ihracatında önemli artışlar olması beklenmektedir.[6] Girişte belirtilen çelişkiyi detaylandırmak adına, zeytincilik ile ilgili sektör raporlarında, haberlerde, akademik çalışmalarda "seferberlik" ve "atılım" gibi kelimelerle ifade edilen bu artışın nasıl bir söylem dahilinde açıklandığını ve bu söylemin neden gerekli olduğu üzerinde durmakta fayda vardır.

Meclis genel kurulu tartışmaları, hem hükümet yetkililerinin hem de muhalefetin zeytin ağaçları ve zeytincilik üzere kurduğu söylem ve karşıt söylemlerini takip etmek adına imkân sağlamaktadır. Muhalefet partilerinden özellikle zeytinin var olduğu coğrafyalardan gelen milletvekillerinin zeytin üreticilerinin sorunları veya toplu zeytin ağacı kesimleri ile ilgili mevcut hükümetin tarım bakanlarına yönelttikleri soru önergelerine cevaben, Tarım Bakanlığı'nın hazırladığı şablon bir metin var. Bu metinde genel olarak zeytinciliğin 2000'li yılların başından itibaren AKP hükümetlerince ehemmiyetle ele alındığı, 2004 "2. Ulusal Zeytin Zirvesi"nde belirlenen hedefler doğrultusunda zeytinin stratejik bir ürün olarak desteklendiği ve bu yıllar içerisinde zeytincilikte yaşanan her türlü niceliksel artışın müsebbibinin bakanlığın kapsamlı politikalarının olduğunu ileri sürülmektedir.[7] Yıllar içerisinde istatistiki bilgiler güncellenmekle birlikte bu metinin şablonu aynı kalmıştır. Özetle, yukarıda zeytin ağacı sayısındaki nicel artışın Tarım, Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı'nca 2004 yılında başlatılan

5 Bu alandaki güncel tartışmalar için bkz. Keyder ve Yenal, 2013; Günaydın, 2010; Oral, 2013.

6 Ali Ekber Yıldırım, nicel büyümenin nitelik olarak karşılığının gerçekleşmemesinden dem vurarak ve son 2 yılda zeytin rekoltesindeki düşüşe ve zeytinyağı fiyatlarındaki beklenmedik artışa dikkat çekerek TÜİK istatistiklerindeki zeytin ağacı sayısı ile ilgili verilerin geçerliliğini sorguluyor. Ali Ekber Yıldırım, "Milyonlarca Zeytin Ağacı Nerede?", http://www.tarimdunyasi.net/?p=4449

7 TBMM yazılı soru önergesi. Belge No: 7/442 (12 Ocak 2016), http://www2.tbmm.gov.tr/d26/7/7-0442c.pdf

GRAFİK 1
1909-2014 Toplam Zeytin Ağacı Sayısı
(Konuyla ilgili farklı kaynaklar derlenerek elde edilmiştir).

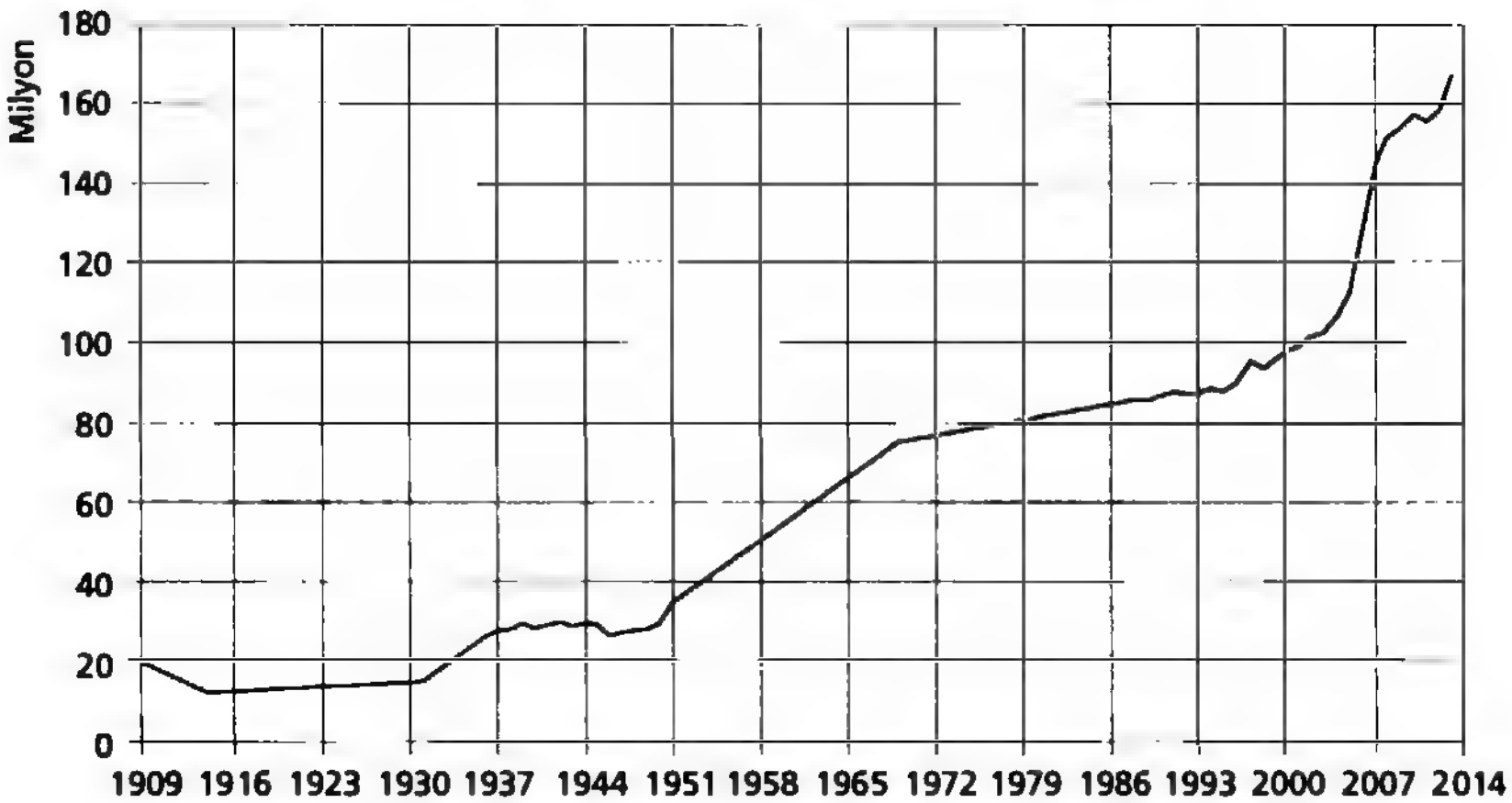

zeytin ağacı dikme *seferberliğine* ve bu alanda izlenen destekleme politikalarının sonucunda gerçekleştiğinin vurgulanması adına bir çaba olduğu söylenebilir.

Böylesi bir yaklaşım, açıklanmaya çalışılan "dönüşüm" sürecine dair belirli olguları görünür kılan seçici bir anlayışla dolaysız sebep-sonuç ilişkilerine dayanan bir tarihsel süreç tasvir etmektedir. Birçok etkene bağlı olabilecek bir olgunun sebeplerini ararken derinlikli olmayan ekonomik bir bakış açısıyla destekleme politikaları ve yaşanan dönüşüme dair makro göstergeler üzerinden bir nedensellik kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca yine yaşanmakta olan gelişmeleri sermaye birikim rejimine bağlı olarak üretim ilişkilerindeki değişimden soyutlayarak muktedir bir aktör olarak hükümeti ön plana çıkartıp tüm yaşanan "olumlu" gelişmeleri hükümetin izlediği istikrarlı politikalara bağlamaktadır.

Bu metodolojik yaklaşıma ve hakim söyleme eleştirel bir mesafe almak adına bu bölümde zeytincilik politikalarının seyri daha geniş bir perspektifle tarımda yaşanan dönüşüm sürecine paralel olarak incelenecektir. Bunun için, zeytincilik politikalarını şekillendiren yasal mevzuatın ve destekleme rejiminin tarihsel gelişimi özet olarak aktarılacaktır. Ayrıca daha kapsamlı bir çalışmanın konusu olacak 2000'li yılların başından itibaren "zeytincilik seferberliği" olarak tarif edilen politika kümesinin ekonomi politik bir incelemesine yönelik sorular da ortaya konacaktır. Böylelikle, bu baskın söylem ve kavramsallaştırma dahilinde faillikleri yok sayılan ya da öznellikleri rasyonel ekonomik birey kavramsallaştırılması ile çerçevelenen zeytin üreticileri için bir politikaya maruz kalmanın ya da bir fayda ençoklaması üzerinden tarımsal üretimi sürdürüp sürdüre-

meyeceklerine karar vermenin ötesinde bir hareket alanı ortaya konulabileceğini düşünüyorum.

Devlet zeytinciliğinin gelişimi: Zeytinciliğin ıslahı ve desteklemeler

Akdeniz ikliminin görüldüğü coğrafyalara özgü bir orman ağacı olan zeytin ağacı, aşılanarak kültür altına alınmasından bu yana sofralık zeytin olarak doğrudan tüketime konu olmakla birlikte, zeytinyağı üretiminde, sabun yapımında, aydınlatmada, tıbbi hammadde olarak farklı kullanım alanlarında da değerlendirilebilmektedir (Foley vd. 2012).[8] Özetle, zeytincilik, tarih boyunca Anadolu coğrafyasında birçok üretici için bir geçim kaynağı, bir ekonomik faaliyet olarak süregelmiş ve farklı üretim biçimleri, mülkiyet ilişkileri dahilinde sürdürülmüştür. Üretimini ve ticaretini kontrol etmek amacıyla farklı devlet politikaları altında örgütlenmiştir.

Zeytinciliğin yaşadığımız coğrafyada devlet biçimi altındaki örgütlenişinin tarihine değinen birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlar ekseriyetle takvim yapraklarını Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar götürse de zeytin ve zeytin ağacı ile ilgili bugünkü yasal mevzuatların ilk örneklerini ve bu alandaki devlet kurumsallığını daha eski zamanlarda takip etmek mümkündür (Gökçe, 2010). Örneğin, Antik Yunan'da zeytin ağaçlarının korunması ile ilgili ceza hükümlerini Solon Anayasası'nda bulmak mümkündür (Failadis, 2011). Daha yakın tarihte, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern devlet kurumlarının oluşturulmaya çalışıldığı 19. yüzyılın ikinci yarısında zeytincilikle ilgili kanunnameler ve nizamnamelere rastlıyoruz (Doğan, 2007: 42).[9] Zeytincilik ile ilgili denetleme, teşvik etme mekanizmaları ve devlet pratiklerini farklı zamanlarda ekonomi politik bir çerçevede hakim üretim biçimi, toplumsal güç ilişkileri ve bunlara ilişkin toplumsal yeniden üretim modellerinin yansımaları olarak takip etmek mümkündür. Geriye dönüp bakıldığında, zeytincilikte öncelikli bölgelerin seçilmesi, Zeytincilik İstasyonları ve Zeytincilik Enstitüleri'nin kurulması, taban fiyat ve destekleme alımları uygulamaları, farklı destekleme rejimlerinin belirlenmesi, kalkınma planlarına giren "Zeytincilik Seferberlikleri" gibi duraklar karşımıza çıkıyor. Özetle, tercih edilen/dayatılan ekonomik modellerin ve kalkınma paradigmalarının tarım üzerindeki etkilerini diğer ürünlerde olduğu gibi zeytin üzerinden de incelemek mümkündür.

---

8 Arkeolojik çalışmalar, zeytin ve ondan elde edilen ürünlerin Akdeniz ticaretinde çok eski zamanlarda da kullanıldığını belirtmekteler.

9 Bu alanda Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısını ormancılık (Selçuk Dursun) ve zeytincilik (Faruk Doğan) üzerinden inceleyen iki farklı tezi birlikte incelediğimizde ve Cumhuriyetle beraber bu alanlarda yapılan yasal düzenlemeleri ve politikaları ele alarak zeytinciliğin devlet rejimi altında örgütlenmesini Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan bir süreklilik olarak da okunabilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet öncülüğünde sanayi alanında sıçrama hedefleyen ama mecburi olarak tarıma bağlı bir kalkınma modeli yürütülmüştür. Tarımın ekonomi içindeki payı gereği ekonominin yönetilmesi bir anlamıyla tarımın düzenlenmesi, tarımsal üretimin, yaratılan artığın bölüşülmesi, tarımdaki istihdamın, tarıma bağlı ihracatın düzenlenmesi anlamına gelmekteydi. Sanayileşmeyi önüne koyan bir kalkınma programı tarımın buna bağlı olarak düzenlenmesini gerektiriyordu. Bu yıllarda ortaya konan toprak reformu çabalarını, uygulanan vergilendirme politikalarını, tarımı düzenleyecek ve tarımsal artığı değerlendirecek kamu kuruluşlarının kurulmasını ve ihracat teşviklerini bu genel çerçeve içinde okuyabiliriz (Birtek ve Keyder, 1983). Tarıma yönelik politikalar, çiftçiyi topraklandırma kanunu, aşarın kaldırılması gibi daha makro ölçekte planlandığı gibi belirli tarımsal ürünler özelinde yapılan spesifik düzenlemelerin de bu yaklaşımın bir parçası olduğunu söyleyebiliriz (Kazgan, 2003: 363-405).

Bu kapsamda zeytincilik önemli bir ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmiş ve ona göre düzenlenmiştir. İlk olarak, Lozan Anlaşması sonrasında uygulamaya konan nüfus mübadelesi sonucunda terk edilen zeytinlik bahçelerin gelen nüfus tarafından yeniden ihya edilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Ayrıca, devlet öncülüğünde örgütlenmeye çalışılan rasyonel ormancılık anlayışı gereği mevcut yabani zeytinliklerin bakım ve aşılama yoluyla ekonomiye kazandırılması hedeflenmiştir. Bu düzenleme önce devlet arazisi içinde kalan ormanlar ve fundalıklarda her çeşit yabani ağacın aşılama ile kültür altına alınmasını ve ürünlerinin değerlendirilmesini genel bir çerçevede ele almıştır. Daha sonraları ise devlet arazisinde bulunan yabani zeytin ağaçlarının delicelerin ekonomiye kazandırılması adına adımlar atılmıştır. Bu yaklaşım 1939 yılında çıkarılan ve bugün yürürlükte olan yasanın ilk halini oluşturan "Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanun" ile hukuksal olarak çerçevelenmiştir. Bu yasa ile mevcut zeytinliklerin korunması, zeytinliklere zarar verenlerin cezalandırılması ve yeni zeytinliklerin oluşturulması hedeflenmiştir (Tunalıoğlu, 2010). Öte yandan, hazine arazilerindeki zeytinliklerin aşılatılması ile ekonomik bir değer yaratma amacının yanı sıra, aynı yıllardaki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve sonraki yıllarda gündeme gelen Orman Köylülerini Kalkındırma Kanunu tartışmalarına paralel bir şekilde bireysel mülkiyet haklarının kurumsallaşması ve iktidarın tesis edilmesi adına toplumsal rızanın yaratılması amacı güdülmüştür.

1960'a kadar yukarıda bahsedilen saiklerle zeytinciliği geliştirme ve ıslah etme çalışmaları sürmüş ve zeytinlik alanlarda önemli bir genişleme sağlanmıştı.[10] 1960'lı yıllarda devletçi politikalar ağırlıklı olmak üzere planlı ekono-

10 1938-1966 yılları arasında tarım alanlarındaki artış %80 olurken zeytin alanlarındaki artış %137 olmuştur (Gökçe, 2010). Ağaç sayısı 1936'da 26 milyonken 1960'ların ortalarında 2 katından fazla artarak 70 milyona yaklaşmıştır.

mi modeline geçilmiş, ithal ikameci ekonomi politikalarına ağırlık verilmiştir. 1963 yılından itibaren planlı ekonomik kalkınma modeline geçişle birlikte, oldukça sistemli bir destekleme politikası gündeme gelmiştir. Devletin uyguladığı fiyat sübvansiyonuna dayalı uygulamalar sonucunda kimyasal gübre, tarımsal ilaç, tohumluk gibi araçların kullanımında önemli artışlar gerçekleşmiştir. Ayrıca, tarımsal destekleme kapsamına alınan ürünlerin sayısı arttırılmıştır. Tarımsal birlikler ve kamu iktisadi teşekkülleri aracılığıyla devlet taban fiyat uygulamasını ucuz kredi mekanizmasının işletilmesiyle desteklemiş ve üreticinin elindeki ürün fazlasını satın almayı garanti ettiği gibi fiyat ayarlamalarıyla küçük ve orta ölçekteki tarımsal işletmelerce gerçekleştirilen üretim düzeylerini artırma çabası içerisinde olmuştur (Eşiyok, 2005). Zeytincilikteki durum, üreticilerin, kamunun ve büyük kooperatif birliklerinin (TARİŞ, Marmarabirlik) işbirliği seklinde olagelmiştir. Daha önceleri belirli yıllarda piyasada yaşanan darlıklar sebebiyle zeytinyağı fiyatlarının yükselmesi üzerine hükümetlerce devletin yağ stokları üzerinden piyasa fiyatının altında bir fiyatla satış yapması için görevlendirilen kooperatifler, 1949 yılında üreticilerin öncülüğünde TARİŞ altında İzmir Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği olarak bir araya gelmiştir.[11] TARİŞ daha sonra birincil amacı dışında, hükümetlerin üretici fiyatlarını regüle etmek amacıyla yaptıkları destekleme alımları ve taban fiyat uygulamalarının aracısı olarak da faaliyet göstermiştir. Zeytincilik de bu kapsamda ilk olarak 1966 yılında Destekleme Alımı kapsamına alınmıştır. Kısa dönemler haricinde günümüze kadar devlet tarafından belirli bir destekleme rejimi içerisinde değerlendirilmiştir (Bayramer, 2015: 28). Tüm bu düzenlemeler zeytinyağının tüketiminin yurt içinde belirli bölgelerle sınırlı olduğu, zeytinyağı ticaretinin uluslararası işbölümü çerçevesinde İtalya ve İspanya gibi ülkeler tarafından domine edildiği ve Türkiye tarımının geleneksel yapısı, üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimleri dahilinde gerçekleşmektedir. Bu düzenlemelerin üreticiler nezdinde yol açtığı sonuçlar ve bunlara karşılık üreticilerin geliştirdiği yöntemler bu yazının kapsamını aşmaktadır. Biraz spekülatif olmakla beraber gözlemlenen durum zeytinciliğin birçok üretici için birincil bir geçim faaliyeti olmadığı söylenebilir. Birçokları için zeytin üretimi kendi tüketimlerini sağlama maksadıyla yapılmakta, dönemsel olarak artan ürün sadece klasik piyasa mekanizması ile değil, alternatif değişim biçimsellikleri üzerinden değerlendirilmektedir. Tarımsal üretim sonucu hatırı sayılır bir artığın elde edilmesine bağlı olarak üreticiler için hem üretim ölçeğini hem de verimi artırma maksadıyla bu alanda yatırım yapmak söz konusu olmamıştır.

24 Ocak (1980) Kararları ile ithal ikameci ekonomik model ile anılan tarımsal

11 TARİŞ'in öncelleri sayılabilecek örgütlenme yapısı ilk olarak 1910'larda Ege'de incir ve üzüm üreticilerinin çabalarıyla kurulmuştur. Cumhuriyetten sonra ilk olarak 1937'de 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Yasa ile İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği olarak yasal statü kazanmıştır. 1940'lı yıllarda TARİŞ çatısına zeytinyağı ve pamuk kooperatif birlikleri de dahil olmuştur (Tariş Tarihi, 1993).

destekleme anlayışının altı boşaltılmıştır. 2000'lerin başındaki ekonomik krizlerin sonucunda Dünya Bankası'nın öncülüğünde uygulamaya konan ve AKP hükümetinin ilk uygulayıcısı olduğu Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) ile tarım alanının yeniden dizayn edilmesi hedeflenmekteydi. TRUP, özetle ekonomide büyük paya sahip olan tarım sektörünü küçültmeyi hedefliyordu.[12] Daha ötesinde, TRUP, tarımın küresel piyasalarla bütünleşmesini sağlamıştır. Yani, geniş anlamda TRUP'la amaçlanan daha verimli bir şekilde işleyen bir sektör olarak tarımı piyasa kuralları çerçevesinde yönetilebilir, planlanabilir ve öngörülebilir kılmak ve özel sektör yatırımlarını tarıma yöneltmekti (Şahinöz, 2014: 426-439). Peyderpey, uygulamaya konulan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ve Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ile üreticilere işledikleri *kayıtlı* tarım arazisinin *büyüklüğü* oranında destekleme yapıldı. Destek mekanizmaları ve zirai krediden yararlanabilme mülkiyet ve tapuya bağlı hale getirildi. Bu yaklaşım, tarımsal piyasaların liberalizasyonu ile fiyat mekanizmaları sebebiyle tarımsal üretimden bir artık elde edemeyen küçük ölçekli toprak sahiplerinin üretimden kopmasını hızlandırdı (İslamoğlu vd. 2008: 53-58). Öte yandan, Türkiye tarımında yapısal olarak var olagelen üretim biçimlerinin; kiracı veya ortakçı olarak üretim yapan üreticilerin, hisseli mülkiyet sahiplerinin, 2B (Orman vasfını kaybetmiş hazine arazileri) üzerinde üretim yapan üreticilerin ve benzerlerinin dışlanmasına sebep oldu.

2000'lerin ortasından itibaren tarım politikaları, küresel ekonomik kalkınma anlayışındaki yeni yaklaşımlar ve AB'ye üyelik uyum programları doğrultusunda yeniden düzenlendi. Bu doğrultuda, bölgesel eşitsizlikleri azaltma hedefiyle ulusal kalkınma anlayışından "yerel gelişme", "bölgesel kalkınma" anlayışına uygun düzenlemeler uygulamaya konuldu. Devletin tarımdaki düzenleyici, destekleyici rolünden çekildiği uzun dönemli sürecin bir uygulaması olarak değerlendirebilecek bu anlayışla, bölgesel kalkınma ajanslarının ve özel sektörün öncülüğünde merkezî olarak tanımlanan bölgelerin-tarım havzalarının birbiriyle yarışır hale gelen, göreli olarak bağımsızlığı olan birimlere dönüştürülmeleri amaçlanmıştır (Ataay, 2007).

Bu doğrultuda, 2006'da çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu ile tarım politikaları ve tarımsal desteklemeleri yeni yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. Tarım Bakanlığı'nca uygulamaya konan "Tarım Havzaları Programı" çerçevesinde

12 Ayrıca, aynı dönemde IMF'ye verilen niyet mektuplarında da tarım sektörünün ekonomi içindeki payının düşürülmesi hedefi belirtilmişti. Hedef, TRUP'taki reformlarla beraber tarımda verimliliğin artırılması ve daha büyük ölçekli daha verimli işletmelerin desteklenmesiyle tarımda çalışan atıl nüfusun katma değeri daha yüksek sektörlere kaydırılması şeklindeydi. Çokboyutlu olan bu reform paketi her ne kadar tarımda önemli bir daralmaya sebep olsa da, tarımın hem istihdam anlamında hem ekonomi içindeki göreli büyüklüğü son yıllara kadar halen daha hedeflenen seviyelere getirilememişti. 2014 yılında büyük bir hızla çıkartılan Büyükşehir Yasası bu hedefi ufak bir yasal mevzuat değişikliği ile yakalama amacı taşıdığı söylenebilir. Bu, kâğıt üzerindeki değişikliğin ötesinde tarımda yaşanan daralma sürecini hızlandırması ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

destekleme yaklaşımı, seçilen coğrafyalar dahilinde o bölgeye en uygun tarımsal ürünün belirlenmesi ve seçilen ürünlerin primle desteklenmesi şeklinde yeniden düzenlendi. Böylelikle, düşük ürün fiyatı-yüksek girdi fiyatları kıskacında sıkışan üreticinin desteklenmeyen ürünlerden belirlenen "stratejik ürünlere" geçiş yapması hedeflenmektedir.[13] Bu süreç dahilinde, zeytin, belirlenen 30 tarım havzasının 16'sı için prim desteği yapılan ürünler arasına alındı.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın 2010'dan itibaren her sene yayımladığı Zeytin ve Zeytinyağı Raporu'nda, destekleme priminin belirlenmesi ile ilgili şu şekilde bir ibareye yer veriliyor: "Destekleme primi adı altında doğrudan kilogram başına yapılan desteklerin tutarları belirlenirken, iç ve dış piyasa fiyatları, üretim maliyetleri, bütçe imkânları göz önünde bulundurulmaktadır."[14] Her ne kadar zeytincilik AKP hükümetlerinin tarımda uygulamaya koyduğu havza modeli içerisinde desteklenen stratejik ürünlerden biri olsa da, desteklemelerin zeytinciliğin yapıldığı ve rekabet edilmesi hedeflenen diğer Avrupa Birliği ülkelerindeki desteklemelere kıyasla yetersiz olduğu gözlemlenmektedir (Yılmaz, 2013). Ayrıca üzerinde durulması gereken bir diğer husus, desteklemelerin yetiştirme maliyetlerinin baskısını azaltmakta yeterli olmadığı, çiftçilerin gelirinin ancak primler sayesinde maliyetler ile başa baş gelebildiği, birçok üreticinin zeytinciliği ancak başka ekonomik faaliyetlerden gelen gelir sayesinde sürdürebildiğidir (Aysu ve İslamoğlu, 2010).

Diğer yanda, 2006'da yasalaşan Tarım Kanunu'nda tarımsal desteklemeler için "bütçeden ayrılacak kaynak gayrisafi milli hasılanın %1'inden az olamaz" hükmü olmasına rağmen, kanunun uygulanmaya başladığı 2007 yılından bu yana tarımsal desteklerin GSYH'deki payı tüm yıllar için %1'in altında gerçekleşmiştir. Üretici birlikleri temsilcilerinin zeytinyağı üretiminde verilen primlerin diğer zeytinyağı üreten ülkelerdeki üreticilerle rekabet edebilmek adına artırılması veya prim desteklerinin doğrudan dane zeytin üretimi üzerinden yeniden değerlendirilmesi talepleri uzun yıllardan beri gündemdedir. Bu durum ortadayken, bakanlığın zeytincilik seferberliği dahilinde ortaya koyduğu zeytin üretiminde İspanya ile rekabet eder hale gelme ve dengesiz seyreden zeytinyağı ihracatını düzenli olarak büyütme gibi hedefler için yukarıdaki raporda belirtilen bütçenin hedeflere ne ölçüde uygun olduğu sorusu ortada durmaktadır.[15]

Sonuç olarak, bu noktaya kadar zeytincilik, Türkiye'de farklı dönemlerdeki genel tarım ve ormancılık politikaları kapsamında değerlendirilmiştir. Zeytin ağacı

13 Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Türkiye'nin AB sürecinde avantajlı ürünlerini belirlemek için yaptıkları etki analizinde 150 ürün arasından zeytinyağı ve sütü stratejik ürün olarak belirledi. http://www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-zeytinde-2023-hedefinin-anahtari-zeytine-20-kurus-zeytinyagina-1-tl-prim.html

14 http://koop.gtb.gov.tr/data/53319ec1487c8eb1e43d72a1/2014%20Zeytinya%C4%9F%C4%B1%20Raporu.pdf

15 Ali Ekber Yıldırım, "Avrupa Birliği, destekleri azaltmaya yönelik çalışmalarına rağmen bugün zeytinyağında üreticiye kiloda 1 Avro destek veriyor. Türkiye ise zeytine destek vermiyor, zeytinyağına ise kiloda 50 kuruş destek veriyor." http://www.tarimdunyasi.net/?p=2933

sayısında son dönemdeki artışın müsebbibi olarak görülen zeytincilik desteklerinin de bu çerçevede ele alınması gerekmektedir. Bu noktada cevaplanması gereken asıl soruların üretimde kalan üreticilerin üretim biçimlerinde nasıl bir dönüşümün yaşandığı ve son yıllarda zeytin üretimine dahil olan yeni aktörlerin kimler olduğudur... Bu soruların cevapları kuşkusuz daha kapsamlı bir çalışmanın sonucunda ortaya konulabilir.[16] Bu yazı zeytin sektöründe yaşanan güncel dinamiklere bakarak zeytincilikteki yaşanan dönüşümün genel hatlarına eğilmektedir. Geleneksel olarak küçük ölçekli, parçalı ve yabani ağaçların aşılanması ile oluşturulan arazilerde gerçekleştirilmekte olan zeytincilikten, devlet desteklerine bağlı daha büyük ölçekli kapalı bahçelerde yoğun girdi kullanımına dayalı entansif tarımın yapıldığı bir üretim biçimine doğru geçişin emarelerini görüyoruz.[17] Zeytinyağı piyasasında tarihsel olarak var olmuş büyük aile işletmelerinin yakın zamanda piyasadan çıktığı ve yerlerini tarım dışı sektörlerde faaliyet gösteren büyük firmalara bıraktığı ve zeytinyağı piyasasında bir tekelleşmenin yaşandığı bir başka gözlem.

Ayrıca yine TRUP dahilinde devletin tarım piyasalarına müdahelesinin sonlandırılmasına yönelik Tarım Satış Kooperatifleri'nin çalışma prensiplerini belirleyen hukuki mevzuat yeniden ele alınmış ve Kooperatif Birlikleri 2004 yılında 4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile özerk yapılar haline getirilmiştir. TARİŞ ve Marmarabirlik gibi zeytincilik sektöründe faaliyet gösteren eski kooperatif birlikleri bu süreçle beraber devletten eski dönemin bakiyesi olan büyük borç yükleri ile beraber özerkleştiğinden bu yana "serbest"çe işleyen piyasa ortamında diğer büyük aktörlerle rekabetini sürdürmeye çalışıyor.

Bir yanda son yıllarda etkisi gitgide artan iklim değişikliği sebebiyle yaşanan rekolte düşüşleri, diğer yanda artan ürün maliyetleri zeytin üreticilerini üretimi sürdürmek adına zorlayan koşullar. Tüm bunları ele aldığımızda, tarımsal kalkınma yaklaşımındaki değişimin ve bağlı olarak destekleme rejiminin zeytinciliğe yansımasını zeytin ağacının sayısında artışla beraber zeytincilik etrafındaki mevcut üretim biçimlerindeki dönüşümün daha kapsamlı bir şekilde takip edilmesi gerekir. Bu dönüşüm çerçevesinde zeytin ağacına ithaf edilen anlamların da, zeytin ağacının temsil ettiği sembolik alanın da buna yönelik olarak değ-

16 Bu ve benzeri soruların cevaplarını tarımla ilgili mikro verilerin elde edildiği tarım sayımlarında aramak mümkün olabilir, zira tarımda işletme büyüklüklerine ve arazi kullanımına dair istatistikler TUİK tarafından yapılan Genel Tarım Sayımlarında yer almaktadır. Fakat, TUİK tarafından hazırlanan ve genel verilerin yer aldığı ve paylaşıldığı en son tarım sayının yapıldığı tarih 2001 yılına aittir. 2014 yılında, benzer bir amaçla yapılan sayım çalışmaları Tarımsal Üretim Kayıt Sistemi (TÜKAS) Yönetmeliği altında gerçekleşmiştir. Lakin yönetmelikte belirttiği gibi TÜKAS'ta yer alan veriler "Bakanlık (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı) tarafından belirlenecek usul ve esaslar çerçevesinde izleyici olarak paylaşılabilmektedir." O yüzden bu alanda ciddi bir veri eksikliği bulunmaktadır.

17 Bahsi geçen gözlem, kaynağı zayıf olan şöyle bir karşılaştırmalı veri ile desteklenebilir. 2004 yılına ait zeytincilik raporları zeytincilik ile geçinen aile sayısının 400 binden fazla olduğunu belirtmektedir. 2004 yılından 2014 yılına zeytincilikte yaşanan seferberlik sonucunda toplam ağaç sayısı iki katına çıkarken 2015 yılına ait raporlar zeytin üretiminde 320 bin aile işletmesi olduğunu yazmaktadır.

şeceği kuşkusuzdur. Bu bölümde, giriş kısmında vurgulanmaya çalışılan zeytin ağacının bir çatışma nesnesi olarak ortaya çıkışının ilk boyutu olan tarım ve zeytincilik politikaların tarihsel seyrine odaklandım. İkinci bölümde ise, zeytincilikle ilgili mevzuatın güncel olarak sermaye birikimi çerçevesinde tercih edilen kalkınma yaklaşımı doğrultusunda nasıl düzenlenmeye çalışıldığı 2014 yılındaki zeytinlik yasa tasarısı tartışmaları üzerinden örneklendirilmeye çalışılacak.

Zeytinlik yasa tasarısı tartışmaları

> Nükleer santral için Kıyı Kanunu, Zeytinlikler Kanunu ve Elektrik Piyasası Kanunu'nun çıkması lazım. Diğerleri komisyondan geçti ama zeytinliklerle ilgili sorun da çözülür. Bu yasal düzenlemeler yeni hükümetin kurulmasının ardından hayata geçirilecek.[18]

Bu sözler 63. Dönem (2015) Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Ali Rıza Alaboyun'a ait. Alaboyun'un ifade ettiği bu düzenleme gerekliliği ilk defa gündeme gelmiyor. Zeytinliklerin ve zeytinlikleri korumaya yönelik olan hukuki mevzuatın enerji ve maden yatırımları önünde engel teşkil ettiğine dair kaygılar 2000'li yılların başından itibaren farklı zamanlarda gündeme taşındı. Bu uyarılar sadece beyanatta kalmayıp birçok defa meclis gündemine geldi.[19] Yasal düzenleme tartışmalarının çıkış noktası genellikle farklı zamanlarda, farklı bakanlıklarca uygulamaya konan politikalar sonucunda maden ve enerji sektörü hedeflerinin zeytincilik hedefleri ile karşı karşıya gelmesi olmuştur.

Bu çakışmayı 2000'den bu yana yaşanan çevre ihtilaflarına bakarak da takip etmek mümkün. Bergama Ovacık bu karşılaşmanın ilk sahnesi oldu. Bergama ile ilgili gündemden düşmeyen tartışmaların bir boyutu da altın arama ve çıkarma sahası ilan edilen bölgedeki zeytin ağaçlarının kesilmesiydi. Bergama'da mevcut yasalar, mevzuatta olan ormanların ve zeytinliklerin korunması ile ilgili hükümler ne maden şirket(ler)i tarafından ne de onu denetleme görevini yapan devlet kurumlarınca dikkate alındı. İhaleyi kazanan firmanın taahhütleri ve proje sonrası dönemleri kapsayan rehabilitasyon çalışma planı esas alınarak zeytinlik ve diğer tarım ürünleri üzerinde kamu yararı ve mevcut yasal düzenlemeler açısından bir sakınca yaratmayacağı sonucuna varıldı ve neticede birçok zeytin ağacı koruma kapsamında olmasına rağmen köklendi.[20]

---

18 Ali Rıza Alaboyun, 63. Dönem (2105) Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı. http://www.hurriyet.com.tr/nukleer-santral-icin-zeytinlik-kanunu-bekleniyor-40014733

19 2014 yılında gündeme gelen yasa tasarısından önce benzer düzenlemeler altı kez meclisin farklı kademelerinde görüşüldü. Kanun tasarıları ile ilgili komisyon raporlarını ve meclis tutanaklarını incelediğimizde, ilk görüşmelerin gündeme geldiği 2000 yılında tasarının kanunlaşması hususunda muhalefet eden milletvekillerinin daha sonraki tartışmalarda tasarıyı gündeme getiren ve kanunlaşması için hararetle savunanlar arasında olduğunu görebiliriz.

20 JMO, Bergama'da Sarı Altın Yeşil Altına Karşı. http://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/3f44623dd8686ab_ek.pdf?dergi=HABER%20B%DCLTEN%DD

1990'lar ve sıkça gündeme gelen madencilik ve zeytinlikler arasındaki ihtilaflar maden yatırımlarının lehine yapılan çeşitli düzenlemeler ile son yıllarda gündeme daha az taşınıyor. Madencilik kanununda 2004 yılında yapılan düzenlemeler ile maden yatırımları, olası bir maden projesi kapsamında ekolojinin ve bölgede yaşayanların önceliklerinin ihmal edilmesi pahasına daha da cazip kılınmıştır.[21] Yeni maden yasası ve Çevre Etki Değerlendirme mevzuatındaki düzenlemeler ile hukuki olarak koruma altında olan zeytinlikler, ormanlar, tarımsal araziler, tabiat parkları, özel koruma bölgeleri gibi alanlar madenciliğe açık hale getirilirken diğer yandan maden arama çalışmalarına başlamadan önce yapılması gereken çevre etki değerlendirmesi bir zorunluluk olmaktan çıkarılmıştır (Özen, 2009).

2014 yılında Yırca'da yaşananlar zeytin ağaçları üzerinden yaşanan kalkınma rejimimdeki çatışmanın güncel olarak sahnelendiği başka bir boyuta işaret etmektedir. Kolin Holding ile birçoğu zeytin üreticisi olan Yırcalı köylülerin karşı karşıya geldiği sırada yaşanan şiddet olayları birçok insan için İsrail-Filistin arasında zeytin ağaçlarının konu olduğu çatışmaları hatırlatıyordu. Kolin Holding'in, köylüler tarafından projeye ve kamulaştırma kararına açılan davaların sonucunu beklemeden Bakanlar Kurulu'nca verilen acele kamulaştırma kararı sonrasında kendisine devredilen arazideki binlerce zeytin ağacını köylülerin itirazına ve direncine rağmen kesmesiyle olay kamuoyu gündemine taşınmıştır. Sonrasında, yargı köylülerin itirazlarını haklı bularak yapılan işlemin hukuksuz olduğu sonucuna varsa da binlerce ağacın kesilmesinin önüne geçilememiştir. Yırca'da 7000'e yakın zeytin ağacının kesilmesinin hemen ertesinde, Danıştay'ın 6. Dairesi Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu acele kamulaştırma kararını esastan iptal etmiştir. Bu olayların sonrasında konuyla ilgili görüşleri sorulan hükümet sözcüsü, yargı kararlarına saygılı olduklarını belirttikten sonra hükümetin zeytincilik destekleme programı sebebiyle belirli bölgelerde zeytinlik alanların gereğinden fazla yayıldığını, bunun da belirli enerji, maden veya kentsel dönüşüm uygulamaları açısından problem teşkil ettiğini açıklamıştır.[22]

Buradaki çatışmanın arka planını 2009 yılındaki Yüksek Planlama Kurulu Kararı neticesinde uygulamaya konulan "Elektrik Enerjisi Piyasası Arz Güvenliği Strateji Belgesi"nde ortaya konan enerji için 2023 hedefleri arasında aramak gerekir. Bu rapor öncelikle Türkiye ekonomisinin büyüme seyrine bağlı olarak artan ve artması beklenen enerji talebine dair bir durum tespiti ile baş-

21 Burada bahsi geçen cazip kılma edimi, neoliberal devlet yönetişiminin önemli hareket alanlarından biridir. Maden yasası hükümlerinden doğan devlet yükümlülüklerinin ötesinde proje sahası için acele kamulaştırma uygulamaları, proje aleyhine olan yargı kararlarının iptali için bakanlık nezdinde davalara müdahil olma, üretilen ürün için alım garantisi sağlanması ve ayrıca resmî kolluk güçlerinin "asayiş" uygulamaları gibi çok boyutlu, aktif ve müdahil bir yönetişim sergilenmektedir.

22 "Arınç'tan tepki çeken çıkış: Dağ taş zeytin ağaçlarıyla dolmuş!", http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/139253/Arinc_tan_tepki_ceken_cikis__Dag_tas_zeytin_agaclariyla_dolmus_.html

lıyor.[23] Buradan hareketle, kapitalist bir kalkınma anlayışı paralelinde "enerji arz güvenliği" ve bağlantılı konularda 2023 hedefleri ve buna yönelik takip edilecek stratejileri kamuoyu ile paylaşıyor.

Buna göre, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 2023 yılına kadar tüm yerli kömür ve hidrolik potansiyelin ekonomiye kazandırılması, bunun yanında yenilenebilir enerji teşvikleri ile rüzgâr ve jeotermal enerji kurulu gücünün arttırılması ve nükleer santrallerin devreye sokulup elektrik enerjisi üretimine katkı sunması gibi hedefleri önüne koymuştur.[24] Bunun sonucunda 2023 yılında Türkiye'nin enerji üretimi için petrol ve doğalgaz ithalinin önüne geçilmesi hedeflenmektedir. Öte yandan, ilk olarak 1989 yılında elektrik dağıtım şebekelerinin özel sektöre devredilmesini hedefleyen girişimin ardından özelleştirme enerji sektöründe son yıllarda artarak gündemden düşmeyen bir konu olmuştur. 2001 ekonomik krizinin ardından tarımda uygulamaya konan yeniden yapılandırma planlarına benzer şekilde "Elektrik Sektörünün Yeniden Yapılandırılması" adı altında 4628 sayılı Elektrik Piyasası Yasası hayata geçirildi (EMO, 2012). Bu sürecin devamı olarak strateji raporunda da enerji üretim tesislerinin özelleştirilmesine devam edilmesi ve 2023 yılında enerji üretimi piyasasında özel sektörün payının %75'e çıkarılması hedeflenmektedir.[25]

Türkiye'de zeytin ağaçlarının yoğunluklu olarak bulunduğu bölgeler ve son yıllardaki yayılma alanlarını gösteren bir harita ile mevcut ve yapılması planlanan kömürlü termik santrallerin,[26] RES'lerin[27] ve jeotermal elektrik santrallerin[28] haritası üst üste koyulduğunda, yukarıda aktarılan enerji ve tabii kaynaklar strateji hedefleri doğrultusunda yapımı planlanan ve mevcut zeytin ağaçla-

23 Türkiye ekonomisi 1990-2009 yılları arasında ortalama %3,9 büyüme hızına sahiptir. Aynı dönemde birincil enerji brüt tüketiminin yıllık artış hızı %6,8 gerçekleşmiştir. Bu artış hızı, Türkiye'yi OECD ülkeleri içerisinde bu 2000-2010 arası enerji talep artışının en hızlı gerçekleştiği ülke konumuna getirmiştir.

24 Yaşanan iklim değişikliğinin etkilerinin küresel ölçüde daha yakıcı bir şekilde hissedildiği ve yapılan uluslararası kampanyaların sonucunda global anlamda başta kömür olmak üzere fosil yakıtlardan enerji üretilmesinin sonlandırılması tartışmalarının yapıldığı günlerde, Türkiye'nin tüm kömür rezervlerini değerlendireceği hedefini ortaya koyması benimsenen sürdürülebilir kalkınma perspektifinin bir örneği olarak düşünülebilir.

25 2001 ekonomik krizi sonrasın uygulamaya konan makroekonomik reformlar çerçevesinde benzer yasal düzenlemeler farklı sektörlerde gerçekleşti. Ekonomi literatüründe devletin özel sektör lehine piyasadan çekilmesi olarak tarif edilen neoliberal dönüşümün ötesinde bu dönemde hayata geçirilen "piyasa" yasaları devletin doğrudan piyasa kurduğu, aktif bir biçimde kontrol ettiği, olası bir dengesizlik durumunda sermaye birikim sürecinin devamı adına garantör olarak devreye girdiği bir pratikler bütünü olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım gereği, kalkınma politikaları açısından öncelenen sektörlerdeki yapılması planlanan yatırımların hızlı ve masrafsız uygulanabilmesi için yapılan yasal değişiklikler, mevzuat altyapı düzenlemeleri farklı örneklerde torba yasalar, yönetmelik değişiklikleri, teşvik mekanizmaları, vergi kolaylıkları şekliyle sayıları artarak süregelmektedir. Bu hazırlanan hukuksal altyapının ötesinde, fiilî olarak hukuk dışı uygulamaların hayata geçirildiği ve sonrasında yasal mevzuat buna yönelik düzenlendiği bir hukuk yapma yönteminin de tercih edildiği gözlemlenmektedir.

26 http://www.iklimadaleti.org/i/upload/turkiyede-termik-santraller.pdf

27 http://www.eie.gov.tr/images/res_haritasi.png

28 http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/enerji/images/siteharitalar/3.jpg

rının bulunduğu zeytinliklerin çakıştığı birçok bölge görmek mümkün olacaktır. Bu durum, zeytin ağaçları açısından, Yırca'da yaşanan durumun farklı bölgelerde her gün yaşanabilecek olması anlamına geldiği gibi, hükümet ve bakanlık açısından ise yine Yırca'da olduğu gibi (aktif bir gözetim ile belirli sermaye gruplarına *ihale* edilen) mega yatırımların ve enerji projelerinin fiilî ve hukuki mücadele sonucunda en iyi ihtimalle yatırımların tavsayacağı, kötü ihtimalle de yatırımların iptal olabileceği anlamına gelmektedir. Bu nokta itibarıyla da, sermaye birikim süreçlerinin sekteye uğraması ve konulan 2023 enerji hedeflerinden sapılmasını engellemek ve sonraki dönemdeki olası çatışmaları da önceden karara bağlamak için devlet, bakanlıklar aracılığıyla zeytinlikleri koruyan yasal hükümleri kadük kılmak adına girişimlerde bulunmaktadır.

Bu bağlamda, 2014 yılında meclis komisyonlarında görüşülen ama tasarı karşısında oluşan toplumsal muhalefet ve meclisin seçim dönemine girmesi sebebiyle oylamaya sunulamayan "Elektrik Piyasası Kanunu ile Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı"nın zeytinlikler ve zeytin tarımı açısında ne gibi düzenlemeler getireceğini tartışmak yukarıda hükümet yetkililerinin söylemleri üzerinden yaptığımız tartışmaya katkı sağlayacaktır. Tasarı zeytinliklerle ilgili mevzuatta belirli düzenlemeler getiriyor. Aşağıda bu düzenlemeleri üç başlık altında toplamaya ve devamında bu yeni düzenlemelerin zeytincilik ile ilgili olarak nasıl bir dönüşüm vaat ettiğini tartışacağım.

İlk olarak, mevcut zeytinciliğin korunması ile ilgili yasaya getirilen bir ek maddeyle küçük ölçekli tarımsal sanayi işletmesi, tarımsal işletme ve zeytinlik saha tanımları yapılmaktadır. İşletme tanımları, küçük ve büyük ölçekli işletmeleri tarımsal üretimin ötesinde işleme, depolama, pazarlama gibi faaliyetlerin olup olmadığına ve istihdam büyüklüğüne göre kategorize etmektedir. Zeytinlik saha tanımı ise daha önce teknik olarak zeytinlik alanların büyüklüğünü belirlemek için kullanılan kıstaslara ek olarak asgari bir büyüklük getirmektedir. Yeni durumda 25 dekarlık alanın altındaki zeytinliklerin, zeytinlik kategorisinin ve haliyle koruma mevzuatının ve destekleme rejiminin dışında kalması durumu söz konusudur.[29] Türkiye'de zeytin üretiminin tarihsel olarak dağınık ve küçük ölçekli arazilerde yapılması sebebiyle bu düzenleme, zeytinlik işletmelerinin büyük bir kısmının bu tanımın dışında kalmasına sebep olacaktır. Bu düzenleme, enerji alanında planlanan birkaç mega projenin hızlıca gerçekleştirilebilmesi adına mevzuattaki pürüzlerin ortadan kaldırılması olarak pratik bir çözüm yöntemi olarak gerekçelendirilmektedir. Bu hüküm, zeytinliklerin önemli bir bölümü için yasal koruma hükümlerinin kaldırılmasının ötesinde, yeni tesis edilecek "resmî" zeytinlikler için de bir asgari koşul olarak düşünülebilir. Bu

29 Konuyla ilgili kaynaklarda zeytin üretimi yapılan tarımsal işletmelerin ortalama büyüklüğü hakkında sarih bir rakam olmasa da, birçok farklı uzman zeytinlik alanların ortalama büyüklüğünün 10 ila 12 dekar arasında olduğunu belirtmektedir.

şartlar dahilinde bir zeytinlik alan tahsis etmek için, kısaca bu "yatırım"ı gerçekleştirebilmek için ciddi bir ilk sermaye veya önemli bir kredi finansmanı gerekmektedir. Bu düzenlemeyi tarihsel bir sürece yerleştirerek daha geniş bir soyutlama düzeyinde ele aldığımızda bütünü yansıtan bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır; hem küçük üreticilerin tarım alanından çekilmesi ve çiftçi borçlarının yıllar içerisinde katlanarak artmasının bir yansıması hem de onu besleyecek bir dinamik olarak düşünülebilir.

Yapılan ikinci önemli değişiklik yukarıda sıkça bahsi geçen zeytinliklerin korunması ile ilgili mevcut yasadaki 20. maddenin bazı yatırımlar lehine gevşetilmesine yönelik düzenlemedir. Değişiklik yapılan haliyle 20. Madde şu şekilde başlıyor: "Zeytinlik sahaları içinde ve bu sahalara en az üç kilometre mesafede zeytinliklerin bitkisel gelişimini ve çoğalmalarını engelleyecek kimyasal atık oluşturacak tesis yapılamaz ve işletilemez." Buraya kadar, Türkiye'de zeytinciliğin gelişimi ve zeytin ağaçlarının korunması adına çok önemli bir adım olarak değerlendirilen 1995 yılında 4086 sayılı yasa ile mevcut yasaya (3573 no.lu) eklenen bu madde hemen hemen korunuyor. Fakat bu maddenin devamında, Zeytinlik Sahaları Koruma Kurulu'nun uygun görmesi ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'ndan alınacak izinle zeytinlik sahalarında şu yatırımların yapılabileceği belirtilmektedir:

- Jeotermal kaynaklı teknolojik sera yatırımları
- İlgili bakanlıkça kamu yararı kararı alınmış madencilik faaliyetleri
- Elektrik üretimine yönelik yatırımlar
- Petrol ve doğalgaz arama ve işletme faaliyetleri
- Savunmaya yönelik stratejik ihtiyaçlar
- Doğal afet sonrası ortaya çıkan geçici yerleşim yeri ihtiyacı
- Kamu yararı gözetilerek yol altyapı ve üstyapısı faaliyetlerinde bulunacak yatırımlar

Yukarıda sıralanan kamu yararı gözetilerek yapılacak olan yatırımlar, farklı bölgelerde sürmekte olan –bir kısmı zeytinliklerin kesilmesi ile de gündeme gelen– çevre mücadelelerinin de bir dökümünü yapıyor âdeta. Halihazırda, mevcut koruma kapsamına rağmen uygulamaya geçen projelerin olduğu bölgelerde, bu hukuki mevzuat her daim bir risk olarak değerlendirilmektedir. Ciddi ölçüde kredi finansmanı gerektiren yukarıda sıralanan büyük yatırımlar hususunda, bu gibi belirsizlik alanları yatırımı yüklenecek firmalar açısından istenilen bir durum olamaz. Proje sahası etrafında yaşayanların veya bu projeden dolaylı olarak etkileneceklerin hoşnutsuzlukları bir risktir. Bu risk de fiyatlandırılmakta ve maliyetlere yansımaktadır. Öte yandan, bu hoşnutsuzluklara bağlı olarak yatırım sahasının ne zaman faaliyete geçeceği ve kazancın gerçekleştirilebileceği belirsizlikler taşımaktadır. Belirsizlik ve beklemek bir maliyet olarak değer-

lendirilmektedir proje finansmanı kapsamında. Yasal mevzuatın bu haliyle yeniden düzenlenmesi, bu belirsizlikleri ve riskleri ortadan kaldırmayı hedefleyerek piyasayı bu yatırımlar lehine işler kılma amacı taşımaktadır.

20. Madde'de bahsi geçen Zeytinlik Sahaları Koruma Kurulları'nın zeytin üretimi yapılan illerde oluşturulması, yeni düzenlemenin getirdiği üçüncü boyutu teşkil etmektedir. Kurulun işlevinin, zeytinlik sahaların korunması ve geliştirilmesi adına inceleme yapmak ve yukarıda detaylandırılan yatırım taleplerine ilişkin görüş bildirmek olacağı ifade edilmektedir. Bahsedilen koruma kurulu güncel düzenlemelerle oluşturulan "koruma" mevzuatlarındakilere benzer nitelik taşımaktadır.[30]

Yasa tasarısına göre kurullar, zeytinlik sahalarının mevcut olduğu illerde kurulacaktır. Dokuz kişiden oluşacak kurula o ilin valisinin başkanlık edeceği belirtiliyor ve kalan sekiz üyenin altısının ilgili bakanlıkların üst düzey temsilcilerinden ve iki üyenin de üniversite, ziraat odası, zeytincilik konusunda faaliyet gösteren kamu kurumlarından veya sivil toplum kuruluşlarının yerel temsilcileri arasından seçileceği belirtiliyor. Yine tasarıda ifade edildiği üzere, yedi tanesi devlet bürokratlarından olmak üzere toplam dokuz kişiden oluşan kurul en az beş üyenin aynı yöndeki oyu ile karar alabiliyor. Kurulun üyelerinin kompozisyonu ve karar alma mekanizması beraber düşünüldüğünde kurulun demokratik niteliğinin ve kararlardan etkilenecek olanları temsil yetisinin şüphe götürür olduğu söylenebilir.

Yasa tasarısının elektrik piyasasına dair olan hükümlerini bir yana bırakırsak, zeytinliklerle ilgili yukarıda tariflenen üç olası düzenlemeyi Türkiye'de kalkınma politikalarının uygulanışına ve buna paralel ekoloji ve tarım alanının nasıl ele alındığına dair genel bir yaklaşımın zeytincilik alanındaki örneği olarak değerlendirmek mümkün. Bu anlamıyla, yasa tasarısı hazırlanış süreci ve içeriğiyle demokratik katılımdan uzak, merkez tarafından belirlenen kalkınma öncelik alanları içerisinde, kamu-özel sektör ortaklığı ve patronaj ilişkileri vasıtasıyla hayata geçirilen projelerin, mülksüzleştiren ve piyasalaştıran (ilksel) sermaye birikim süreçlerinin hukuki altyapısının oluşumuna dair bir örnek olarak okunabilir.

2000'li yılların başından itibaren maden ve enerji yatırımlarının gerçekleşmesinde engel teşkil eden çevresel diğer konularla ilgili birçok hukuki düzenleme yapılmasına karşın, zeytinlikleri koruyan mevzuat farklı kereler gündeme gelmesine karşın değiştirilemedi. Zeytincilik, özellikle zeytinin yetişti-

30 2005 yılında yasalaşan Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu'nca her ilde özellikle tarımsal faaliyet için kullanılan arazinin korunması, geliştirilmesi ve verimli kullanılmasına yönelik inceleme, değerlendirme ve izleme yapmak, ortaya çıkan olumsuzlukları belirlemek, toprak korumayı ve bununla ilgili sorunları giderici önlemleri almak, geliştirmek, uygulanmasını sağlamak için görüş oluşturmak amacıyla toprak koruma kurulları oluşturuldu. Öte yandan, haberlere yansıyan şu istatistikler koruma kurullarının işlevini sorgulamayı gerektirmektedir. "Tarım arazileri son 10 yılda 3 milyon hektar azaldı. Buna göre, Belçika kadar tarım toprağı kaybedildi." http://www.gazetevatan.com/belcika-kadar-toprak-gitti-739895-ekonomi/

ği coğrafyalardaki nüfusun hatırı sayılır kısmının geçim kaynağı olageldi, bu sebeple böylesi bir düzenlemenin yaratacağı sonuçları kestirmek güç olabilir. Ayrıca, yasa tasarısının birçok defa gündeme gelmesinin bu alanda oluşan toplumsal muhalefet için deneyimlerin birikmesine de sebep olduğu söylenebilir. Yasa tasarısı son kez 2014'te gündeme geldiği zaman internet üzerinden tasarıya karşı "Türkiye'nin zeytinliklerinin ölüm fermanına hayır!" sloganı ile başlatılan imza kampanyası çok kısa sürede 200.000'in üzerinde destekçi buldu.[31] Buna karşılık bölümün girişinde bakanın ifade ettiği gibi tasarının benzer bir içerikle yeniden meclise getirilmesi, buna karşı çıkan zeytin üreticileri, üretici birlikleri, meslek odaları ve demokratik kitle örgütleri açısından şaşırtıcı olmayacaktır.

Sonuç yerine

Bu yazıda, tarım alanındaki gelişmelerin enerji sektöründe uygulamaya konan pratiklerle karşı karşıya gelmesi ve bu alanlarda hükümetin –birbiriyle çelişen– 2023 yılı hedefleri, bir tarım ürünü olan zeytin ve zeytin ağaçları üzerinden ele alındı. Hükümet söyleminde bir stratejik tercih çerçevesine indirgenen tüm bu süreç tarihsel ve ekonomi politik bir perspektifte daha kapsamlı bir yaklaşımla ele alınmaya çalışıldı. Hukuksal mevzuattaki değişikliklerin veya makro düzeydeki politik müdahalelerin genel hatlarıyla zeytincilik sektöründeki etkileri ele alınırken, bunların zeytin ağaçları ve bunlar etrafında konumlanan aktörlerle olan ilişkilerine dair olan sonuçları üzerine akıl yürütüldü. Muhakkak ki bu politika değişimlerinin ve hukuki mevzuattaki dönüşümlerin zeytin ağaçlarının etrafında kurulan hem materyal hem sembolik mücadele alanını anlamlandırabilmek adına üreticilerin ve bu alandaki diğer aktörlerin üretim koşullarını ve yaşam şartlarını merkeze alan kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu yazıda aktarılmaya çalışıldığı ölçüde, her ne kadar zeytin ağaçları üzerinden eşanlı yürüyen bu destekleme ve kıymetsizleştirme bir çelişki olarak ortada dursa da, zeytinlik yasa tasarısının ortaya koyduğu ölçeğe bağlı olarak yapılan zeytinlik saha tanımları ile destekleme rejimi dahilinde teşvik edilen zeytincilik yaklaşımının paralellik gösterdiği düşünülebilir. Böylesi bir bakış açısıyla, çelişki gibi görünen iki farklı yaklaşımı tarımda yaşanan köklü yapıların sarsıldığı ve sermaye birikim rejiminin ihtiyaçları dahilinde üretim ve güç ilişkilerinin yeniden organize edildiği sürecin iki ortak noktası olarak değerlendirebiliriz.

İktidar, yasal mevzuat ve teşvik programları ile hangi zeytin ağacının desteklenebilir, hangi zeytin ağacının korunabilir ve hangi zeytin ağacının feda edi-

31 "Türkiye'nin zeytinliklerinin ölüm fermanına hayır!", https://www.change.org/p/t%C3% BCrkiye-nin-zeytinliklerinin-%C3%B6l%C3%BCm-ferman%C4%B1na-hay%C4%B1r-zeytinhayatt%C4%B1r

lebilir olacağına dair bir standardizasyon getirme çabası içindedir. Bu soyutlama hali zeytin ağacını onunla var olan diğer bütün aktörler tarafından atfedilen özelliklerinden ve anlamlarından sıyırarak genel eşdeğerlilik düzlemine, (ekonomik) değer biçimine indiriyor. Piyasa toplumunun etki alanın genişlemesi anlamında zeytin ağaçları Polanyici bir yaklaşımla hayalî bir meta olarak kurgulanmaya çalışılıyor. Tabii ki bu çaba karşısında farklı coğrafyalarda zeytin ağaçlarına dair uzun yıllar boyunca kurulan anlam dünyasına özgü gerek piyasa sistemi içinden gerekse bu genişlemeye karşı cepheden hareketler ortaya çıkıyor.

Meltem Ahıska, Gezi Direnişi'nde ortaya çıkan yeni direniş pratiğinin toplumsal hafızayı dönüştürme imkânlarını tartıştığı yazısında Gezi Parkı Direnişi'nin iktidarın dayattığı zamansallık ve ilerleme anlayışını yerle bir ettiğini ve tüm *ağaç* altında toplanan farklı başkalıkları zamandaş kılarak politik imgelemi devrimcileştirebilme imkânı yarattığını belirtiyor ve ekliyor: "Ortaya çıkan o 'an'lık direnişin *simgesinin farklı yaşamsal alanların beslendiği ve ortaklaştığı bir dünyayı imleyen ağaçlar olması zorunlu değildi belki ama tesadüf de değil.*"[32]

Yırca'da yaşanan olaylarda da zeytin ağaçları iktidarın dayatmaya çalıştığı kapitalist kalkınma yaklaşımına karşı benzer bir direnişin simgesi olarak geniş kitlelerce sahiplenildi. Kısa bir süre önce Soma katliamını yakından hissedenler, yıllardır yanı başlarındaki termik santralin dumanını soluyanlar olarak Yırcalılar devletin ve sermayenin onlar için çizmeye çalıştığı sınırlara girmeye direndi ve kendi zamansallığına sahip çıktı. Başka bir deyişle, hasat zamansallığını vardiya zamansallığına tercih ettiler, yıllar içerisinde kolektif olarak edindikleri toprağın yeniden üretim kapasitesi bilgisini korumak için çitlenen arazilerinde tel örgüleri aşarak buldozerlere karşı zeytin ağaçlarına sarıldılar.

Bazı haber sitelerinin Yırca'da yaşanan olayları okuyucularına aktarırken Filistinli bir kadının, İsrail askerleri yeni yerleşimler açmak ve ayrım-utanç duvarını genişletmek için yaptıkları zeytin ağacı kesimlerine engel olmak amacıyla zeytin ağacına sarıldığını gösteren bir fotoğrafı seçmesi de *tesadüf* olmamalı. Bu sahne âdeta, yazının girişinde ortaya atılan "zeytin ağacının tarihsel ve etik olarak kime ait olduğu" sorusuna devlet gözetimindeki sermaye ve zeytin üreticileri tarafından verilen iki farklı cevabı oraya koymaktadır. Öte yandan bu "tesadüfü" giriş bölümünde Friedman'ın önerdiği *Lexus* arabaların simgelediği küreselleşmeye karşı zeytin ağaçları üzerinden kurulan farklı bir küreselleşmeye çağrı şeklinde okuyabiliriz.

32 Ahıska, M. (2013) "'Kahrolsun Bağzı Şeyler': Alacakaranlık Kuşağının İmkânları", http://bianet.org/bianet/siyaset/147863-kahrolsun-bagzi-seyler-alacakaranlik-kusaginin-imkanlari

http://www.internethaber.com/yirca-muhtari-6-bin-zeytin-agaci-icin-agladi-737218h.htm

KAYNAKÇA

Ataay, F. (2005) *Neoliberalizm ve Devletin Yeniden Yapılandırılması*, De Ki Basım Yayın, Ankara, 202-225

Aysu, A. ve İslamoğlu H. (2010) "Çiftçinin Neoliberalizmle İmtihanı", (Söyleşi), *Express*, 112.

Bayramer, G. (2015) *Türkiye'nin Sofralık Zeytin Ve Zeytinyağı İhracatındaki Sorunların Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Aydın.

Braverman, I. (2009) "Uprooting Identities: The Regulation of Olive Trees in the Occupied West Bank. PoLAR", *Political and Legal Anthropology Review*, 32: 237-264.

Dursun, S. (2007) "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the OttomanEmpire", Ph. D. Dissertation, Sabancı Üniversitesi.

Eşiyok, B. A. (2005) "Popülizm Tarım Sektöründe Bölüşüm İlişkileri: Tarımsal Destekler ve Birikim", *Mülkiye*, 247(29).

Failadis, C. (2011) "In Praise Of the Olive", *Cultural Newsletter*, 4.

Foley, B. v.d. (2012) "Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence", *Journal of Archaeological Science*, 39(2): 389-398.

Fukuyama, F. (2006). *The end of history and the last man*. Simon and Schuster.

Gökçe, Osman (2010) "Barışın ve Bereketin Simgesi Zeytin Ağacının Türkiye Serüveni", http://www.osmangokce.com/yazilar/tarim/93-bariin-ve-bereketn-smges-zeytn-aacinin-tuerkye-serueven

Günaydın, G. (2010) *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: Politika Transferi Süreci / AB ve Türkiye*, Tan, Ankara.

İslamoğlu, H. v.d. (2008) "Türkiye'de Tarımın Dönüşümü ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri" (Proje No: 106K137), TÜBİTAK, İstanbul.

Kazgan, G. (2003) "Türkiye'de Tarım ve Tarım Politikası", *Tarım ve Gelişme, Bilgi Üniversitesi Yayınları*, 363-405.

Keyder, Ç. ve Birtek, F. (1983) "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri 1923-1950" Keyder, Ç. (der.) *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde, Dost, Ankara, 191-220.

Keyder, Ç., ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim, İstanbul.

Oral, N. (2013) *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği*, Notabene, Ankara.

Özen, Hayriye, (2009) "Bergama Mücadelesi: Doğuşu, Gelişimi ve Sonuçları", http://library.atilim.edu.tr/bulten/sayilar/2009-03/makale_04.html., Erişim Tarihi 23.11.2011.

Şahinöz, A. (2014) "Küresel Ekonomiden Küresel Tarım Politikalarına Uluslararası Aktörler: IMF, DB ve DTÖ" Aysu, A. ve Kayaoğlu, S. (der.) *Köylülükten Sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme* içinde, Epos, Ankara, 411-455.

Tunalıoğlu, R. (2010) "Türkiye Zeytinciliğinde Tarihsel ve Ekonomik Gelişmeler", *Zeytin Bilimi*, 1(1), 15-22.

Yılmaz, T.Ö. (2013) "Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Zeytinyağı Politikaları ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Zeytinyağı Politikasına Uyumu", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1): 35-44.

Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı (1993) *Tariş Tarihi: İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı: Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri.* İzmir: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, 1993.

TBMM. (2008) "Meclis Araştırması Komisyon Raporu", No: 10/27, 34, 37, 40, 102.

TMMOB EMO. (2010) "Elektrik Özelleştirmeleri Raporu", Ankara.

ETKB. (2009) "2010-2014 Stratejik Plan", Ankara, Erişim: http://www.petder.org.tr/uploads/2013/05/f952799d45bb676cb97557c504401bf0.pdf

Biyopolitika, güvenlik ve anti-piyasalar: Türkiye'de endüstriyel hayvancılığın seyri

Sezai Ozan Zeybek

Özet: Bu yazıda biyopolitika kavramı üzerinden Türkiye'de hayvancılığın, daha doğrusu hayvancılık etrafında belirli yaşama şekillerinin ve mekânların nasıl dönüştürüldüğü anlatılıyor. Bu dönüşümün iki ayağı var. Bunlardan ilki, daha büyük bir sürecin parçası: Sermayenin daha az elde daha hızlı bir şekilde birikmesini hedefliyor; verimlilik ve büyüme gibi normatif kavramlarla ifade ediliyor. Diğeri ise "güvenli" gıda ile devletin güvenliği gibi çetrefil iki meselenin iç içe geçmesiyle ortaya çıkıyor. Sıkı kontrol altına alınmış yeni yaşam şekilleri (inekler, tavuklar, keçiler ve bunlara bakan insanlar...) hem üretim ağlarındaki bağımlı konumları hem de yaşadıkları alanların yeniden tasarlanmasıyla denetim altına alınıyor. Bilhassa Türkiye'nin güneydoğusundaki şiddet ortamı, bu dönüşümün hızlanmasına önayak oldu/oluyor. Mayınlanan arazilerin yerine Organize Hayvancılık Bölgeleri kuruluyor. Dolayısıyla güvenli gıda teminine yönelik politikalar (ve buna eşlik eden şiddet) toprağın kullanımında, üretici ve sermaye ilişkisinde, hayvan ırklarında, teknolojik altyapıda ve iktidar kurgusunda radikal bir dönüşüme yol açıyor. Yaşama, verimliliğe ve nüfusa dair yeni kategoriler ortaya çıkıyor.

Anahtar sözcükler: Hayvancılık, ekoloji, biyopolitika, mülksüzleşme, Türkiye

Giriş

Bu yazıda biyopolitika kavramı üzerinden Türkiye'de hayvancılığın, daha doğrusu hayvancılık etrafında belirli yaşama şekillerinin ve mekânların nasıl dönüştürüldüğüne bakacağım. Bu dönüşümün iki ayağı var. Bunlardan ilki, yalnızca Türkiye'ye has olmayan daha büyük bir sürecin parçası: Sermayenin daha az elde daha hızlı bir şekilde birikmesini hedefliyor; verimlilik ve büyüme gibi normatif kavramlarla ifade ediliyor. Diğeri ise "güvenli" gıda ile devletin güvenliği gibi çetrefil iki meselenin iç içe geçmesiyle ortaya çıkıyor. Devletin çeşit-

(*) Yardımcı Doçent Doktor, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

li kurumlarının gıda üzerindeki artan denetimi, aynı zamanda mekânsal bir denetim. "Güvenli gıda alanları" oluşturmak militarist/devletçi bir yaklaşımın güvenlik ihtiyaçlarıyla örtüşüyor.[1] Devletin kontrolüne direnen insanlar ve diğer canlılar sistem dışına itiliyor, kriminalize ediliyor, hatta kimi durumlarda öldürülüyor. Buna mukabil, sıkı kontrol altına alınmış yeni yaşam şekilleri (inekler, tavuklar, keçiler ve bunlara bakan insanlar...) hem üretim ağlarındaki bağımlı konumları hem de yaşadıkları alanların yeniden tasarlanmasıyla denetim altına alınıyor. Bilhassa Türkiye'nin güneydoğusundaki şiddet ortamı, bu dönüşümün hızlanmasına ve sermayenin birikebileceği yeni alanların açılmasına ön ayak oldu/oluyor. Dolayısıyla güvenli gıda teminine yönelik politikalar (ve buna eşlik eden şiddet) toprağın kullanımında, üretici ve sermaye ilişkisinde, hayvan ırklarında, teknolojik altyapıda ve iktidar kurgusunda radikal bir dönüşüme yol açıyor. Yaşama, verimliliğe ve nüfusa dair yeni kategoriler ortaya çıkıyor.

Bütün bunlar, yaygın kanının aksine, olağan piyasa mekanizmaları değil. Aksine, sürekli olarak güçlü aktörler lehine piyasa dışı araçlar devreye sokuluyor. Dolayısıyla kapitalizm zaten en başından beri monopolleşme ve anti-piyasa süreçleri ile işliyor; kendine atfettiği serbest piyasa ekonomisini tümüyle baş aşağı ediyor. Anti-piyasa kavramından kasıt, yaratıcılığa ve karşılıklı bağımlılığa dayalı, küçük şirketlerin hakim olduğu bir piyasadan ziyade, büyük aktörlerin süreçleri rutinleştirdiği, fiyatları belirlediği, insanları vasıfsızlaştırdığı ve büyük ölçüde otokatalitik gelişmelerin önünü tıkadığı örgütlenme şekilleri. (De Landa, 2000. Özellikle de "Jeolojik Tarih: 1700-2000" başlıklı bölüm).

İşte bu yazıda hayvancılığı dönüştüren iki paralel güzergâha (sermaye ve şiddet) bakarak mülksüzleşme süreçlerinin, sermayenin yeni birikim mecralarının ve biyopolitik uygulamaların hiç de serbest olmayan bir piyasa kapsamında nasıl yaygınlaştığını ele alacağım. Bunu yaparken de odak noktam hayvanlar olacak. Biyopolitika kavramını insan olmayan nüfusların yönetimi bağlamında bir daha düşüneceğim. Bilhassa da büyükbaş hayvanların iktidarın normatif denetimine ve müdahalelerine ne şekillerde maruz kaldıklarını anlatacağım. Michel Foucault'nun iktidarı sadece insandan ibaret olmayan bir rejim olarak ele alması, daha doğrusu insan ve insan olmayan unsurların nasıl bir araya geldiklerini çalışmak için sunduğu kuramsal imkânlar bu yazının çıkış noktası olarak düşünülebilir (Foucault, 1988; 1979; ayrıca bkz. Deleuze, 2006). Mekân tasarımlarından kullanılan aygıtlara, bedenlerin içindeki akışlardan (hormonlar, kan, an-

1 Hemen bu noktada "güvenlik" kavramına bir şerh düşmek istiyorum. Elbette ki güvenlik politik ve ihtilaflı bir kavram. Güvenliğin sağlanması diğer bazı grupların güvencesizleşmesi anlamına gelebilir. Örneğin, 90'lardaki şiddet ortamı ve güvenlik tesis etmeye yönelik politikaların bir kısmı pek çok insanın geçim kaynağını yitirip şehirlere göç etmesine sebep oldu (Akın and Danışman, 2011; Baysal, 2014; Yağız vd. 2012). Bir kısım insanın hayatı ise güvenlik söylemleri eşliğinde hayat olarak görülmez hale geldi, yok edildi. O halde güvenliğin sınıfsal, etnik ve de cinsiyetçi boyutlar içeren bir iddia olduğunu ve bir yönetim aracı olarak kullanıldığını akılda tutmak gerekir (Aradau, 2007. Bu konuda genel bir tartışma için bkz. Butler, 2010; Huysmans ve Squire, 2009).

tibiyotik) bölgelerarası akışlara (para, hammaddeler, vs.) uzanan bu farklı unsurlar ("assemblage" anlamında), biyopolitika ve nüfus yönetimi kavramlarını ele almak için bir hayli faydalı araçlar sunuyor.

Buradan hareketle aşağıda ilk önce sermayenin ve hukuki mevzuatın etrafında yeni yaşam alanlarının nasıl kurgulandığını ve Türkiye'de hayvancılığın son otuz beş senede nasıl bir seyir izlediğini ele alacağım. Bu esnada ileri sürülen bazı normatif iddiaları ve kategorileri de sorgulayacağım. İkinci kısımda ise şiddetin ne tür mekân kurguları üzerine bina edildiğine ve bunun bilhassa çatışma bölgelerinde nasıl bir nüfus kompozisyonuna yol açtığına değineceğim. Bu minvalde hayvanların kontrolünün insanların kontrolü için kritik önemde olduğunu ileri süreceğim. Foucault'dan hareketle, sermayenin birikmesi için bedenlerin (insan olmayan bedenler dahil) ne şekillerde hizaya sokulduğunu, verimliliğinin arttırıldığını, gözetim altına alındığını göstereceğim (Foucault, 1991: 210-212).

İneklerin verimliliği

Gülten Kazgan 1987'de bir sempozyumda yaptığı konuşmada (basılmış hali için bkz. Kazgan, 1988) Türkiye tarımının 2000'li yılları için bir yol haritası çizer. Bir yönüyle oldukça isabetli öngörülerde bulunur. Daha evvel tarımda gerçekleşmiş Yeşil Devrim'in (suni gübre, böcek zehri ve melez tohumlarla ortaya çıkan rekolte artışı) yarattığı değişimlerden bahseder. Yakın bir gelecekte biyo-teknolojinin de (genetiği değiştirilmiş organizmalar) benzer bir değişim dalgasına yol açacağını söyler. Yeşil Devrim'in sonucunda gelişmiş ülkelerin gıda üretimi bakımından kendine yeterli hale geldiğini, az gelişmiş ülkelerin kendine yeterlilik oranının ise (birkaç ülke hariç) giderek azaldığını tespit eder. Bunun önemli sebeplerinden birinin, bir yerdeki üretim fazlasının diğer yerlere ucuza ihraç edilmesi, bunun sonucunda da oradaki üreticinin rekabete yenik düşmesi olduğunu ileri sürer (1988: 260. Sürecin daha kapsamlı bir tartışması için bkz. McMichael, 2000: 147-186). Kazgan'a göre gelmekte olan biyo-teknolojik tarım da ithalatçı-ihracatçı ayrımının derinleşmesine yol açacak, verimsiz üreticilerin (ve canlıların) üretimden düşmesine sebep olacaktır. Bu durum karşısında Kazgan'ın önerisi, bu gelişmelere "en kısa zamanda intibak ederek karşılaştırmalı üstünlüğü korumak ve ekonomiyi dışa açmaktır" (1988: 259). Diğer bir deyişle, oyunun kazananı olmaya çalışmaktır.

Yukarda bunlara "bir yönüyle isabetli tespitler" dedim. Gerçekten de Türkiye'de tarım, bilhassa 90'ların sonundaki mali krizden sonra yüksek girdili bir sanayi kolu, sermaye yoğun bir sektör olmaya doğru gidiyor. Bu dönüşümün dayandığı payandalardan biri ise girdilere, en başta da tohuma ve hayvanlara herhangi bir çiftçinin yapamayacağı şekilde ilave değer eklemek. Biyo-teknoloji ve birazdan ele alacağım diğer mali yöntemler tam da bu işe yarıyor. Böylelikle (tü-

ketici açısından) gıdanın maliyetleri düşse dahi artı değer daha az elde, daha çok miktarda toplanabiliyor. Buna ekonomide yatırım deniyor; bu yazıda tekelleşmenin önemli ayaklarından biri olarak ele alınacak.

Fakat Kazgan'ın öngörüleri kısmen doğru çıkmakla beraber bir diğer yönden oldukça sınırlı bir çerçeve sunuyor. Bütün bu meseleyi ekonomik büyüme, Türkiye'nin rekabet gücü ve verimlilik üzerinden tartışıyor. Bu da işin mahiyetine dair oldukça kısıtlı bir analiz sunuyor.[2] Oysa verimlilik de tıpkı güvenlik gibi ihtilaflı ve politik bir kavram (bu kavramın nasıl işlevselleştirildiğine ve belli grupların bu şekilde nasıl mülksüzleştirildiğine dair bir örnek için bkz. Bryant, 1996. Ekonomik kavramların tabu gibi muamele görmesine dair ayrıca bkz. Madra vd. 2002). Bu hesapların hangi parametrelerle ve hangi ölçeklerde yapıldığı bir hayli önemli.

Günümüzde uygulanan verimlilik hesabına nelerin katıldığını ve nelerin katılmadığını basit bir örnekle izah edeyim: Şu an devletin ithalat desteği verdiği kültür ırkları (Holstein-Jersey) senede ortalama 5.900 litre kadar süt verir. Buna mukabil yerli ırklar 1.800-1.900 litre seviyesinde kalmaktadır (Aysu, 2016). Böyle bakıldığında rekabetçiliğin devam etmesi adına Holstein ineği yetiştirmeye geçmek akla yakın görünür, keza Türkiye'de yapılan da budur. Oysa ineklerin verimini süt miktarıyla ölçmek, çok sayıda etkeni dışarıda bırakmak anlamına gelir çünkü canlının ve yapılan işin kendine has bir mahiyeti vardır. En basitinden Yerlikara ineği sekiz-dokuz tane yavru verebilirken kültür ırkı Holstein ömrü boyunca iki-üç buzağı yavrular.[3] Üstelik ithal edilen ineğin sütü birkaç sene içinde %40 civarında düşer (Aysu, 2016). İneğin süt verimi, yediği proteinli gıda miktarına bağlıdır. Bunun için ineğe saman değil, hububat vermek gerekir.[4] (Hatta protein yüklemesi adına İngiltere'de otobur hayvanlar endüstriyel et atıklarıyla beslenmiştir ki Deli Dana hastalığı bunun sonucunda ortaya çıkmıştır.)[5] Bunun için dünya ölçeğinde ekilebilir arazilerin yaklaşık üçte biri hayvan yemi üretimine tahsis edilmiştir (Steinfeld vd. 2006: xxi). Hayvansal gıdadan elde edilen kalori miktarı, girdiler ve kullanılan arazi büyüklüğü ile be-

2 Dahası, Batılı ülkelerin kendilerine yetiyor olması oldukça tartışmalı bir iddiadır. Afrika'da veya Güney Amerika'da büyük şirketlerin toprak alması ve endüstriyel plantasyon usulü tarım yapması, ardından burada üretilenlerin zengin alıcıların olduğu bölgelere aktarılması, üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken, bir yanıyla yeni bir yanıyla oldukça eski bir ilişki şeklidir. Bu tarz kolonyal ağları tümüyle unutup ulusal birimler üstünden Avrupa ülkelerinin dünyanın geri kalanıyla göbek bağını neredeyse kestiği fikri (Madra vd. 2002: 260) oldukça sorunlu. Amerikan tarımının kendine yeterliliği ucuzlatılmış girdi maliyetleriyle (misal Ortadoğu petrolüyle) mümkündür. Bu anlamda "kendine yeterlilik" daha kapsamlı bir soruşturma gerektirir.

3 Dokuz buçuk aylık hamilelik süreleri vardır, yavru verebildikleri süre yaklaşık dört yıldır.

4 Aslında ineğin yalnızca mısır yemesi de sağlığını bozar. İneğin bol proteinli gıdadan ziyade, kaba yeme (saman-ot) münasip bir mide yapısı vardır. Mideleri bu kadar protein yüklemesini kaldırmaz. Bunun için hayvanlara kaba yem vermek yerine bulaşık süngeri yedirilir, midede sanki saman varmış gibi öğütme işlemine devam etmesi için (Shiva, 2006: 78).

5 Türkiye'deki mevzuata göre geviş getiren hayvanlara yumurta, deri, atık yağ, belli ambalaj parçaları yahut endüstriyel atıklardan elde edilen nihai atıklar verilebilmektedir (Resmî Gazete, 2011).

raber düşünüldüğünde bir hayli düşüktür aslında (kapsamlı bir hesap için bkz. Robbins, 2002: 205-206; Singer ve Mason, 2006: 58, 122, 130-132). Ayrıca verimliliğin devamı için hayvana hormon takviyesi yapılır. AB'de kullanımı yasak olan (ama Türkiye'de hâlâ kullanılan) BST hormonu ineğin enerjisini süt üretmeye yönlendirir. Bu hormon sayesinde (daha doğrusu yüzünden) inekler bir deri bir kemik kalsalar dahi yine de süt verimleri yüksek çıkar. Elli yıl öncesine kıyasla bu tasarım harikası inekler artık üç kat fazla süt vermektedir (E. Marcus, 2005: 10-11). Dolayısıyla süt üretimindeki mucizevi artış (ve kârlılık), endüstriyel yem kullanımı ve bilgisayar destekli beslenme gibi maliyeti bir hayli yüksek tekno-biyolojik araçlarla, petrolle, kimyasallarla ve ucuzlatılmış işgücü ile mümkündür (Shiva, 2006: 74-75).

Oysa "verimsiz" yerli türler uygun koşullarda yol kenarındaki otları yer. Tezeği gübre olur, yakıt olur; toprağı besler, kömür veya doğalgazın yerine geçebilir. Holstein'ın gübresi ise tarlada kullanılamaz; antibiyotiklidir, bitkileri tahrip eder (Aysu, 2016). Çok sayıda hayvanın görece dar bir mekânda kapatılmış olmaları yüzünden dışkılar birikir, toprağın emebileceği hacmi kat kat geçer. Arıtılması gerekir (ki bu da bir maliyettir) yahut Türkiye'de bazen olduğu gibi uzak bir yere götürülüp bırakılır. Bu önemli bir kirliliğe yol açar. Yeraltı sularını, nehirleri zehirler (hayvan dışkısı bahsi için bkz. Steinfeld vd. 2006: 136-149).

Bu tek örnek bile şu an kullanılmakta olan verimlilik hesabının oldukça sınırlı bir çerçevesi olduğunun göstergesidir. Kullanılan kategoriler belirli aktörleri öne çıkarır, belirli üretim ilişkileri üzerine inşa edilir. Çeşitli teknik kıstaslar (süt verimi, et üretimi, vb.) ve normatif söylemler aracılığı ile (büyüme, ilerleme...) sektör verimsiz addedilen üretim süreçlerinin aleyhine genişletilir. Adalet, sağlık veya ekolojik hassasiyetler bu normatif düzenin ana eksenlerini oluşturmaz. Bol süt elde etmek için gereken arazinin alternatif maliyetleri; hayvancılığın tohuma, gübreye, zirai ilaca, antibiyotiğe ve petrole bağımlı hale gelmesi yahut kirlenen sular hesaba dahil edilmez. Bu tarz üretimin yol açtığı sağlık harcamaları görülmez. Çünkü örneğin hayvanların dip dibe yaşamasından ötürü daha sık hastalanmaları ve daha çok antibiyotik kullanılması ilaç sektörünün büyümesi, dolayısıyla ekonomik büyüme olarak telakki edilir. Bu yolla kamusal zarar bile birinin kârı olarak hesaplara geçebilir. Üstelik "büyüme" eşit dağılmaz. Zengin girişimcilerin yüz binleri aşan meblağlarla sürdürebileceği, birtakım maliyetleri ise başkasının sırtına yıkabileceği bu güya daha kârlı üretim, işte bu tarz yüksek girdi maliyetleriyle ve oldukça sınırlı tutulmuş muhasebe kalemleriyle ortaya çıkar. Aşağıda bu dönüşümün Türkiye'de son dönemde nasıl bir seyir izlediği üzerinde duracağım.[6]

6 Bu kısa yazıda kapsamlı bir tarihsel perspektif sunmam mümkün değil. Ancak bu konuda kaleme alınmış pek çok çalışma arasından şunlara bakılabilir: Toprak, 1988; Oral vd. 2013; Özbudun, 2006; Keyder ve Yenal, 2013; Sönmez, 2013.

Tarım ve sermaye

Tarımdaki dönüşüme tam olarak bir milat belirlemek oldukça zor, zira bu çok katmanlı hikâyenin bakılabilecek pek çok parametresi var. Fakat yine de değişimin boyutu hakkında bir fikir vermesi açısından tarım ve hayvancılıktaki bazı temel ekonomik göstergelere bakılabilir. TÜİK istatistiklerine göre, yakın zamanlara kadar Türkiye ihracatının önemli bir bölümü (1957'de %93'ü ve 1970'te %73'ü) tarım ve hayvancılık ürünlerinden oluşurken, 2015'te bu oran %3,7'ye kadar geriler (TÜİK, 2015b). 1980-1990 yılları aralığında iç piyasanın korunması öncelikli bir amaç olmaktan çıkıp "serbest" ticaretin desteklenmesi, tarım ve hayvancılıkta ihracatın %24 artmasına sebep olur. Fakat aynı dönemde ithalat %1440, yani yaklaşık on dört kat artar (TÜİK, 2015b). Günümüzde tarım giderek daha uzaktaki üretim ağlarına bağımlı hale gelmektedir. Fakat her durumda bütün bu dönüşümü tek bir kırılma noktası üzerinden açıklamak doğru olmaz.

Yine de bu yazıda daha ziyade 90'ların sonundaki kriz ve takip eden süreçteki bazı önemli gelişmeler üzerinde duracağım. Bunlardan belki de en önemlisi, kriz pazarlıkları esnasında IMF'ye verilen 1999 tarihli niyet mektubudur. Buna göre var olan alım-destekleme programlarının ve diğer bütün desteklerin kademeli olarak kaldırılacağı ve yerine fakir çiftçilere yönelik olarak doğrudan gelir desteği (DGD) verileceği taahhüt edilir (Hazine Müsteşarlığı, 2000). Reform paketini destekleyen mazeretlerin başında, piyasada fiyatın serbestçe belirlenememesi ve verilen yardımların küçük çiftçilere değil, büyük çiftçilere gitmesi yer alır. Bunlar ilk anda verimliliği artırmaya yönelik Türkiye'ye has hamleler olarak gözükse de aslında temel olarak matbu iddialardır; yani IMF'nin dünyanın hemen her yerinde uygulamaya soktuğu politikalar için aynı gerekçeler ileri sürülür. Oysa işin mahiyeti gene kendine has birçok çetrefil nokta içerir. Bir kere uygulanan yöntem Avrupa'da dahi bu şekilde uygulanmamaktadır. Farklı destek araçları orada muhafaza edilir. Türkiye'de DGD'nin tarım desteklerindeki payı %83'e çıkarken, AB'de bu oran %30'da kalır (Oyan, 2013: 121-122). AB ülkelerinde doğrudan gelir desteğinin yanında girdi desteği, pazar fiyat desteği gibi enstrümanlar "piyasa bozulacak" endişesi olmadan kullanılır.

Bir diğer husus, verilen DGD'nin mülkiyet esaslı olmasından ve dönüme göre sabit oranlı olarak uygulanmasından kaynaklanır. Dar alanda yoğun üretim yapan küçük işletmeler yerine geniş arazi sahiplerine daha çok para aktarılır. Seracılık, bağcılık, meyvecilik bu anlamda daha az desteklenmiş olur. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın 2006 yılındaki bir raporuna göre DGD ödemelerinin %51'i 100 hektardan daha büyük toprağı olan %17'lik bir kesime giderken, paranın %49'u çiftçilerin geri kalan %83'ü tarafından bölüşülür. Mart 2004 tarihli bir Dünya Bankası raporuna göre DGD programı diğer desteklerin kesilmesiyle oluşan net gelir kaybının en fazla %50'sini karşılayabilmektedir (iki rapo-

ru da aktaran Oyan, 2013: 123). Oğuz Oyan'a göre programın temel amacı tarımı desteklemek değil, üretimden düşmesi beklenen küçük çiftçilerin toplumsal tepkilerini dizginlemektir (Oyan, 2013: 122). Verilen daha ziyade bir sosyal yardımdır. Bu program beş sene gibi kısa bir zamanda sürdürülemez hale gelir, kısmen rafa kaldırılır.[7]

Bunun haricinde devletin tarımsal sanayi üretiminde doğrudan rol almaması ve sektördeki devlet varlıklarının özelleştirilmesi kararlaştırılır. Mezbahalar, yem üretim tesisleri, gübre fabrikaları ve benzerleri özel sektöre satılır, daha doğrusu çoğu sembolik fiyatlar karşılığında devredilir. Bütün bunlar (süreç içinde başarısız olduğu düşünülen girişimler de dahil edilmek üzere) hayvancılığın çehresini ve genel olarak kırsal nüfusun yapısını hızla değiştirir. Küçük ölçekli üretimi sürdürmek zorlaşır. Bu sektörde faaliyet gösteren herkese evvelden (eşit olmayan bir şekilde de olsa) dağıtılan kaynaklar daha az bir gruba dağıtılmaya başlanır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın destek programları buna göre yeniden yapılandırılır, büyük işletmelerin kurulması teşvik edilir. Örneğin Bakanlık tarafından yıllık kaynağın %40'ının elli-yüz arasında büyükbaş hayvana sahip işletmelere, %60'ının ise yüz baş ve üzerinde kapasiteye sahip işletmelere kullandırılması karara bağlanır (Serhat Kalkınma Ajansı, 2011: 69). On ila elli hayvan kapasiteli işletmeler ise Kalkınma Ajansları'nın kapsamına alınır. Oysa örneğin süt sığırcılığında var olan işletmelerin %76'sında 10'dan daha az hayvan bulunur, dolayısıyla çoğunlukta olan bu üreticiler iki kurumun da desteğini alamaz (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2015). Sonuç beklenceği üzere büyük üretim tesislerinin sayısındaki hızlı artıştır. 2002 yılında elliden fazla hayvan barındıran çiftliklerin sayısı 4.000 civarındadır. On senelik bir dilimde %550'lik bir artışla bu sayı 24.000'e ulaşır (dönemin Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehdi Eker'in beyanını aktaran *Çiftlik* dergisi, 2012). Buna mukabil bu sürecin sonunda tarımda bir çözülme yaşanır, yaklaşık 2,5 milyon insan topraklarından kopar (Oyan, 2013: 127). Türkiye'nin ekili tarım arazisi bu on beş yıllık dilim içinde Belçika'nın yüzölçümü kadar azalır, 4 milyon hektarlık arazi ekilmez olur (Ali Ekber Yıldırım'dan aktaran Karadeniz, 2015).

Yukarda bahsettiğim gibi, sürecin işleyişi içi boş bir serbest piyasa mefhumuyla değil, çeşitli kurumların sürekli müdahalesi altında gerçekleşir. Sertifikalar, hibe programları, faiz oranları, danışmanlık şirketleri, İl Tarım Müdürlükleri ve benzeri araçlar bütün bu yeni üretim ağının kurulmasında etkin bir rol üstlenir. Sağlık, güvenlik ve verimlilik gibi anahtar kelimeler bu dönüşümün temel payandaları olarak iş görür, birikimin yoğunlaşmasına meşruiyet sağlar. Hayvanlar kapalı mekânlara alınıp verimlilik arttırıcı çeşitli biyo-kimyasal süreçlere ve disiplin mekanizmalarına maruz kalırken eski model hayvancılık yapan in-

7 Sonradan gelen AKP hükümeti bu programa devam edememiş, DGD'lerin payı azalmış, diğer destek sistemleri yeniden devreye girmiştir. Ancak yine de toplam desteğin milli gelire oranla payı (Avrupa ülkelerine kıyasla) bir hayli düşük düzeylerde tutulmuştur (sürecin detaylı bir analizi için bkz. Keyder, 2013; Oyan, 2013).

sanlar güvencesizleşir, yaşam alanlarını kâh ekonomik baskılarla kâh silah zoruyla terk etmek durumunda kalır.

Şu âna kadar meselenin görece daha çok konuşulmuş ekonomik boyutu ile ilgilendim. Bir sonraki kısımda hayvanları odağa alarak şiddetin somutlaştığı bir döneme, köy boşaltmalara ve bilhassa 90'lardaki çatışma ortamına değineceğim. Şiddetin yukarda anlattığım sermaye birikim süreçleri ve biyopolitik iktidarla bağlantısını kuracağım.

Güvenlik adına hayvan öldürmek

Türkiye'de 90'lar, bilhassa Kürt coğrafyasında önemli bir kırılma noktasıdır.[8] Yıllara yayılan çatışma ortamında PKK'nin lojistik desteğini kesmek için bir yandan zorunlu köy boşaltmaları, diğer yandan güvenliği sağlamak maksadıyla koruculuk sistemi devreye sokulur. Bu sürecin sonunda bazı raporlara göre 4 ila 4,5 milyon insan (Barut, 2001), bazı diğer raporlara göre ise en az yarım milyon insan zorla yerinden edilir (aktaran Kurban vd. 2008: 74, dipnot 1). Bu konudaki en sahih araştırma (içerdiği sorunlara rağmen) Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Merkezi tarafından yapılmıştır. Buna göre "1986-2005 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu'daki 14 ilin köy ve kentlerinden (%80'i köylerden olmak üzere) 'güvenlik nedenleri' ile 953.680 ile 1.201.200 arasında insanın göç ettiği tahmin edilmektedir" (aktaran Çağlayan vd. 2011: 27). Göçün bir kısmı yine bölgedeki şehir merkezlerine yönelir. Örneğin Hakkâri'nin şehir nüfusu bir on senelik dilimde (1990-2000) yaklaşık iki katına çıkar. Keza Batman, Kızıltepe, Şırnak gibi yerleşim yerleri kısa bir dönemde büyük şehirlere dönüşür.

Bu zorla göç ettirme sürecinin elbette pek çok boyutu var. Farklı toplumsal pozisyonlar ekseninde (cinsiyet, sınıfsal ilişkiler, dinî örgütlenmeler, hemşerilik ilişkileri...) yaşananları incelemenin, Türkiye'nin önündeki süreci, yaşadığı şiddet sarmalını ve hızlı toplumsal dönüşümü anlamak açısından hayati önemi bulunur (bu yönde çok kıymetli çalışmalar yapılıyor. Bkz. Çağlayan vd. 2011; Baysal, 2014; Yağız, Amca, Erdoğan, ve Saydam, 2012; Mutlu, 2015).

Fakat bu süreçteki şiddet sadece insanların bedenlerine yönelik değil, bir yaşam ağını kırmaya yöneliktir. Boşaltılan köylerde geri dönüşleri engellemek amacıyla kimi durumda evler yıkılır, hayvanlar öldürülür, bahçeler-ağaçlar ateşe verilir, ormanlar yakılır. Hayvanların bir kısmı ise meraların mayınlanması veya göç gibi süreçlerin sonucunda haraç mezat elden çıkarılır.[9] Diğer bir kısmı ise insanlarla beraber şehre göç eder. Çeşitli raporlarda şehir merkezlerinde san-

8 Bu yazıda o dönemin kapsamlı bir analizini ele almak mümkün değil. Ancak basılmış onlarca kitap ve rapor arasından şunlar giriş mahiyetinde de olsa anılabilir (Baysal, 2014; Bruinessen, 1992; A. Marcus, 2009; Yeğen, 2006; 2011).

9 Burada şiddeti daha örgütlü şekilde tatbik eden, bunun için elinde daha çok aracı olan devlettir. Tanıklıkların çoğunda devletin yaptıkları konu edilir. Ancak PKK'nin de hayvanları alıkoyduğu, kaçırdığına dair tanıklıklar bulunur (Yağız vd. 2012: 220-221).

ki kedi-köpek gibi sokaklarda dolaşan çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvanın varlığından söz edilir (örneğin Kurban vd. 2008: 241, 228-229). Bir diğer rapora göre 110 bin insanın yaşadığı Siirt'te 41 bin, 195 bin kişilik Batman'da 83 bin büyük ve küçükbaş hayvan birikmiştir (Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi, 2006: 6). Dolayısıyla savaşların bir veçhesi de ekolojik ağların, yani insanları yaşam alanlarına bağlayan unsurların ortadan kaldırılmasına yöneliktir.[10] Zorunlu göç anlatılarının derlendiği *Malan Barkirin* isimli kitapta bu konuda pek çok tanıklığa yer verilir:

> Millet pamuklarını toplamıştı. Siirt'e götürüp satacaklardı. Gelip o pamukları da yaktılar. Sonra başka bir eve geçtik. Gelip o evi de yaktılar. (...) Çok geniş bir avlum vardı. Hayvanlarım bahçedeydi. Tandırım vardı. 50 tane tavuğum vardı. Onların da hepsi yandı. Koyunlarımla üç ineğim vardı, onlar otlaktaydı. O hayvanları satıp bir süre oradan gelen parayla geçindik. Görümcemin hindisi vardı, kuluçkaya oturmuştu. 6 tane kuzusu vardı. Onlar da yanmıştı. Kuzulardan geriye kafaları kalmıştı bir tek (Berfo Teyze, Siirt, aktaran Yağız vd. 2012: 167-168)

> Sonra devlet yaylaları yasakladı bize. Yüksek dağlara mayın döşediler. Yaylaya gidemeyince hayvancılık yapamaz olduk. Aile başına 100-150 tane küçükbaş hayvanımız vardı. Hepsi heba oldu gitti. Devlet hepimizi kendisine muhtaç etti. Muhtaç kalınca korucu olmayanlar da mecburen korucu oldu. (...) 93'te cesaret edip Irak'tan 400'e yakın koyun, kuzu aldık. Birkaç ay besleyip Antep'e götürüp satacaktık. Abim ve bir yeğenimle yaylaya çıktık hayvanları otlatmak için. Akşam yedi sekiz sıralarında, bile bile, bizi havan toplarıyla bombaladılar. Yeğenim küçüktü, onu bir mağaraya koydum, abime, "Sen yeğenime bak!" dedim. Sabaha kadar koyunların etrafında koşturup onları korumaya çalıştım. On, on beş koyun telef oldu. Bir kısmı da kayboldu. Babam sabaha kadar anca yetişti bize. O olaydan sonra yaylaya çıkamadık bir daha. Babam koyunları yarı fiyatına sattı (Şehbaz Enç, Uludere, aktaran Yağız vd. 2012: 299).

> Bir karakol da bizim köyün arkasındaki köyde vardı. Kürtçe adı Cêleka idi o köyün. Köyümüz yakılmadan önce gelip o karakolu basıyorlar, bilmem kaç tane asker şehit oluyor. Sadece bir kişi mi iki kişi mi kurtuluyor. Hepsi ölüyor o karakolda. Hayatta kalanlar da yardım istiyor. Helikopterler, askerler geliyor. Çocuk, kadın, erkek kim varsa o köyde, kaçıyorlar. [Kalan sekiz kişi öldürülüyor]. Sonra [askerler] binlerce hayvanı öldürüp salgın hastalık olmasın diye suya atıyorlar. O kadar hayvan leşi vardı ki suda, su durmuştu, akmıyordu (Cemile, Siirt, aktaran Yağız vd. 2012: 165-166).

Bütün bu alıntılarda geçen diğer canlılara yönelik şiddet (ve benim Şırnak-Siirt arasındaki köylerde tanık olduğum tahribat) istisnai bir uygulama değildir. Aksine çok farklı coğrafyalarda, devletin nüfuz alanını genişletmek ve hedef alı-

10 Ekolojik ağlar derken nostaljik bir pastoral hayatı değil, canlı-cansız pek çok unsurun birbiriyle etkileşim halindeki geçici denge durumlarını anlıyorum. Dolayısıyla ekoloji kavramını belirli bir yaşam alanında halihazırda kurulmuş ilişkiler bütünü olarak kullanıyorum (köy yerinin doğal/ekolojik olduğu, şehrin ise doğanın dışında kalmış bir mekân olduğu şeklindeki savların dayandığı ikiliklerin kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Castree, 2005).

nan grupları çökertmek maksadıyla sık sık kullanılagelmiştir. Kolonyal yayılmacılığın ve devletlerin geçmişi, insanların direncini kırmak için işlenmiş hayvan cinayetleriyle doludur. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde yerlilerle iki yüz elli yıldan uzun süren karşılıklı çatışmalara son veren, yani Beyazların nihai zaferini ilan etmesini sağlayan, bizonların 19. yüzyılın ikinci yarısında Beyazlar tarafından toplu şekilde öldürülmüş olmasıdır. O dönem General Phillip Sheridan kazanılan zaferi şu şekilde tarif eder:

> [Bizon avcıları] bu sinir harbine dönmüş Kızılderili sorununu çözme hususunda düzenli ordunun son otuz yılda yaptıklarından daha fazlasını başardı. Kızılderililerin ikmal kaynaklarını imha ettiler. Malum, bu kaynaklardan yoksun bir grup hayatta kalamaz. Barış adına ister [bu bizon avcılarına] barut yollayın ister cephanelerini tedarik edin. Bırakın da tek bir bizon dahi kalmayıncaya dek hepsini öldürsünler, derilerini yüzsünler, satsınlar. Avcıların ardından çayırları, gelişmiş bir medeniyetin üyeleri olan benekli sığır ve kovboylar şenlendirecek[11] (aktaran Robbins, 2002: 210; çeviri bana ait).

Gerçekten de bizonun yerine geçen sığır, Beyazların mekânı (yerliler aleyhine) yeniden örgütlemesinde önemli bir rol oynar (konu hakkında ayrıca bkz. Cronon, 1991: 213-220). Üretim ilişkileri değişir, mekândaki hareketlilik ve biyolojik kaynaklar Beyazlar tarafından kontrol altına alınır, sonuçta da bizonlarla beraber yerliler küçük bir azınlığa dönüşür. Bugün Türkiye'deki çatışma ortamının benzer bir dönüşüme yol açtığını söylemek mümkün. Üstelik aynen yukarıdaki alıntıda bahsedildiği gibi, kırılanın yerine bir başka üretim modeli, bir başka hayvan ve üretici geçirilmektedir. Dolayısıyla belli bir nüfusun çoğaltılması, öncesinde var olan "etkisiz", "verimsiz" ve hatta "tehlikeli" nüfusu bozmak suretiyle mümkün olur. Bir sonraki bölümde Türkiye İstatistik Kurumu'nun verileriyle 90'larda ve 2000'lerde yaşanan sürecin hayvanlar (ve insanları) nasıl etkilediğinin izini süreceğim.

Büyük dönüşüm

1990'lardan günümüze, verimlilik ve güvenlik gibi iki anahtar kavram etrafında kapsamlı bir dönüşüm yaşanmıştır/yaşanmaktadır. Bu dönüşümü takip etmeye yarayacak önemli göstergelerden biri yıllara, bölgelere ve türlere göre hayvan sayılarındaki değişimdir. Yukarda bahsedilen iki dinamik (anti-piyasa süreçleri ve çatışma ortamı) bu dönemde bilhassa küçükbaş hayvan sayılarında önemli bir düşüşe yol açar.

11 Amerika kıtasındaki Arjantin, ABD, Brezilya gibi ülkeler günümüzde dünyanın başlıca sığır yetiştiricileri arasındadır. Oysa sığır Amerika'nın yerlisi değildir, oraya sonradan getirilmiş bir canlıdır.

	Keçi+Koyun (milyon)
1991	51.1
1995	42.9
2001	34.0
2005	31.8
2010	29.4
2014	41.5

Kaynak: TÜİK, 2015c.

Azalma eğilimi 2010'a kadar devam eder – ondan sonraki artış üzerinde birazdan duracağım. Fakat burada bir şerh düşmek gerekir: Yakın zamana kadar çiftçi kayıt sistemi (bilhassa da çatışmaların sürdüğü bölgede) tam oturmamış olduğundan asıl kaybın resmî istatistiklerde gösterilenden daha büyük olduğu düşünülebilir.

Bu yukarda gösterilen düşüş Türkiye sathında genel bir eğilim olsa da düşüşün şiddeti ve hangi hayvanları nasıl etkilediği bölgeler arasında farklılık gösterir.

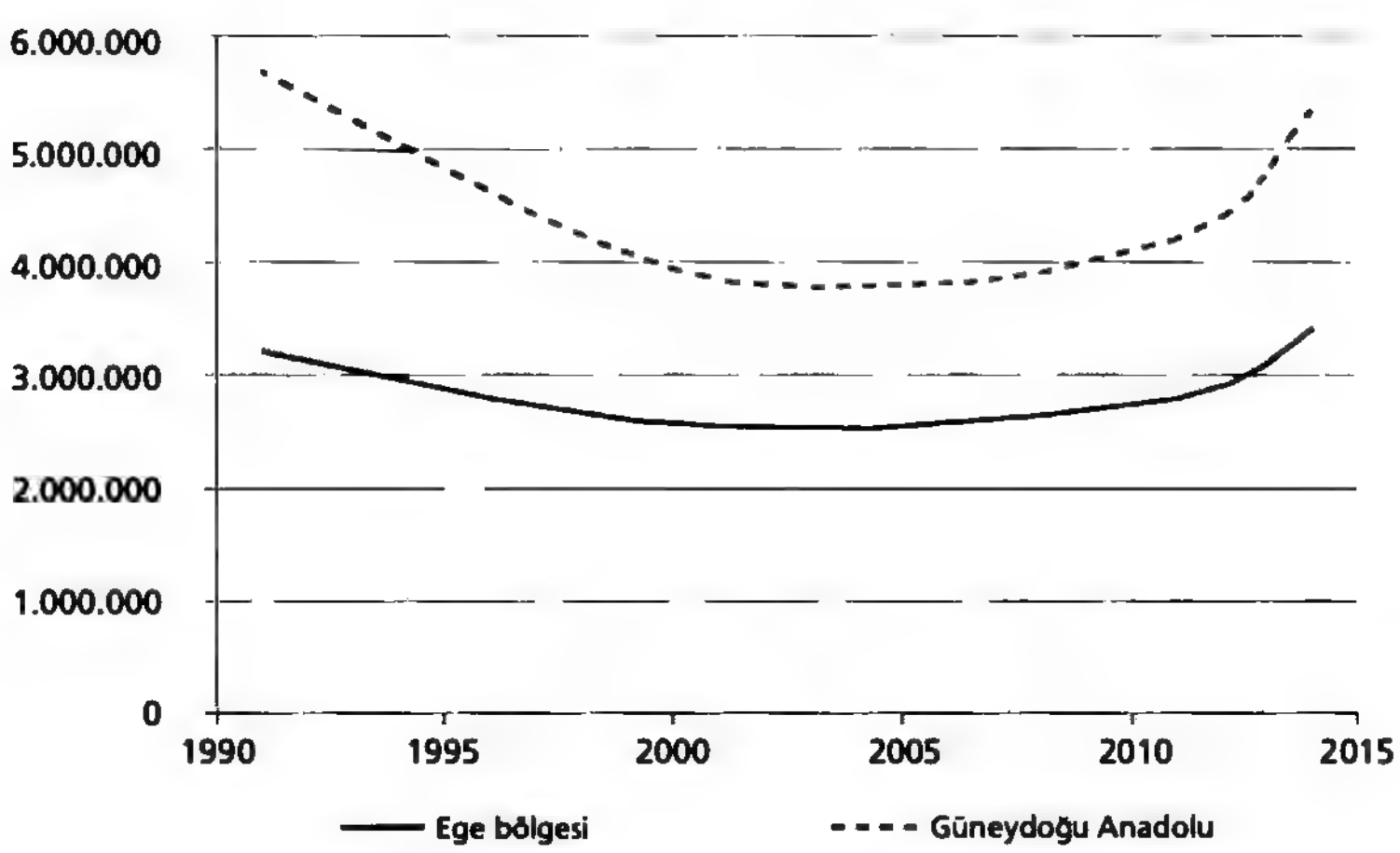

Kaynak: TÜİK, 2015c.

TÜİK verilerinde "Düzey 2" olarak adlandırılan seçilmiş bazı bölgeler arasında bu farklar daha da keskinleşir. Örneğin TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) ve TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) arasında aşağıda grafikte gösterildiği gibi belirgin bir fark bulunur.

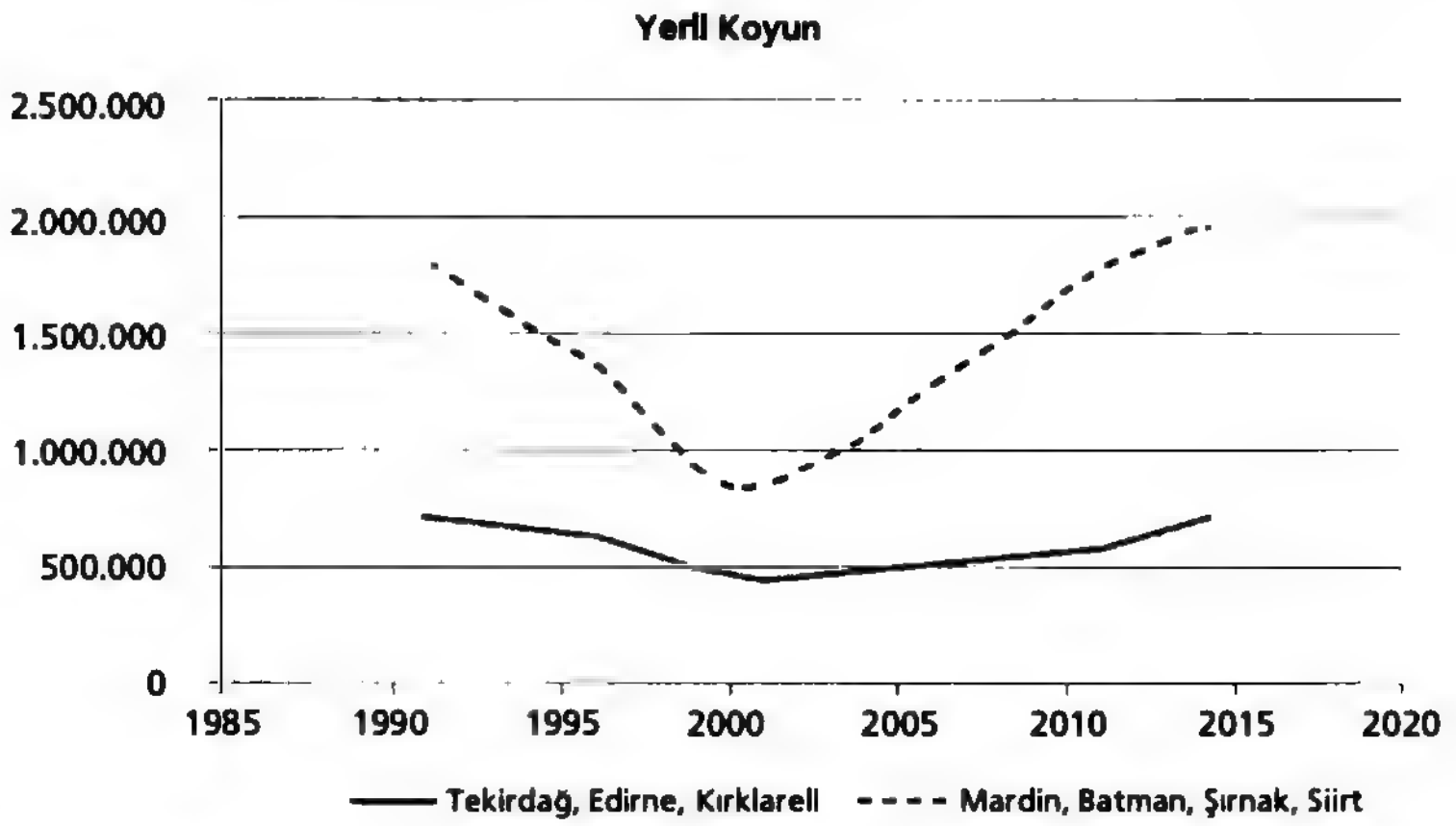

Kaynak: TÜİK, 2015c.

Ancak sayılardaki düşüşün tek sebebi çatışma ortamı değildir. Yukarda anlatılan dinamiklerin farklı bölgelerde ve hayvan türleri özelinde farklı etkileri olduğunu söylemek mümkün. Örneğin kıl keçisi sayısındaki sert düşüş sadece çatışma bölgesiyle sınırlı kalmaz. Geleneksel olarak keçicilikle iştigal eden Batı Toroslar'da da benzer, hatta daha sert bir düşüş yaşanır. Bu düşüşte hangi unsurun ne kadar ağırlığı olduğunu tam olarak saptamak zor.

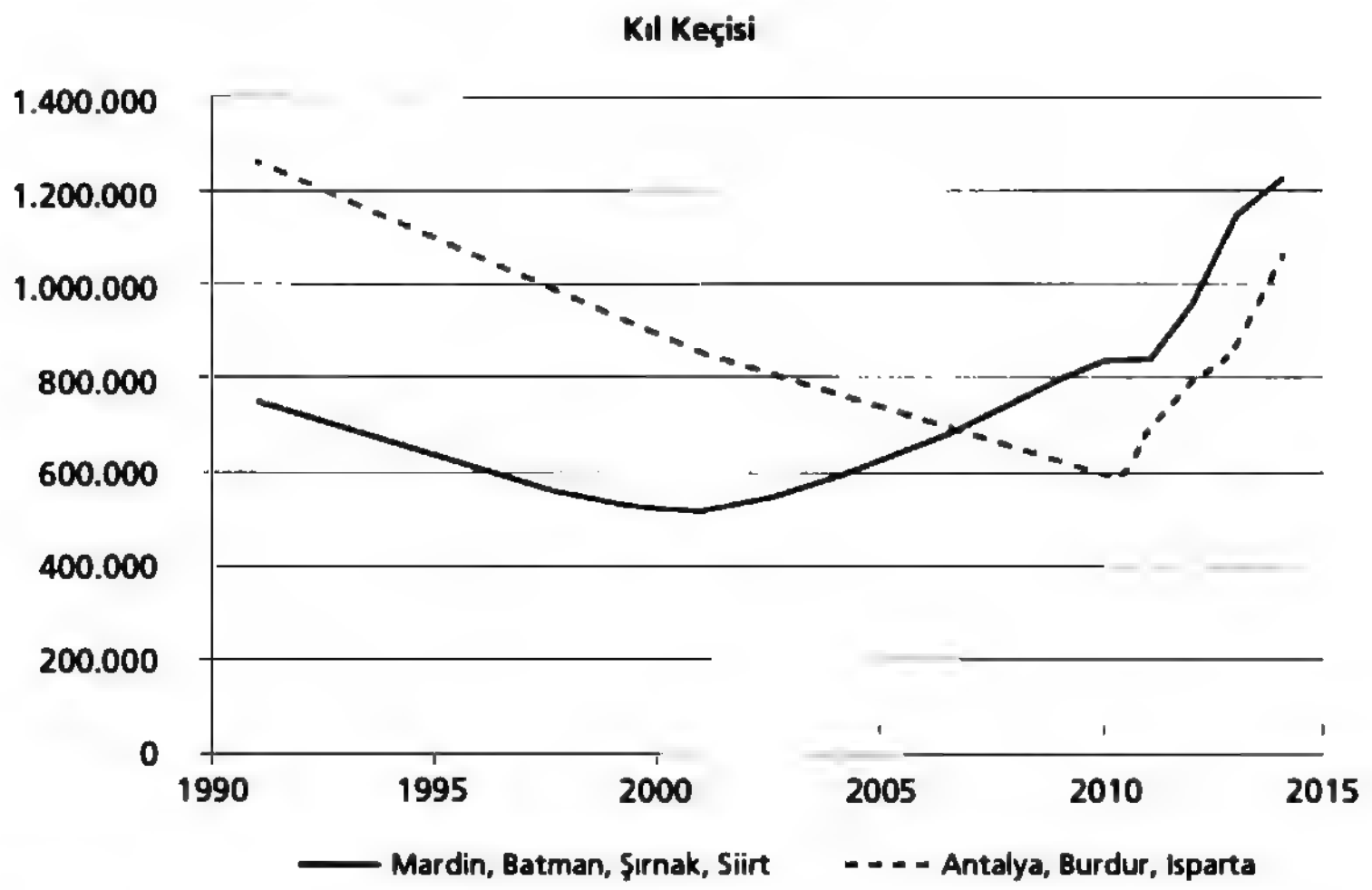

Kaynak: TÜİK, 2015c.

O halde buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak belirgin iki eğilim saptamak mümkün. Bahsedilen dönemde hayvan sayıları (A) belirgin bir şekilde azalmış ve (B) ardından hemen her bölgede yeniden artmaya başlamıştır. Fakat buradaki önemli nokta, hayvan sayısındaki artışın geçmişteki hayvancılık usullerinin tamir edildiği anlamına gelmemesi. Aksine sayıların artması bambaşka bir hayvancılığa geçişin sonucu. Bu durumu büyükbaş hayvancılıktaki verilerle daha belirgin bir şekilde tasvir etmek mümkün.

	Büyükbaş (+Manda)
1991	12.3
1995	12.0
2000	10.9
2005	10.6
2010	11.5
2014	14.3

Kaynak: TÜİK, 2015a.

Buradaki tabloya ilk bakıldığında koyun-keçi sayılarındaki sert düşüşün büyükbaş sayılarında yaşanmadığı düşünülebilir. Gerçekten de 1990'dan 2005'e kadarki düşüş, keçi ve koyunla kıyaslandığında marjinaldir. Ancak sayılara yalnızca bu şekilde bir yekûn olarak bakmak aldatıcıdır. Önemli olan toplam sayıdan ziyade hayvan ırklarındaki dönüşümdür. Hayvanın menşeine göre sayılar yeniden tasnif edildiğinde 2000'lerin ortasından itibaren yerli ve verimsiz addedilen hayvanların sayısı azalırken yerlerine (özellikle de 2005 sonrasında) kültür ırkı tabir edilen ithal hayvanların geçtiği görülür. Dolayısıyla sayılar hemen hemen aynı kalsa dahi kompozisyon ciddi şekilde değişir.[12]

		Kültür/İthal ırk	*Yerli ırk*	
	1991	1.253.865	6.685.683	
	1996	1.795.000	5.182.000	
	2001	1.854.000	4.074.000	
%493	2006	2.771.818	3.405.349	%30
	2011	4.836.547	2.429.169	
	2014	6.178.757	1.983.415	

Kaynak: TÜİK, 2015a.

12 Belki de bütün bu kompozisyondaki değişimin timsali, 1971'den günümüze sayısı onda birine inen mandadır (TÜİK, 2015a).

Keza bu dönüşüm de Türkiye'de her yeri aynı şekilde etkilemez. Bu işe yatırım yapabilecek sermayesi ve teşviklere erişimi olan toprak sahibi zengin çiftçilerin yaşadığı bölgeler, bu yeni hayvancılık modelinden daha fazla fayda sağlarlar. Örneğin büyükbaş hayvancılığın eski merkezlerinde (Doğu Anadolu) bilhassa yerli hayvanların sayıları ciddi oranda gerilerken Trakya'da kültür ırkları aynı dönemde dört kat artar; bu bölge büyükbaş hayvancılığın merkezlerinden biri haline gelir.

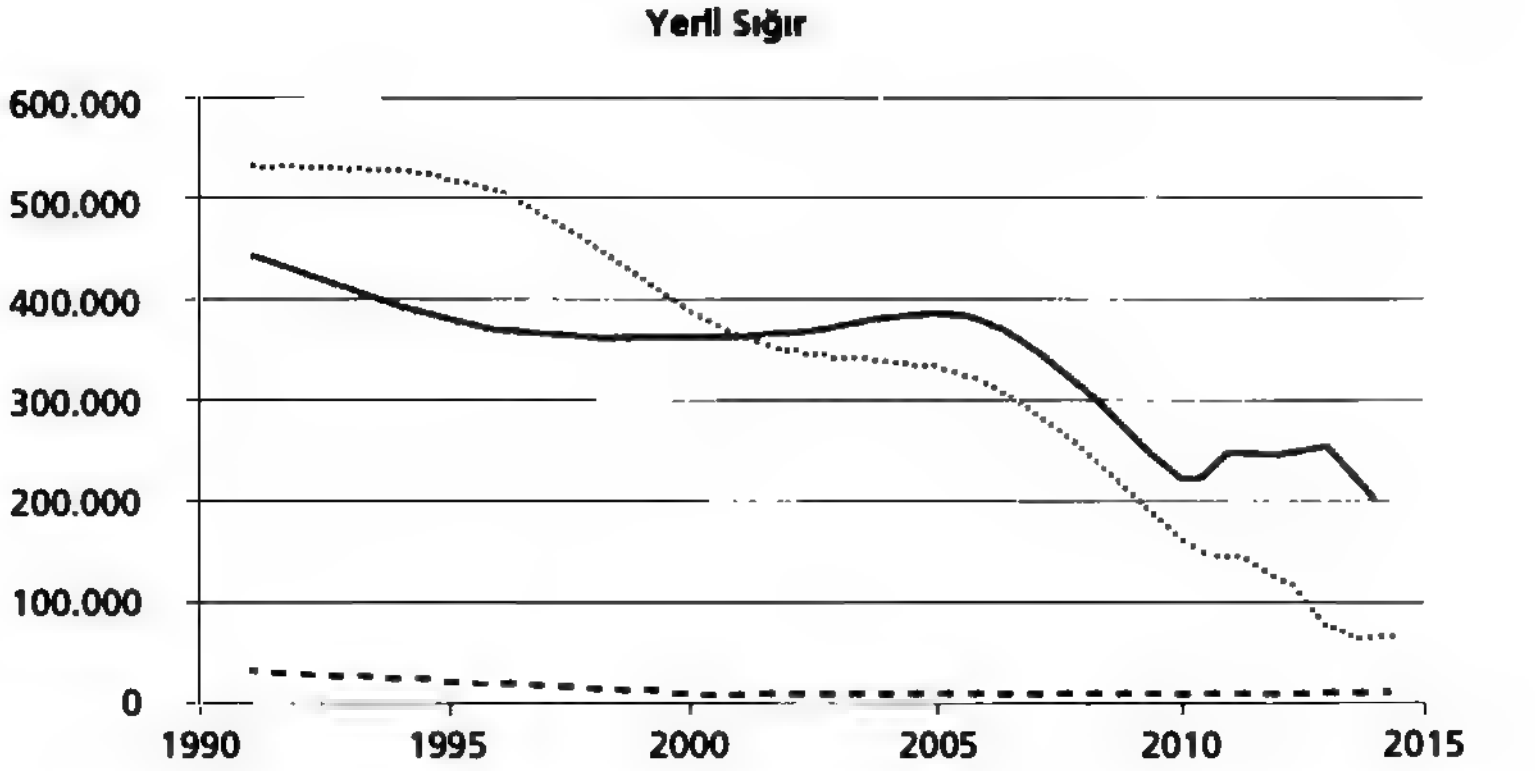

Kaynak: TÜİK, 2015a.

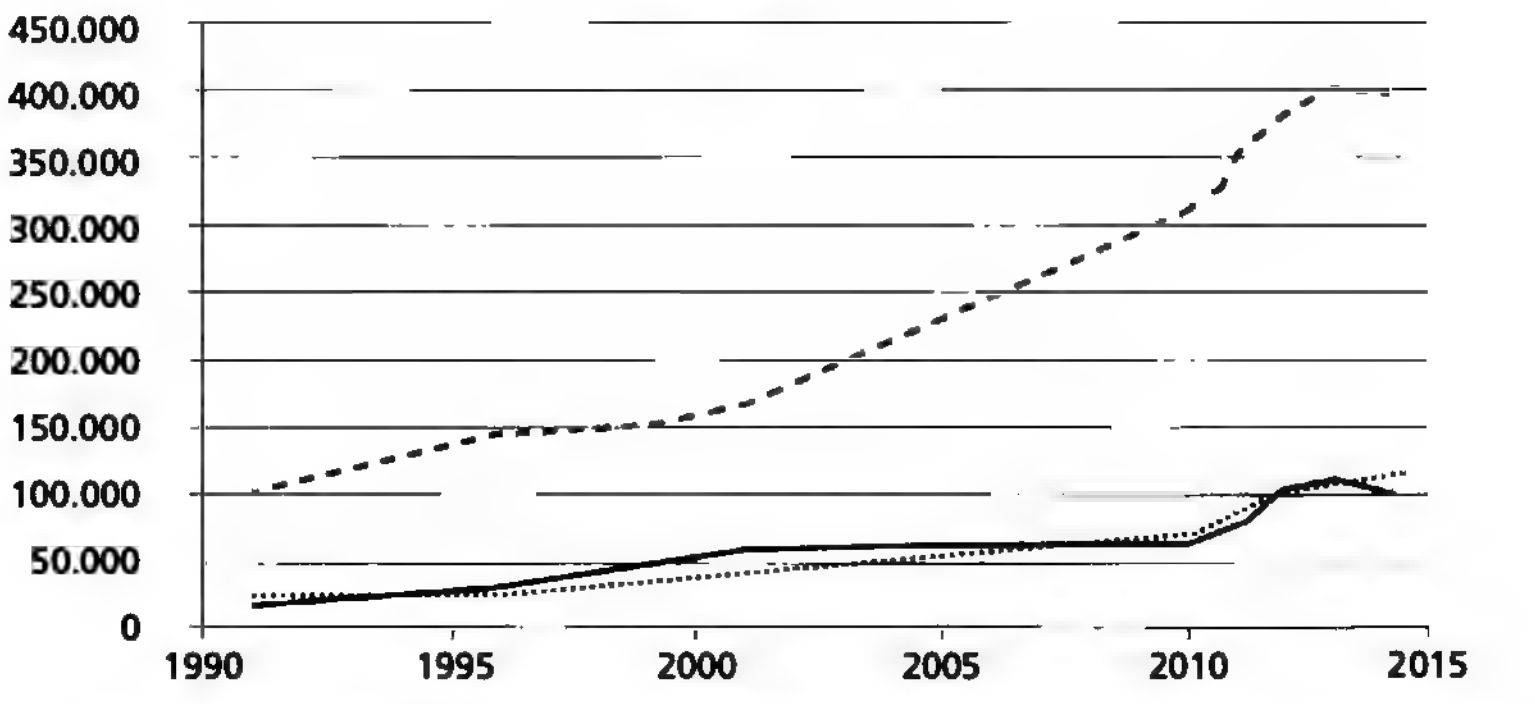

Kaynak: TÜİK, 2015a.

O halde varılacak sonuçlardan biri şudur: Hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvancılıkta 2005 sonrasındaki artış eski düzenin yeniden tesisi değil, yeni bir düzenin kurulmasının sonucudur. Bu yeni üretim şeklinin belki de en büyük emaresi, 2009 tarihli 27402 sayılı yönetmelikle yasal mevzuatı oluşturulan Tarıma Dayalı İhtisas Sanayi Bölgeleri'dir. Bu bölgelerin temel hedefi, dar alanlarda "güvenli" ve "verimli" üretim yapmak, tarım ve endüstriyi birleştirmektir.

Pilot proje olarak yapımına başlanan Diyarbakır Organize Hayvancılık Bölgesi, 2013 (Fotoğraflar: Sezai Ozan Zeybek).

2006 tarihli GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin raporunda bu yeni tesislerin kurulma sebebi olarak ekonomideki kötü koşullar, kaçak hayvan girişi ve şehirlerde "teknik" usullerle yürütülmeyen hayvancılığın yol açtığı gerileme gösterilir. Çatışma ortamından bir kez dahi bahsedilmez (Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi, 2006b). "Çeşitli sebeplerle" diye geçer raporda, kente yerleşen "göçer gruplar" kentin dokusunu "bozmuş", "çevrenin kirlenmesine" sebep olmuş ve "halk sağlığına zarar vermeye" başlamıştır (5). Bu sorunların bertaraf edilebilmesi için şehrin dışındaki alanlarda yüksek verimli endüstriyel hayvancılığın teşvik edilmesi gerektiği ifade edilir. Rapora göre barajların sağlayacağı yeni sulama imkânları hayvan yemi teminini kolaylaştıracak, böylelikle "sağlıklı", "güvenli" ve "verimli" bir üretim ortaya çıkacaktır. Bu çokboyutlu mesele, şehirlere sıkışmış üreticinin dışarıya taşınmasıyla sınırlı kalmaz. İşin aslı, amaç zaten köylünün hayvancılığa geri dönmesi değildir. Daha ziyade dışarıdan getirilen girdiler, yüksek maliyetli inekler ve ucuz işgücü kullanımıyla kârlı bir iş kolu yaratılmak istenmektedir.

2013'te araştırma kapsamında Diyarbakır Organize Hayvancılık Bölgesi'ne gittim. Yaptığım bir mülakatta orada işçi olarak çalışan Yahya[13] bana zamanında kendi köylerinin merası olan 2.750 dönümlük arazinin üstüne (Övündük Köyü'nün merası) bu tesisin nasıl yapıldığını anlattı (kişisel görüşme, 27 Ağustos 2013). Köylülere istimlak bedeli ödenmemiş; ancak yapılan uzun pazarlıkların sonucunda köydeki ailelere sanayi bölgesindeki arazi tahsisinde öncelik tanınmış. Örneğin dokuz kardeşli Yahyalara altı dönüm arazinin işletme hakkı verilmiş. Fakat belli bir süre oraya tesis kuramayan ailelerden bu hak geri alınmış. Köylüler arasında organize hayvancılık gibi maliyetli bir işe girebilen olmamış. Zira bu iş için gereken farklı sermaye türlerinin (sosyal-kültürel-ekonomik) köylülerde bulunması zor. Önce proje çizilecek yahut bir danışman şirkete çizdirilecek, Avrupa Birliği destekli fonlar için[14] birçok doküman doldurulacak, yurtdışından bir hayli pahalı hayvanlar ithal edilecek, soğutma sistemleri ve yem depoları için ayrı ödenekler gerekecek ve ucuza işçi bulunacak. Üstelik bu saydıklarım işin ancak küçük bir kısmı. Bu yüzden sanayi bölgesindeki müteşebbis profili köylü değil, şehirde yaşayan doktor, mühendis, milletvekili... Yahya'nın çalıştığı tesisin o zamanki maliyeti (hayvanlar hariç) 820 bin lira imiş.

Yahya koyunlarını satmış, 800 liraya burada işçi olarak çalışmaya başlamış. Ancak bir senedir maaşını alamıyormuş. Sanayi bölgesindeki diğer tesislerde çalışan Suriyeliler gibi o da karın tokluğuna çalışıyormuş. İneklere bu yeni koşullarda nasıl bakılacağını kendisinin de bilmediğini anlattı. Yem başka yerden geliyor, dışkılar vidanjörle çekiliyormuş. Yahya, yaylımdaki (meradaki) hayvancılığın bitmesiyle şartların zorlaştığından dert yandı.

Yukarda bahsi geçen süreç bir yanıyla yatırım olarak değerlendirilebilir, an-

13 Gerçek ismi değil.

14 Maliyetin %50'si girişimci, gerikalan miktarın %75'i AB, %25'i devlet tarafından karşılanıyordu.

cak bir yanıyla da bütün bunlar Yahya'nın bu işe girmesinin önündeki engellerdir. Dahası bu noktada "yatırım" ve "harcama" arasındaki ayrım üstüne de uzun uzun düşünülmesi gerekir. Bu yeni üretim modelinde katedilen mesafeler, dolayısıyla ürünün karbon ayak izi artmakta; otlaklar işlevsizleşirken bazı diğer coğrafyalarda yoğun kimyasal tarıma geçilmesi gerekmektedir. Hatta bu maksatla hayvanlara vermek üzere genetiği değiştirilmiş (GDO'lu) yem ithalatı izni 2011'de çıkmıştır.[15] Arazi yapısından, iklimden, bitki örtüsünden bağımsız olarak herhangi bir mekânda aynı tür hayvanların üretimi ancak bu yolla mümkündür. Bu da "yatırım" kelimesinin üstünü örttüğü daha fazla kaynak harcaması anlamına gelir.[16]

Bu aynı zamanda sıkı sıkı kontrol altına alınmış, yaşamının hemen her unsuru şirketlerin ve devletin denetimi altına girmiş, mekândan bağımsız olarak yetiştirilebilen ama diğer yandan teknolojik gereçlere son derece bağımlı bir inek (ve insan) nüfusu ortaya çıkarır. Yaşatma ve öldürme teknikleri yoluyla bu nüfusun sayısı, hareketi, etki alanı, verimliliği, özetle imkân tanıdığı yaşam alanı iktidarın güdümüne girer. Biyopolitik süreçler bir yandan belli hayvanların yaşatılmasına, diğer yandan diğerlerinin imhasına yol açar.

Sonuç

Bu yazıda son birkaç on yılda hayvancılığı dönüştüren iki temel mesele üzerinde durdum. Bunlardan biri kabaca ekonomik büyüme ve verimlilik hedefleri, diğeri ise çatışma ve güvenlik idi. Yazı boyunca bu iki boyutu kavramsal olarak da sorgulamaya çalıştım. Hem verimlilik, üretim, yatırım gibi kavramlarla hem de güvenliğin kim için ne anlama geldiği ile uğraştım. Buradan hareketle belli bir dönem ve faaliyet kolundaki mülksüzleşme, yoksun bırakılma süreçlerini ele aldım. Hayvanlar üzerinden kurulan normatif düzeni ve biyopolitik süreçleri irdeledim. Devletin büyük sermaye birikimine izin verecek şekilde güvenliği nasıl sağladığını anlattım. Bunun için sadece insanların değil, hayvanların da denetim altına alındığını ve kapatıldığını gösterdim.

Bu durum belli açılardan bir taşla iki kuş vurmak olarak değerlendirilebilir belki. Zira hem müteşebbisler için yeni zenginleşme araçları sunulmuş (ve bu maksatla küçük köylünün rekabet etmesi imkânsız hâle getirilmiş) hem de

15 Fakat GDO'lu ürünlerin ülkeye en az 2000'lerin başından itibaren girdiğine dair pek çok kaynak bulunur. 2011 gibi henüz yasallaşmanın yeni olduğu bir tarihte toplanan elli bir hayvan yemi numunesinin ellisi GDO'lu çıkmıştır (Selim Çetiner'in araştırmasını aktaran Evin, 2011). Bu yazıda GDO yararlıdır yahut zararlıdır tartışmasına girmiyorum. Ancak her durumda mekânın örgütlenme şekline dair önemli bir değişiklik olduğunun, hayvancılığı başka üretim ve tüketim ağların içine dahil ettiğinin altını çizmek istiyorum.

16 Oysa başka kriterlerle ele alınan bir verimlilik anlayışı, hangi hayvanın nerede yetiştirilebileceği konusunda oldukça farklı çıkarımlar yapmayı gerekli kılar. Örneğin inek uzun ot ister. Diliyle otu sarar, çekerek koparır. Anatomisi bu şekildedir. Türkiye'de (iklim gereği) birkaç bölge hariç uzun ottan ziyade kısa çayırlar bulunmaktadır. İneğe çok uygun değildir, daha çok koyuna-keçiye uygundur. Buna rağmen inek ithalatı (bambaşka bir üretim ilişkisi kapsamında) desteklenir.

PKK'nin lojistik desteği kesilmiştir. Devlet nezdinde bu bir başarı hikâyesidir. Fakat bu süreçte bu yoğun yıkımı yaşayan insanların Diyarbakır'ın Sur ilçesine, Cizre'ye, Silopi'ye, Nusaybin'e, Kızıltepe'ye göç etmek zorunda kaldığı ve uzun süre geçim sıkıntısı çektiği düşünülecek olursa ülkenin fay hatlarını anlamak da kolaylaşır. Dolayısıyla burada anlatılan nüfus politikalarının birbirine bağlı olduğunu görmek gerekir. Bahsi geçen sermaye birikimin arkasında milyonlarca insanı ve hayvanı etkileyen böyle bir yıkım vardır. Dahası, bu dev kapsamdaki zorunlu göç politikasının sonunda PKK meselesi çözülmemiştir.

Bu yazıdaki bir diğer önemli vurgu, mekân örgütlenmesinin ekoloji ve iktidarla ilişkisidir. Hayvanların, bitkilerin, toprağın, suyun, insanın birbiriyle kurduğu (geçici) denge durumları çoğunlukla örgütlü şiddet araçlarıyla daha büyük sermaye lehine bozulur. Ben bunlara bu yazıda "anti-piyasa araçları" dedim. Devletler, bilhassa da önceliği sermaye birikimini büyütmek olan kapitalist devletler kimi zaman sertifika, tapu, krediler gibi "yumuşak" araçlarla kimi zamansa doğrudan şiddet uygulayarak bu süreçleri yürütürler. Bu aynı zamanda belli bir nüfusun çoğaltılması ve yaşatılması anlamına gelir. Bu yazıda bizatihi bu araçların detaylı bir analizi yapılmamış olsa da mekânsal ilişkilerin bir merkezî güç tarafından nasıl dönüştürüldüğünün izleri sürüldü.

Bu tarz bir birikimi kurmak kadar sürdürmek de "zor" ister. Sermayenin birikmesi için üretim ayağında insanlar yerinden edilip hayvanlar kapalı mekânlarda hapis hayatı yaşarken, işin tüketim ayağında da milyonlarca insanın yeme rejiminin değişmesi öngörülür. Diğer bir deyişle "güvenli ortamlarda" üretilmiş bu hayvansal ürünlere bir de pazar yaratılması gerekir. Et tüketimi konusunda Türkiye önemli bir potansiyel barındırır; çünkü Amerika, İngiltere, Fransa gibi ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'deki senelik et tüketimi oldukça azdır. Organize Hayvancılık yönetmeliğinin yürürlüğe girdiği sene olan 2009'da kırmızı et tüketimi AB ülkelerinde 62 kiloyken Türkiye'de yalnızca 12 kilodur (Et Üreticileri Birliği (ET-BİR) Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Mustafa Albayrak'ın demecini aktaran *Milliyet*, 2009). Dolayısıyla bu sayının yukarı çekilmesi, herkesin daha fazla et yemeye başlaması (bunun için harcanan enerji, su, toprak hesaba katılmaksızın) kayıtlara "büyüme" olarak geçer. Hatta öyle ki Kasaplar Federasyonu Başkanı Fazlı Yalçındağ Ulusal Kırmızı Et Konseyi'nin bir toplantısında, dünyayı ot yiyenlerin değil, et yiyenlerin yönettiğini ileri sürerek milliyetçi/emperyal arzularla et tüketimini buluşturur (aktaran Kanat, 2012). Hayvanların üstünden dünyalar yönetilir.

KAYNAKÇA

Akın, R.C. ve Danışman, F., (2011) *Bildiğin Gibi Değil: 90'larda Güneydoğu'da Çocuk Olmak*, Metis, İstanbul.

Aradau, C., (2007) "Law Transformed: Guantánamo and The 'Other' Exception", *Third World Q.* 28: 489-501.

Aysu, A., (2016, 3 Ocak). Kişisel Mülakat.

Barut, M. (2001) *Göç-Der Raporu*, Göç-Der, İstanbul.

Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi. (2006) *Organize Hayvancılık Bölgeleri Kurulması Raporu*, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

Baysal, N. (2014) *O Gün*, İletişim, İstanbul.

Bryant, R.L. (1996) "Romancing Colonial Forestry: The Discourse of 'Forestry as Progress' in British Burma" *Geographical Journal*, (162): 169-178.

Butler, J. (2010) *Frames of War: When Is Life Grievable?* Verso, Londra; New York.

Çağlayan, H., Özar, Ş., ve Doğan, A.T. (2011) *Ne Değişti? Kürt Kadınların Zorunlu Göç Deneyimi*, Ayizi, Ankara.

Castree, N. (2005) *Nature*, Routledge, Londra; New York.

Çiftlik dergisi, (2012) "Türkiye'de 50 Baş ve Üzeri Hayvan Varlığı Olan 24 Bin İşletme Var", http://www.ciftlikdergisi.com.tr/turkiyede-50-bas-ve-uzeri-hayvan-varligi-olan-24-bin-isletme-var.html (Erişim Tarihi: 14 Mart 2016).

Cronon, W. (1991) *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, W. W. Norton & Company, New York; Londra.

De Landa, M. (2000) *A Thousand Years of Nonlinear History*, Zone Books, New York.

Deleuze, G. (2006) *Foucault*, Continuum, Londra; New York.

Evin, M. (28 Aralık 2011) "GDO'lu Hayvan Yemi Kullanmayan Yok", *Milliyet*.

Foucault, M. (1991) "Panopticism" Rabinow, P. (der.) *The Foucault Reader* içinde, Penguin Books, Londra.

Foucault, M. (1988) *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, (1. baskı), Vintage, New York.

Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Penguin, Harmondsworth.

Hazine Müsteşarlığı. (2000) *Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri Cilt I: Niyet Mektubu, Para Politikası, Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat*. Hazine Müsteşarlığı, Ankara.

Huysmans, J., ve Squire, V. (2009) "Migration and Security", *Handbook of Security Studies*, Routledge, Londra.

Kanat, Ç. (27 Aralık 2012,) "Dünyayı Et Yiyenler mi Ot Yiyenler mi Yönetiyor?", *Milliyet*.

Karadeniz, F. (17 Mayıs 2015) "İyi Durumdaysak İnsanlar Neden Tarımdan Çekiliyor?", *Milliyet*.

Kazgan, G. (1988) "2000 Yılında Türk Tarımı. Biyoteknoloji ve GAP Ne Getirebilecek?" Pamuk, Ş., ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt, Ankara, 257-271.

Keyder, Ç., ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımının Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim, İstanbul, 191-219.

Keyder, Ç., Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımının Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim, İstanbul, 137-169.

Kurban, D., Yükseker, D., Çelik, A.B., Ünalan, T. ve Aker, T.A. (2008) *"Zorunlu Göç" İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*. TESEV, İstanbul.

Madra, Y., Özselçuk, C. ve Erçel, K. (2002) "Bir Tabu Olarak 'Ekonomi'", *Toplum ve Bilim*, (95): 104-139.

Marcus, A. (2009) *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*, İletişim, İstanbul.

Marcus, E. (2005) *Meat Market: Animals, Ethics, and Money*, Brio Press, Boston, Mass.

McMichael, P. (2000) *Development and Social Change: A Global Perspective, Sociology for a New Century*, Pine Forge Press, Thousand Oaks, California.

Milliyet. (2009) "Türkiye, AB'nin Beşte biri kadar kırmızı et tüketiyor", http://www.milliyet.com.tr/Ekonomi/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetayArsiv&KategoriID=3&ArticleID=1097131 (Erişim Tarihi: 26 Haziran 2016).

Mutlu, Y. (2015) "Diyarbakır'da Köylü, İstanbul'da Kürt: Türkiye'de Yerinden Edilmiş Kürt Gençler" Körükmez, L., Südaş, İ., (der.) *Göçler Ülkesi* içinde, Ayrıntı, İstanbul.

Oral, N., Sarıbal, O. ve Şengül, H. (2013) "Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları" Oral, N. (der.) *Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013* içinde, NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi, Ankara.

Oyan, O. (2013) "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar" Oral, N. (der.) *Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013* içinde, NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi, Ankara.

Özbudun, S. (2006) *Niçin Dikkulak Oldum? Türkiye Kırsalı Yoksullaşırken...* Ütopya, Ankara.

Resmî Gazete. (2011) *Yemlerin Piyasaya Arzı ve Kullanımı Hakkında Yönetmelik*, sayı 28155.

Robbins, R.H. (2002) *Global Problems and the Culture of Capitalism*, (2. baskı), Allyn & Bacon, Boston.

Serhat Kalkınma Ajansı. (2011) *Doğu Anadolu Bölgesi Büyükbaş Hayvancılık Çalıştay Raporu.*

Shiva, V. (2006) *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, bgst, İstanbul.

Singer, P. ve Mason, J., (2006) *The Ethics of What We Eat*, The Text Publishing Company, Melbourne.

Sönmez, M. (2013) "90 Yıllık Sermaye Birikim Sürecinin Kilometre Taşları (1923-2013)" Oral, N. (der.) *Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013* içinde, NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi, Ankara.

Steinfeld, H., Gerber, P., Wassernaar, T., Castel, V., Rosales, M. ve de Haan, C. (2006) *Livestock's Long Shadow: Environmental Issues and Options*, FAO.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. (2015) *Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.*

Toprak, Z. (1988) "Türkiye Tarımı Ve Yapısal Gelişmeler" Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt, Ankara.

TÜİK. (2015a) *ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret*, Türkiye İstatistik Kurumu ham sayılarından derlendi.

TÜİK. (2015b) *Küçükbaş Hayvan Sayıları.* Türkiye İstatistik Kurumu.

TÜİK. (2015c) Büyükbaş Hayvan Sayıları. Türkiye İstatistik Kurumu.

van Bruinessen, M. (1992) *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim, İstanbul.

Yağız, Ö., Amca, D.Y., Erdoğan, E.U. ve Saydam, N. (2012) *Malan Barkirin: Zorunlu Göç Anlatıları*, Timaş, İstanbul.

Yahya. (27 Ağustos 2013) Kişisel Mülakat, Diyarbakır Organize Hayvancılık Bölgesi.

Yeğen, M. (2011) *Son Kürt İsyanı*, İletişim, İstanbul.

Yeğen, M. (2006) *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa*, İletişim, İstanbul.

Ne kentteyim, ne kırda: Olası bir süreklilik coğrafyası ve "İstanbul'un metabolizması"

Özlem Ünsal

Özet: Kentleşmeyi tetikleyen süreçler toplamının farklı coğrafi örgütlenme biçimlerine etkisi ve bu mekânlar arasındaki karmaşık ilişki ağları, merkez/çeper veya kent/kent-dışı alan ayrımlarını alabildiğine bulanıklaştırıyor. Bu bulanıklaşma hali de hem kabul edilegelmiş mekânsal kategorileri, hem de mekanı anlamlandırma gayretindeki epistemolojik geleneklerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılıyor. Süreklilik coğrafyaları kavramı tam da böyle bir kırılma noktasında yeni bir mekânsal kavrayış ve analiz ihtiyacını karşılayabilir. Okuru merkez/çeper ayrımlarını yeniden sorgulamaya davet eden iki ayrı anlatı için anlamlı bir altlık oluşturma gayretindeki bu yazıda, farklı mekânsal ölçekler arasındaki ilişkileri bir süreklilik coğrafyası içinde değerlendirmenin anlamı üzerinde duracağım. Bunu yaparken de *kent* ve *kent*-dışı olarak tabir edeceğim alanlar arasındaki ilişkilerin birlikte ele alınabileceği yeni kuramsal yaklaşımlardan söz edeceğim.

Anahtar sözcükler: kentleşme, merkez/çeper, süreklilik coğrafyaları, kentsel politik ekoloji, eleştirel kent çalışmaları, İstanbul.

Yaklaşık üç yıl önce sosyal paylaşım platformlarından birinde bir manda çiftliğini konu edinen kısa bir videoya denk gelmiştim. Filmin ilk dakikaları çiftlikteki hayvanlar, çevredeki yerleşim koşulları ve çiftlik sahibinin gündelik rutinlerinden kesitler sunuyordu. Rahatlıkla "köy" olarak nitelenebilecek bir ortamdan farklı açılarda detaylar izliyoruz. İleriki dakikalarda ise bu âna kadar anlatının merkezinde duran çiftliğin nazır olduğu manzarayı görüyoruz: Ufukta âdeta saflarını sıklaştırmış bir cephe gibi diş gösteren yüksek katlı konut blokları. Belli ki çiftliğin sahibi her gün mandalarını bu manzaraya karşı otlatıyor. Kameranın daha geniş bir açıya geçmesiyle beraber bir süre sonra anlıyoruz ki bu yüksek katlı konut bloklarının berisinde koskoca bir şehir, İstanbul gizli. Yani mandalar basbayağı İstanbul'a karşı otluyor.

43 yaşındaki Sütçü Halil, doğduğundan beri çiftliğinin bulunduğu Başakşe-

hir'e bağlı Şamlar Köyü'nde yaşıyor ve babadan devraldığı sütçülük mesleğini sürdürüyor. Edirnekapı, Tahtakale, Avcılar, Şahintepe, Bahçeşehir ve en nihayet TOKİ yapımı yüksek katlı konut bloklarının yükseldiği Kayaşehir'de perakende süt satışı yapıyor. Halil'in satış yaptığı ilçelerin, İstanbul'un batıya doğru gelişimi ile paralellik göstermesi dikkatimi çekiyor. Sonra Halil'i daha önce uzaktan izlediğimiz Kayaşehir sokaklarından birinde, yirmi-yirmi beş katlı binaların arasında süt satarken görüyoruz. Halinden şimdilik memnun olduğunu, köy hayatını daha makbul bulduğunu anlattıktan sonra, "Hayvancılık bitecek, birkaç yıl sürer," diyor. TOKİ'nin "buralara geleceğine" dair rivayetlerin aşağı yukarı yedi yıldır köyde dolanıp durduğunu fakat bunların gerçeğe dönüşmesinin, rivayetlerin yolculuğundan çok daha kısa sürdüğünü söylüyor: "İki yıl içinde binalar nasıl ortaya çıktı, nasıl mantar gibi çoğaldı ben dahi şaşırdım."

2000'li yılların başından bu yana kentsel dönüşüm ve gelişimin siyaseti, uygulamaları ve toplumsal sonuçları üzerine çalışan bir araştırmacı olarak kent ile kent-dışı alanlar arasındaki bu dramatik karşılaşma ve gerilime ilk defa Serkan Taycan'ın *Arada/In Between* isimli bu filmi sayesinde tanıklık etmiştim. Türkiye kent yazınında "yağ lekesi" (Kıray, 1982) formundan "mekânsal ayrışmaya" (Kurtuluş, 2005) evrilen kentsel gelişim anlatılarına fazlasıyla aşinaydım ama insanın gelinen noktayı gözüyle görmesi bambaşka bir deneyim. On yıllık bir süre içerisinde ardı ardına düzenlenen yasal reformlarla kent mekânını düzenleyen idari, teknik, finansal ve (dolaylı olarak) sosyal mekanizmaların büyük ölçüde yeniden yapılandırılması benim gibi araştırmacıların yanı sıra çeşitli sivil toplum örgütleri, meslek odaları, hak savunucuları ve yayın organlarının dikkatini ciddi ölçüde büyük kentlere kilitlemişti.[1] Bu yeniden yapılanma sürecinin çeşitli sonuçlarının türlü ölçekte ve tartışmalı kentsel dönüşüm projeleri, özelleştirmeler, altyapı operasyonları, koruma programları ve bunlara karşı gelişen toplumsal muhalefet örgütlülükleri formunda göze fazlasıyla görünür hale gelmesi elbette bu kilitlenme halini iyice perçinleyen cinsten. Söz konusu peyzaj içerisinde İstanbul'un nasıl bir odak noktası oluşturduğunu ise fazlaca anlatmaya gerek yok.

Kent her ne kadar neoliberal politikaların şekillendirdiği bu karmaşık süreçler toplamının aldığı keskin virajın sirayetleriyle yüklü olsa ve bu yönüyle sürece tanıklık edenlerin algısında kaçınılmaz bir hakimiyet kursa da, Sütçü Halil'in hikâyesi, bu sirayetler ve etkilerinin kent mekânını çoktan aştığının güçlü hatırlatıcılarından biri. Kentleşme dinamiklerinin izlediği seyir ve kazandığı ivme aslında uzunca bir süredir bizi kent-kır, merkez-çeper ikilemlerinin ötesinde düşünmeye zorluyor (Heynen vd. 2006; Brenner, 2014; Kaika, 2005; Swyngedouw ve Heynen, 2003; Brenner ve Schmid, 2014). Sermaye birikim süreçlerinin yarattığı farklı ve eşitsiz mekânsal ölçekler arasındaki ilişki ağları ve bu ilişki ağları arasında oluşan süreklilik coğrafyalarını her zamankinden daha fazla konuşu-

1 Bu reformların içeriğine dair kapsamlı bir tartışma için bkz. Kuyucu, 2010.

yoruz (Smith, 1986). Politik ekoloji ve eleştirel kent yazınında süregiden ve birbiriyle de örtüşen güncel tartışmalar, kent ile kent-dışı alanlar arasındaki çokboyutlu (yani fiziksel, sosyal, ekonomik, kültürel, organik, vb.) ve sonsuz etkileşimlerin metabolik veya başka bir deyişle, yapıcı ve dönüştürücü kapasitesine dikkat çekerek bu konuşmaları anlamlı bir zemine oturtmaya yardımcı oluyor (Keil, 2003; Kaika ve Swyngedouw, 2000; Swyngedouw, 2006). Kentin kendisi dışındaki bir alandan türediği ve kent-dışı alanların da kenti içerdiğine dair iki ayrı kabul birbirini bu bağlamda tamamlıyor.

Ancak bu konuşma ve tartışmalar henüz söz konusu süreklilik coğrafyalarını hangi araçlarla, nasıl değerlendirebileceğimize yanıt veremediği gibi, kent ile kent-dışı alanlar arasındaki kategorik tezatlığı da tam anlamıyla aşabilmiş değil. Özellikle eleştirel kent yazınında geçerliliğini büyük ölçüde koruyan "metodolojik şehircilik" geleneği, yapılan çalışmaların pek çoğunda kenti bir "merkez" ve "çıkış noktası" olarak ele almaya devam ediyor (Brenner, 2014; Angelo ve Wachsmuth, 2014). Süreklilik coğrafyalarının anlatısında kenti "sınırları dışına taşan bir olgu" olarak tarifleme eğilimimizi güçlendiren bu gelenek, kent ile kent-dışı alanlar arasındaki metabolik ilişkinin olmazsa olmazını teşkil eden karşılıklı dönüştürücülük ilkesini büyük ölçüde göz ardı ediyor. Oysaki Sütçü Halil'i doğa, toplum ve kentin iç içe geçtiği, farklılıklar ve tezatlıklarla imli, huzursuz ama bütünlüklü bir alanda (Swyngedouw, 1996) tahayyül edebilmek önemli.

Okuru merkez-çeper ayrımlarını yeniden sorgulamaya davet eden iki ayrı anlatı için anlamlı bir altlık oluşturma gayretindeki bu giriş yazısında, farklı mekânsal ölçekler arasındaki ilişkileri bir süreklilik coğrafyası içinde değerlendirmenin anlamı üzerinde duracağım. Bunu yaparken de yalnızca *kent* ve *kent-dışı* olarak tabir edeceğim alanlar arasındaki ilişkilerin birlikte ele alınabileceği yeni yaklaşımlara odaklanacağım. Bir ucunda İstanbul'un bulunduğu farklı ilişki ağlarını değerlendirirken İstanbul'u pasif bir çevreye taşan yekpare bir merkez gibi anmaktansa, ilişki ağlarının *diğer uçlarını* İstanbul'dan türeyen dinamikleri dönüştürebilme donanımına sahip temas noktaları olarak ele almayı deneyeceğim. Dolayısıyla bu deneme ve denemeye vesile olan iki ayrı vaka anlatımı, "İstanbul'un metabolizmasını" deşifre etmeye yönelik ortaklaşmış bir girişim olarak da görülebilir.

Kentsel politik ekoloji ve eleştirel kent kuramında süreklilik coğrafyaları

Merkez-çeper ikileminin "yerlere" özgü coğrafi niteliklerden ziyade modern kapitalizmin mekânda gerçekleşirken yarattığı eşitsizliklerden beslendiğini biliyoruz. Bu kabulün zeminini hazırlayan, radikal coğrafya ve kent yazınının son otuz yıllık mirası (Harvey, 1982; Massey, 1985; Smith, 1984; Soja, 1989). Ulus-

larası emek piyasalarının işleyişi, dünyanın farklı noktaları arasında bilgi, eşya ve insan hareketliliğinden doğan akışlar, bu akışları yönlendiren sermaye birikim politikaları ve bütün bu süreçlerin toplamını yöneten iktidar mekanizmaları, farklı mekânsal ölçekler arasında karmaşık bağımlılık ilişkileri kurarken, aynı ilişki ağları içinde "yerlerin" hiyeraşik yapılanmasını da kaçınılmaz olarak tetikliyor (Brenner, 2009). Küresel ölçekte işleyen bu hiyerarşik yapı bünyesinde bazı "yerler", kimi vasıflarından ötürü (sermaye birikiminin derecesi, jeopolitik ve siyasi etki alanı, vs.) tıpkı Massey'nin (1993) iktidar geometrisinde (power geometry) tarif ettiği gibi yükselirken diğerleri düşüşe geçiyor. Kır-kent, merkez-çeper gibi tezatlıklar büyük ölçüde söz konusu hiyerarşik yapılardan doğan farklı mekânsal konumlanmalara işaret ediyor. Veya bir başka deyişle, mekânlararası eşitsizlikler, sonradan kır-kent, merkez-çeper olarak anılacak alanların sınırlarını tayin ediyor (Sheppard, 2002).

Diğer yandan, bir yeri merkez/çeper/kır/kent kılan nitelikler, kendilerini biçimlendiren sermaye birikim süreçlerinin evrimi ve mekânsal işleyişine paralel olarak dönüşmeye mahkûm. "Eskiden buralar hep dutluktu" lafının anlamı da böyle bir yerden gelmez mi? Geçmiş dönemlerde boşluklarla tanımlı alanların eşya ve insan yoğunluğunun çeşitli fiziksel donatılar ve "akımlarla" (Castells, 1989) işgale uğradığını anlatan bu deyiş, söz konusu alanların zaman içinde kendilerini kuşatan geniş bağlama içkin ekonomik, siyasi, sosyal ve fiziksel mekanizmaların çekim alanına girdiğini ve bu şekilde *yer değiştirmeksizin* coğrafi anlamda yeniden konumlandığına işaret eder. Kısacası mekânlararası eşitsizlikleri var eden dinamikler baki kalsa da, bu eşitsizliklerin tayin ettiği coğrafyalar ve hiyerarşik yapılanmalar tarihin akışı içinde değişime uğrar. Bu değişimlerin ayak izi idari sınırlamalar, haritalar, yerel yönetim şemaları ve şehir/bölge planları gibi daha teknik uygulamalarda kolayca izlenebilir.[2] Gelgelelim, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde kurulagelen merkez-çeper, kır-kent ayrımları bu değişim ve dönüşüm silsileleri içinde bulanıklaşır. Mekânı (yeniden) örgütleyen süreçler üst üste bindikçe, farklı "yerleri" tanımlayan sınırlar gündelik yaşam deneyiminde kaçınılmaz bir erozyona uğrar, kent/çeper/merkez/kır/köy/kentsel bölge iç içe geçer.

Söz konusu bulanıklaşmayı *kent* odağında gerçekleşen mekânsal düzenlemeler ve "*kentsel* büyüme" bağlamında değerlendirmek, kent kuramlarının gelişim sürecinde oldukça yaygınlaşmış ve dolayısıyla neredeyse doğallaşmış bir eğilim haline geldi (Brenner, 2014). Öyle ki, tarihsel olarak çok da gerilere gitmeksizin, 2004-2012 yılları arasında yapılan çeşitli yasal ve idari değişikliklerle İstan-

2 Türkiye özelinde bu tür uygulamalara verilebilecek en iyi örneklerden biri İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin hazırladığı dijital İstanbul haritası olsa gerek. Çevrimiçi olarak izlenebilen bu haritada kullanıcı, dilediği takdirde 1946, 1966, 1970, 1982, 2006, 2011, 2013, 2014 ve 2015 yıllarına ait uydu görüntülerini aktifleştirip İstanbul'un il ve ilçe sınırları ile sahil alanlarının geçirdiği değişimi katmanlar halinde izleyebiliyor. Kişisel bir deneyim için bkz. https://sehirharitasi.ibb.gov.tr.

bul il sınırlarının genişletilmesi ve daha önce on altı ilde işler olan büyükşehir modelinin on dört ilde daha uygulamaya geçirilmesinin de sıklıkla kentsel büyüme ve yayılma politikaları bağlamında tartışıldığını hatırlamak mümkün (Erder, 2013; Perouse, 2014).[3] Geçtiğimiz on yılda eleştirel kent yazınını en çok meşgul eden konular, bu eğilimlerin berisindeki rasyoneli açıklama gayretinin parçaları olarak düşünülebilir. Kentli nüfusun toplam dünya nüfusu içinde çoğunluğu temsil etmesiyle beraber Lefebvre'in (1971) ortaya attığı "kentli toplum" tartışmasını güncel politik, ekonomik ve demografik koşullar altında yeniden değerlendirmek kimi araştırmacılar için aciliyet niteliği kazandı. "Kent çağı" (urban age) (Burdett ve Sudjic, 2006), "gezegen çapında kentleşme" (planetary urbanization) (Brenner ve Schmid, 2011) gibi kavramları literatüre aşılayan bu tartışmalar, kabaca küresel kapitalizmin vardığı noktada yeryüzünün tamamının kentleşme dinamiklerinin etkilendiğini ve dolayısıyla bu etkilerin süreklileşmiş bir coğrafya anlayışı bağlamında ele alınması gerektiğini savunur.[4]

Farklı mekânsal ölçekler arasındaki bulanıklığı kentsel büyümeden çok *kentleşme dinamiklerinin* yoğunluk kazanmasıyla açıklayan görüş belki de her şeyden çok kent ile kent-dışı alanlar arasındaki kader birliğini konuşabilmenin zeminini yarattı (Brenner, 2013, 2014; Wachsmuth, 2014; Brenner ve Schmid, 2014, 2015; Harvey, 1996). Eleştirel kent kuramları ile politik ekoloji yazınının güncel gündemi arasındaki kayda değer örtüşmeler bu zeminin en belirgin habercilerinden. Sermaye birikiminin kente ve dolayısıyla kenti var eden ekolojik çevreye bağımlılığının sonuçları ile bu sonuçların billurlaştığı mekânlar birbiriyle kesişip iç içe geçtikçe, kent ile kent-dışı alanları birbirine ulayan yerel, küresel, fiziksel, kültürel ve doğal süreçleri görmezden gelmek de imkânsızlaşıyor (Heynen vd. 2006; Swyngedouw, 2006; Swyngedouw ve Heynen, 2003). Çevre sorunlarının kaynağını kentte aramak veya kentleşme süreçlerine çevre unsurlarını dahil etmek hem bir ihtiyaç hem de zorunluluğa dönüşüyor (Kaika ve Swynegdouw, 2000). Bu açıdan eleştirel kent kuramı ile politik ekolojinin birbirlerini her zamankinden daha fazla içerip kucaklamaları, kapitalizmin ürettiği süreklilik coğrafyaları ve mekânsal eşitsizliklere anlam kazandırabilmek açısından her zamankinden çok daha fazla önem taşıyor (Angelo ve Wachsmuth, 2015).

3 Erder, esasen 2012 yılında 6360 sayılı kanunla yaygınlaştırılan büyükşehir modelinin 2014 yılında uygulamaya geçirilmesiyle 1.592 belde belediyesi ve 16.082 köy yönetiminin ortadan kalkmasını sağlayan yasal düzenlemeleri "kentsel rantı dağıtan, emlak ve inşaat sektörünü odağına alan bir büyüme politikası" (2013: 24) olarak özetlemiştir. Öte yandan Perouse, aynı uygulamaları "kentsel yayılmanın" bir izdüşümü olarak değerlendirmiş ve "şehir toprağının aşırıya kaçmış bir tüketimi" (2014a: 229) olarak izah etmiştir.

4 Her ne kadar "kent çağı" ve "gezegen çapında kentleşme" tartışmaları temel argümanlarını dünyanın büyük ölçüde "kentleşmesi" ile dünya toplumunun "kentlileşmesi" tespitine dayandırsa da, bu iki tartışma kanalını birbirinden ayıran birtakım radikal farklılıklar bulunduğunu not düşmek gerekir. Brenner ve Schmid (2014) tarafından kaleme alınmış bir dizi eleştiri, "kent çağı" tartışmalarının teorik altyapısını kaotik, mekânsal tanımlamalarını kategorik ve kentleşme süreçlerine dair saptamalarını tutarsız ve genelgeçer olmakla itham eder.

Nitekim, politik ekoloji ve eleştirel kent kuramlarından türeyen yeni düşünce kanalları bu ortaklaşmış zeminin yapıtaşlarını oluşturma gayretinde. Kentsel politik ekoloji (KPE) ve dışı-olmayan kentleşme (DOK) özelinde ele almak istediğim bu yeni kırılma noktalarını biçimlendiren mantık, elbette her şeyden önce türedikleri alanların epistemolojik gelenek ve kalıplarını (yani kır-kent, merkez-çeper gibi kategorik kutuplaşmaları) dönüştürmeyi hedefliyor (Angelo ve Wachsmuth, 2014). Politik ekolojinin temel savlarını salt kent-dışı bir alandan (Blakely ve Brookefield, 1987), eleştirel kent kuramlarının da kapalı bir kent kurgusundan (Brenner, 2014) üretmesi dönüştürülmeye niyet edilen öncelikli hususlar. Tam da bu noktadan hareketle KPE, doğal çevrenin politik ekonomik süreçlerle ilişkisine kentsel çevreyi eklemlerken, DOK da kentleşmeyi birikim coğrafyalarının ötesine geçen farklı ara-formlarda tahayyül edebilmenin olanaklarını araştırıyor. Bu şekilde kentleşme, doğal çevrenin toplumsal süreçlerle dönüşüp yeniden düzenlenmesinin bir sonucu olarak kabul edilirken (Swyngedouw, 2006: 35), doğal çevre de siyasal ve ekonomik süreçlerin nüfuz edebildiği bir alan haline geliyor. Doğanın kentleşmeyi, kentin de doğal çevreyi içerdiğine ilişkin kabul, iki alan arasında yeni ilişki koridorları yaratıyor – ki süreklilik coğrafyaları tam da böyle bir yerden başlıyor.

Günümüzün en hassas tartışma konularını belli bir mekânsal ölçekle ilişkilendirmede çekilebilecek güçlük tam olarak KPE ve DOK'un tariflediği ilişkiler ile süreklilik coğrafyalarının yarattığı etkiden ileri geliyor. Sözgelimi, Kuzey Ormanları Savunması muhalif kent hareketleri bağlamında mı düşünülmeli, yoksa yalnızca çevre hareketlerinin yörüngesinde mi ele alınmalı? Üçüncü Köprü'nün gündeme gelmesiyle beraber 2B arazilerinin imara açılması ve bunun getireceği sonuçlar, çevre başlığı altında mı değerlendirilmeli yoksa konuyu kent ekseninde konuşmanın getireceği başka türlü faydalar var mı? Peki, TOKİ'nin kamu arazilerini imara açabilme yetkisi salt kenti ilgilendirir bir mevzu olabilir mi? Bursa, Uluabat Gölü çevresinde hayata geçirilmesi tasarlanan çok-işlevli marina projesi, Türkiye'nin büyükşehirlerinde süregiden kentsel dönüşüm süreçlerinden nasıl ayrı düşünülebilir? Türkiye'nin dört bir yanına yayılan HES projelerine karşı gelişen muhalif örgütlenmelerin yalnızca çevre hareketleriyle kardeşliğinin bulunması mümkün olabilir mi? Toplamı Belçika'nın yüzölçümü büyüklüğüne denk gelen tarım arazilerinin imara açılmasının yaratacağı etki kentsel bir bağlamda mı yoksa çevresel bir bağlamda mı ele alınmalı? Bunların hepsi bir yana, Türkiye'de 2012 yılından bu yana "Çevre" ve "Şehircilik" Bakanlığı adıyla anılan bir kamu otoritesinin bulunması, bazı yan yanalıkların tesadüfe dayalı olmadığını yeterince anlatmaz mı?

Yukarıdaki örnekler ve daha niceleri, az önce sözünü ettiğim süreklilik coğrafyalarını mümkün kılan metabolik ilişkilere örnek teşkil etmeleri açısından önem taşıyor: Her vakanın etkisi, verili mekânsal bağlamını aşacak değişimleri, "yaratıcı" bir dönüşümü tetikliyor. Karmaşık sosyal, doğal, kültürel, ekonomik

ve politik ilişkiler mekânı farklı ölçek ve biçimlerde düzenlerken, coğrafi örgütlülüklerin karşılıklı olarak birbirini yeniden üretmesi kaçınılmazlaşıyor (Ibanez ve Katsikis, 2014). Neden-sonuç ilişkileri açısından örnek gösterdiğim vakaların hiçbirinin merkez-çeper veya kır-kent zıtlıklarının kutuplarına teslim edilebilir olmaması bundan ileri geliyor. Swyngedouw'un (2006) da deyişiyle, "muazzam bir sosyo-çevresel işleyiş, doğanın sosyo-fiziksel metabolizmasını durmaksızın dönüştürüyor". Bu ifade aslen ve her ne kadar Swyngedouw tarafından *kentlerin* oluşumunu açıklamak için kullanılmış olsa da, DOK açılımı bahsi geçen "muazzam işleyişlerin" kentin tüm varsayımsal sınırlarını aştığını kabul etmemize olanak tanıyor. Dolayısıyla kent ile kent-dışı alanların birbirinin kurucu, taşıyıcı ve dönüştürücü unsuru olduğu bu ilişkilenme halinde "döngüsellik" ilkesini atlamamak bir zorunluluk haline geliyor. Kentin (yine varsayımsal) sınırlarından "öteye taşan" her türlü unsuru "kentin atığı" olarak tarifleyip "atığın" "sınır-ötesindeki" anlamı ve dönüştürücü etkisini göz ardı etmek tam da böyle bir kabul ve zorunluluk bağlamında yetersiz kalmaya başlıyor.

Ancak farklı mekânsal ölçekler arasındaki kurucu ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan deneyimleri tahlil edebilmenin yolu "metodolojik şehircilik" geleneğinden vazgeçmek, yani araştırma nesnesini kent olgusunun kapalı sınırlarından kurtarmakmış gibi görünüyor (Brenner, 2014). KPE ve DOK'un, kenti politik ekolojinin evreni içinde kavramsallaştırabilmeyi, kentleşmeyi sosyo-çevresel süreçler bağlamında yeniden yorumlamayı ve dolayısıyla kent ile kent-dışı alanlar arasındaki sürekliliği üzerinde konuşulabilir bir mevzu haline getirmeyi başardığı aşikâr. Fakat ister eleştirel kent yazını, ister kentsel politik ekoloji olsun, bu ilkeden yola çıkan pek çok çalışmada yöntemsel açıdan kenti temel referans veya çıkış noktası olarak ele alma eğilimi yerini koruyor (Angelo ve Wachsmuth, 2014). Kuramda varılan nokta ise, dikkatleri *kente* değil, *kentleşme dinamiklerinin* coğrafyalararası etkisine yönlendirmenin zamanı olduğunu söylüyor. Angelo ve Wachsmuth'un yönelttiği eleştirinin Türkiye kent yazını bağlamında da geçerli olduğunu söylemek mümkün. Aksi yönde girişimler olsa dahi, halen yerel yönetim, (toplu) konut üretimi, afet riski ve kentsel dönüşüm gibi oldukça kapsamlı ve karmaşık süreçler ile sonuçlarını büyük ölçüde "kent coğrafyası" olarak tarifleyebileceğimiz kısıtlı alanlar dahilinde anlamaya çalışıyoruz.[5] Dolayısıyla hem sermaye birikiminden kaynaklı eşitsizliklerin nasıl bir uzama yayıldığı hem de bu eşitsizlik coğrafyaları arasındaki ilişkilere dair izlenimlerimiz eksik kalmaya devam ediyor. Oysaki kentleşme dinamiklerinin izdüşümlerini anlamak için kente mahkum olmadığımız konusunda uzlaşmak demek, aynı zamanda toplumsal mekân araştırmalarına yaklaşımlarımızı değiştirmeye her zamankinden daha da hazırız demektir.

5 "Aksi yönde girişimler" arasında Bartu ve Özbay'ın (2014) derlediği *Yeni İstanbul Çalışmaları* başlıklı yapıtın notunu düşmek gerekir.

"İstanbul'un metabolizmasına" dair üç anlatı

Mekânı buraya kadar anlatılan eğilim ve hassasiyetlerle yorumlama ve/veya anlama çabalarının son dönemde Türkiye sınırları içerisinde de geçerlilik kazandığını gözlemleyebiliyoruz. Söz konusu çabaların önünü açan temel etkenlerin geçtiğimiz on beş yıl içerisinde yoğunlukla tartışılagelen ve sıklıkla "kentsel dönüşüm" kavramı ile anılagelen yeni mekân siyaseti ve coğrafi örgütlenme stratejilerinden kaynaklandığını iddia etmek yanlış olmaz. Böylesi bir siyaset ve stratejiler bütününün kentin varsayımsal sınırlarını aşması hem "kentin farklı ölçeklerdeki ekolojilerle [ilişkisini]" (Bartu ve Akbulut, 2014: 284) hem de "şehrin şehirde vuku bulmayan [hikâyelerini]" (Zeybek, 2014: 264) deşifre etmeyi gereklilikten öte bir ihtiyaç haline getiriyor. Ortaya çıkan peyzajın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel ve politik yapıtaşlarını karmaşık bir ilişkiler ağı içerisinde değerlendirmenin aciliyetini ayrıca vurgulamaya gerek yok. Bu satırları takip eden iki anlatı tam da bu aciliyetin varlığına işaret ederken, okuyucuyu "mekânı, yani tek tek bütün mekanları, çeşitli ilişkilerin kurulduğu, bozulduğu, eridiği, başka mecralara uzandığı, dönüştüğü bir yer olarak [düşünmeye]" davet ediyor.

İstanbul'da süregiden yıkıp yeniden yapma faaliyetleri sonucunda hurdaya karışan PVC doğrama, kapı, kalorifer peteği gibi yapı elemanlarını molozdan kurtarıp satışa sunan çıkmacılara odaklanan ilk anlatıda Can Altay ve Onur Ceritoğlu hem kentsel dönüşümün gerçekleşme sahaları, hem de çıkmacıların güncel konut üretim rejimindeki konumuna ilişkin saptamalarıyla mekânsal sürekliliğin farklı veçhelerini sorgulamamıza yardımcı oluyor. Kentsel dönüşümün farklı nitelikteki etkilerini İstanbul'un varsayımsal sınırları içinde tartışmaya meyilli güncel çalışmalardan farklı olarak Altay ve Ceritoğlu'nun makalesi, "eşyanın yolculuğundan" hareketle yıkıp yeniden yapma süreçlerini ucu bucağı belirsiz bir mekânsal döngü çerçevesine oturtmaya yardımcı oluyor. İstanbul'un Kadıköy ilçesinde "kurtarılan" bir PVC doğramanın Düzce, Balıkesir veya Trabzon'daki bir yazlıkta inşai üretim mekanizmalarına yeniden dahil olması, kentsel dönüşümü İstanbul'da başlayıp İstanbul'da sonlanan bir dinamikten çok geniş coğrafyalarda evrilen bir devinim olarak düşünmemizin (ve dolayısıyla merkez-çeper ayrımlarını geçersizleştirmenin) olanaklarını yaratıyor. Öte yandan, aslen *gecekondu üretim süreçleri* ve kültürünün "ilişkisel altyapılarından" türeyen çıkmacıların bugün *formel* (ve belki de *neoliberal) konut üretim süreçleri* ve sektörünün merkezine yerleşmesi, mekânın politik ekonomisindeki sürekliliğin kırılmalarına dair ilgiye mazhar bir içgörü sunuyor.

Metabolik ilişkileri suyun yönetimi ve bölgesel planlamadaki iktidar çatışmaları üzerinden değerlendiren Eda Acara ise, ikinci anlatıda merkezin çeperi ve çeperin merkezi üretme biçimlerindeki döngüselliğe dikkat çekiyor. Söz ko-

nusu döngüselliğin çözümlemesinde Acara ilk olarak Trakya alt bölgesinin, İstanbul'un sanayisizleştirilme sürecinde hem sanayi üretiminin hammade ihtiyacı hem de içme suyu tedariki açısından önemli bir kaynak haline gelmesiyle birlikte "merkez" tarafından "çeperleştirilmesini" ele alıyor. Ardından, çeperleştirme politikalarından beslenen yerellik ve "bölgesel kimliğin" il çevre düzeni planlarının üretilme süreçlerini sekteye uğratabilme potansiyellerine ışık tutuyor. Trakya'dan türeyen bu baskıları besleyen paralel bir süreç olarak ise kirliliğin yönetim(sizliğ)ine değiniyor.[6] Eşitsizliğin farklı veçheleriyle kuşatılmış bir merkez ve çeper ilişkisini iktidarın iki hiyerarşik kutbundan (yani güçlülük ve güçsüzlük gibi) kurtaran bu anlatı, İstanbul ve merkezî karar alma mekanizmalarının Trakya üzerinde kurabildiği baskının karşısına Trakya'nın İstanbul ve bölge yapılanması üzerinde kurabildiği baskıyı yerleştiriyor. Bu yönüyle de metabolik ilişkilerin mekândaki izdüşümünü tersyüz eden çarpıcı bir örnek sunuyor.

Bu sayıda yer alan diğer anlatılarla birlikte düşünüldüğünde yukarıdaki iki vakanın önemi, yalnızca merkez-çeper veya kent-kent-dışı alan ilişkilerini çözebilme değil, aynı zamanda mekânı kuran farklı "metabolik alışveriş" süreçlerinin coğrafyalar arasında tetikleyebildiği düzensizlikler, örgütsüzlükler ve belki de kuralsızlıkları göz önüne serebilme kapasitelerinde mevcut (Ibanez ve Katsikis, 2014). Dolayısıyla aynı vakaları, Zeybek'in (2016) yine bu sayı için kaleme aldığı açılış metninde sözünü ettiği, mekâna atfedilebilen farklı kavramsal kategorizasyonları eritebildikleri için de önemsiyorum (küresel-yerel-modern-ileri-geri-az gelişmiş gibi). Tam da buradan hareketle hem bu bölümün, hem de metnin başlığında yer alan "İstanbul'un metabolizması" tabirini sorgulamak uygun düşer. Altay ve Ceritoğlu ile Acara'nın sunduğu içgörüler, bize İstanbul'un Trabzon veya Çerkezköy'e kadar dayanan sınırlarını aktarırken aslında bu sınırları mümkün kılan metabolik ilişkilerin varsayımsal bir "İstanbul" olgusu ile kısıtlanamayacağını anlatmaz mı? Veya Paasi'nin (2010) bölgeler üzerinden geliştirdiği argümanla, mekânın kesintisiz bir "oluşum, montaj, birleşme, toplanma ve dağılma" hali içinde olduğunu göstermez mi? Her iki soru karşısında da aklıma Perouse'un (2014b) hikâyesini anlattığı, oradan oraya taşınırken gerektiğinde atık, gerektiğindeyse dolgu malzemesi muamelesi gören ve bu yönüyle de İstanbul'u hem çözen hem de yeniden üreten inşaat molozları düşüyor.[7] Her iki sorunun da cevabı, evet olmalı.

6 Ergene Havzası çevresinde kirlilik ve yönetimsizlik üzerine daha detaylı saptamalar için bkz. Acara, 2015.

7 Perouse molozları net bir "merkez-çeper" ilişkisi içerisinde değerlendiriyor olsa da, atıkların yolculuğunu "eşitsiz coğrafyaların" kurulumunda etkili, kesintisiz bir dinamik olarak tanımlıyor. Bu anlamda her ne kadar bu yazıda ısrarla savunulan süreklilik coğrafyaları ile tezat oluşturan yönleri bulunsa da, molozların hikâyesi başka türlü olasılıkları düşünmeye yardımcı olduğundan bu metnin ruhu ile tam anlamıyla çelişmiyor.

Sonuç yerine

Arada/In Between'i izledikten yaklaşık iki yıl sonra videoyu çeken Serkan Taycan'ın düzenlediği İki Deniz Arası yürüyüşlerinden birine katıldım.[8] Yerli ve yabancı meraklıları İstanbul'un ekolojik ve kentsel dönüşümünün farazi sınırlarında gezintilere çıkaran Serkan, uzunluğu 60 kilometreyi bulan ve her biri ortalama 15 kilometrelik dört ayrı parçadan oluşan (ve farklı günlerde yürünebilen) bir yürüyüş rotası geliştirmiş. Karadeniz'den Marmara kıyılarına uzanan bu farklı rotalarda yürüdükçe "linyit ocakları, yeni havalimanı bölgesi, 3. Köprü yolu, hafriyat atık alanları, sanayi ve toplu konut alanları gibi noktaların yanı sıra, İstanbul'un en eski yerleşimi Yarımburgaz Mağarası ve kent içi bostanları gibi kültürel ve tarihi dokularla" karşılaşmak ve bu karşılaşmanın farklı mekânsal izdüşümlerine tanıklık etmek mümkün.[9]

Karaburun'dan başladığımız yolculuk bizi önce Baklalı Köyü'ne, sonra Sazlıdere Barajı'na, oradan da Sütçü Halil'in bulunduğu Şamlar Köyü'ne götürecekti. Yabancı bir öğrenci grubunu kısıtlı bir zaman diliminde gezdirdiğimiz için Karaburun'dan Sazlıdere Barajı'na kadar araçla yolculuk yapacak (bu şekilde Baklalı'yı sadece araçtan görebilecek), baraja yakın bir noktadan da son hedefimiz olan Şamlar Köyü'ne doğru yürüyüşe çıkacaktık. Uçsuz bucaksız boşluklar ve leyleklerin elektrik direklerine yuva yaptığı, sokaklarında tavukların koşuşturduğu tenha köylerden geçip Sazlıdere Barajı'nın yakınına vardığımızda ufka değin gözle görünür tek şey barajın çevresini göz alabildiğince kuşatmış sazlıklar, kuru otlara bürünmüş tepeler ve ara ara karşımıza çıkan inekler, koyunlardı. Serkan, bulunduğumuz noktanın "çılgınlığıyla" bilinegelen ve fikir babalığını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı Kanal İstanbul projesinin yaklaşık sınırına tekabül ettiğinden söz etti.[10] Uzunca bir süre kendini tekrar eden ve yalnızca rüzgârla salınan kuru otların hışırtısının hakim olduğu bu peyzaj içerisinde yol aldık. Son durağımız olacak köyden önce Serkan bir tepeye

8 Normal koşullarda her biri yaklaşık altı saat süren normal rotalardan birine katılmam mümkün olmadı. Özel bir etkinlik için üç saate indirgenmiş daha kısa bir rotayı deneyimledim.

9 Serkan Taycan'ın İki Deniz Arası yürüyüşleri ile ilgili daha detaylı bilgi ve yürüyüş düzenlenecek tarihler için bkz. https://www.facebook.com/ikidenizarasi/?fref=ts

10 Kanal İstanbul, Karadeniz ile Marmara Denizi arasında açılacak yapay bir deniz yolu ve bu deniz yolunun iki yakasında oluşturulacak yeni kentsel dokuları öngörüyor. İlk defa 2011 yılında (o dönem başbakan olan) Recep Tayyip Erdoğan'ın basın açıklaması ile kamuoyuna duyurulmuştu. Hakkında detaylı proje bilgisi henüz yayımlanmamış olsa da, medyanın farklı kanalları Kanal İstanbul ile ilgili pek çok spekülatif bilginin yaygınlaşmasını ve projenin farklı boyutlarının tartışılmasını sağladı. Kanal İstanbul bugüne değin bir yandan İnanlar ve Aşçıoğlu gibi büyük yatırımcı firmaların desteğini alırken, aynı zamanda yaratacağı potansiyel ekolojik tahribattan ötürü çeşitli meslek odaları ve uzmanların tepkisini topladı. Projeyi savunan görüşler için bkz. "Sokullu'nun 'Çılgın Proje'si 500 yıldır gerçekleştirilmeyi bekliyor", http://www.hurriyet.com.tr/sokullunun-cilgin-projesi-500-yildir-gerceklestirilmeyi-bekliyor-19972671. Projeyi eleştiren görüşler için ise bkz. "İMO: İstanbul Kanal Projesi Neden Yapılmamalıdır?", http://www.mimarist.org/gundem/4697-imo-istanbul-kanal-projesi-neden-yapilmamalidir.html.

varmayı hedefliyordu. Sazlıkların arasında grup halinde yol almaya devam ettik. Bir yandan yürüyor, bir yandan da otların arasından çıkabilecek her türlü canlıya karşı hazırlıklı davranmaya çalışıyorduk.

En fazla iki saatlik bir süre içinde söz konusu tepeye vardığımızda ileride ama çok ileride bir yerde "âdeta saflarını sıklaştırmış bir cephe gibi diş gösteren yüksek katlı konut bloklarıyla" Başakşehir ilçesine bağlı Kayaşehir'i gördük. Videoda karşılaştığım manzaranın coğrafi koordinatları az biraz değişmiş, farklı bir versiyonuyla bu kez bedenen karşı karşıyaydım. Bu deneyim sonucunda kentin çok da uzakta olmadığını, benimle beraber bu manzaraya bakanların kentten çok da uzakta olmadığını, bulunduğum noktanın çeper diye niteleyebileceğim bir konumda bulunmadığını veya çeperin sandığımdan dışarlıklı bir coğrafyaya denk düşmediğini ve eğer İstanbul bir merkez ise, merkezin sandığımdan içerlikli bir noktaya tekabül etmediğini anladım.

Fakat belki de en önemlisi, bütün bunların toplamında Kanal İstanbul projesinin medyada yansıtıldığı kadar çılgın olmadığını fark ettim. Çılgınlıktan kasıt eğer imkânsızlığa kilitli bir fantezi ise, Kanal İstanbul projesinin çılgınlıkla çok da bir ilgisi yok. Yaklaşık 45 kilometre uzunluğunda ve 150 metre genişliğinde bir kanal yardımıyla İstanbul'un Avrupa kıtasındaki yakasından milyonlarca metrekarelik bir parçayı anakaradan koparacak ve Türkiye'nin imzaladığı birtakım uluslararası anlaşmaları radikal bir biçimde ihlal edecek olması dışında Kanal İstanbul projesinin içeriği ve tetikleyeceği değişimler bugüne dek İstanbul ve geniş coğrafyasının deneyimlediklerinden çok da uzak değil. Yüksek katlı konut bloklarını, yat limanlarını, ofis binalarını, alışveriş ve yaşam merkezlerini, yeni bağlantı yollarını, kapalı konut projelerini herhangi bir "yere" çağıran şey her ne ise, arasında yürüdüğümüz sazlıklara, Sazlıdere Barajı'na, ineklere, leyleklere doğru hızla yol alırken, durup baktığımız yer ne merkezde, ne çeperde, ne kentte, ne de kırda kalıyor.

KAYNAKÇA

Acara, E. (2015) "Ergene Havzası'nda bir yönetim taktiği olarak yönetimsizlik, kirlilik ve sağlık", *Toplum ve Bilim*, 134: 86-102.

Angelo, H. ve Wachsmuth, D. (2014) "Urbanizing Urban Political Ecology: A Critique of Methodologial Cityism", *International Journal of Urban And Regional Research* DOI:10.1111/1468-2427.12105

Anonim. (2012) "Sokullu'nun 'Çılgın Proje'si 500 yıldır gerçekleştirilmeyi bekliyor" [Gazete haberi], 22 Şubat 2012, http://www.hurriyet.com.tr/sokullunun-cilgin-projesi-500-yildir-gerceklestirilmeyi-bekliyor-19972671 (Erişim Tarihi: 5 Mart 2016).

Bartu, A. ve Akbulut, B. (2014) "Bir-İki Ağacın Ötesinde: İstanbul'a Politik Ekoloji Çerçevesinden Bakmak" Bartu, A. ve Özbay, C. (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları* içinde, Metis, İstanbul, 283-300.

Blaikie, P. ve Brookfield, H. der. (1987) *Land Degradation and Society*, Methuen, Londra.

Brenner, N. (2009) "A Thousand Leaves: Notes on the Geographies of Uneven Spatial Development" Mahon, R. ve Keil, R. (der.) *Leviathan Undone?: Towards a Political Economy of Scale* içinde, UBC Press, Vancouver, 27-51.

Brenner, N. (2013) "Theses on urbanization", *Public Culture*, 25(1): 85-114.

Brenner, N. (2014) "Introduction: An Urban Theory Without and Outside" Brenner, N. (der.) *Implosions/Explosions: Towards A Study of Planetary Urbanization* içinde, Jovis, Berlin, 14-35.

Brenner, N. ve Schmid, C. (2011) "Planetary Urbanization" Gandy, M. (der.) *Urban Constellations* içinde, Jovis, Berlin, 10-13.

Brenner, N. ve Schmid, C. (2014) "The 'urban age' in question", *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(3): 731-55.

Brenner, N. ve Schmid, C. (2015) "Towards a new epistemology of the urban?" *City*, 19(2/3): 151-182.

Burdett, R. ve Sudjic, D. der. (2006) *The Endless City: The Urban Age Project*, Phaidon, Londra.

Castells, M. (1989) *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and The Urban-Regional Process*, Blackwell, Londra.

Erder, S. ve İncioğlu, N. (2013) "AKP döneminde yerelleşme ve yeniden merkezileşme bağlamında yeni büyükşehir yasası: Yerel siyasette 2004'ten beri neler oldu?", *Birikim*, 296: 23-31.

Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital*, Basil Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1996) "Cities or urbanization?", *City*, 1(1-2): 38-61.

Heynen, N., Kaika, M. ve Swyngedouw, E. (2006) "Urban political ecology: politicizing the production of urban natures" Heynen, N., Kaika, M. ve Swyngedouw, E. (der.) *In The Nature Of Cities: Urban Political Ecology and The Politics of Urban Metabolism* içinde, Routledge, New York, 1-20.

Ibañez, D. ve Katsikis, N. (2014) "Editorial" Ibañez, D. ve Katsikis, N. (der.) *New Geographies 06: Grounding Metabolism* içinde, Harvard University Press, Cambridge, 2-9.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, *Şehir Haritası*, https://sehirharitasi.ibb.gov.tr

Kaika, M. (2005) *City of Flows*, Routledge, Londra.

Kaika, M. ve Swyngedouw, E. (2000) "Fetishizing the modern city: The phantasmagoria of urban technological networks", *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1): 120-138.

Keil, R. (2003) "Progress report: urban political ecology", *Urban Geography*, 24(8): 723-738.

Kıray, M. (1982) "Az gelişmiş ülkelerde metropolitenleşme süreçleri", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi*, 6-8 Kasım 1981, 1.Kitap, ODTÜ Şehircilik ve Bölge Planlama Bölümü, Bildiriler, Ankara, 1-12.

Kurtuluş, H. der. (2005) *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, Bağlam, İstanbul.

Kuyucu, T. (2010) "Bir Mülkiyet Transferi Aracı Olarak TOKİ ve Kentsel Dönüşüm Projeleri" Akpınar, İ. (der.) *Osmanlı Başkentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010* içinde, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 122-134.

Lefebvre, H. (1971) *The Urban Revolution*, The University of Minnesota Press, Minneapolis.

Massey, D. (1985) *Geography Matters!: A Reader*, University of Cambridge Press, Cambridge.

Massey, D. (1993) "Power geometry and a progressive sense of place" Bird, J., Curtis, B., Putnam, T. E. ve Tickner, L. (der.) *Mapping The Futures: Local Cultures, Global Change* içinde, Routledge, Londra, 60-71.

Paasi, A. (2010) "Regions are social constructs, but who or what 'constructs' them? Agency in question", *Environment and Planning A*, 42(10): 2296-2301.

Perouse, J. F. (2014a) "İstanbul'da Sürdürülebilir Kalkınma: Sekteye Uğramış, Kısmi ve Fırsatçı Bir Uyarlama" Bartu, A. ve Özbay, C. (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları* içinde, Metis, İstanbul, 229-240.

Perouse, J. (2014b) "Molozların hüzünlü diyarı, periferiler" Cantek, Ş. F. (der.) *Kenarın Kitabı* içinde, İletişim, İstanbul, 255-259.

Sheppard, E. (2002) "The Spaces and Times of Globalization: Place, Scale, Networks, and Positionality", *Economic Geography*, 78(3): 307-330.

Smith, N. (1984) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Blackwell Publishers, Oxford.

Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verson, Londra.

Swyngedouw, E. (1996) "The city as hybrid: on nature, society, and cyborg urbanization", *Capitalism Nature Socialism*, 7(2): 65-80.

Swyngedouw, E. (2006) "Metabolic urbanization: the making of cyborg cities" Heynen, N., Kaika, M. ve Swyngedouw, E. (der.) *In the nature of cities: urban political ecology and the politics of urban metabolism* içinde, Routledge, Londra.

Swyngedouw, E. ve Heynen, N. (2003) "Urban political ecology, justice and the politics of scale", *Antipode*, 35(5): 898-918.

Taycan, S. "Arada / In Between", 28 Mayıs 2012, Çevrimiçi kısa film, *YouTube*, Erişim Tarihi: 5 Mart 2016, https://www.youtube.com/watch?v=ndoZ6NKGAwo.

TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası. (2016) *"İMO: İstanbul Kanal Projesi Neden Yapılmamalıdır?"* [Basın Bildirisi], 14 Nisan 2016, http://www.mimarist.org/gundem/4697-imo-istanbul-kanal-projesi-neden-yapilmamalidir.html, Erişim Tarihi: 22 Nisan 2016.

Ünalan, D. (2014) "İstanbul'un Politik Ekolojisi" Bartu, A. ve Özbay, C. (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları* içinde, Metis, İstanbul, 225-229.

Wachsmuth, D. (2014) "City as ideology: reconciling the explosion of the city form with the tenacity of the city concept", *Environment and Planning D: Society and Space*, 32(1): 75-90.

Zeybek, O. S. (2014) "İstanbul'un Yuttukları ve Kustukları: Köpekler ve Nesneler Üzerinden bir İstanbul Tahlili" Bartu, A. ve Özbay, C. (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları* içinde, Metis, İstanbul, 263-282.

Kentsel dönüşümün artıkları – çıkmacılar: Enformel kentleşme ile yıkımların arasında

Can Altay - Onur Ceritoğlu

Özet: Yapıya ait hurdanın yeniden kullanıma sunulduğu alanlar olarak tanımlayabileceğimiz çıkmacılar, İstanbul'da 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki enformel kentleşme ile 2000 sonrasında ivme kazanan neoliberal kentleşme süreçlerinin arakesitinde yer alır. Çıkmacılar, gecekondu yapılaşmasının kendi imkansızlıklarından türemiş bir aktör olarak enkazdan kurtarılan pencere, kapı ve vitrifiye gibi yapı elemanlarının biriktiği ve yeniden dolaşıma sokulduğu kişi ya da yerler olarak tariflenebilir. Gecekondu, kentsel dönüşüm ve mahalle yıkımları ile ilişkilenen bu hurdalıklar, kentin çeperlerinde yer alan semtlerde karşımıza çıkıyor. İstanbul'un kentsel dönüşüm coğrafyasından hareketle küresel ile yerel ekonominin kesişiminde varlıklarını sürdürmeye çalışan çıkmacı hurdalıklarını, gecekondu yapı kültürü ile 'yıkıp yeniden yapma ve yerinden etme' mekanizmaları üzerinden işleyen totaliter kentleşmenin getirdiği yapı kültürü kapsamında inceliyoruz. Amacımız, çıkmacıların bugün kent coğrafyası ve çeperlerinde nasıl etkileri olduğunu inceleyerek kent ekolojisine ve kentsel müştereklerin inşasına yönelik çıkarımlara varılabilir mi sorgulamak. Bunu yaparken, çıkmacıları bir "ilişkisel altyapı" (Simone, 2015) yani fiziksel veya kamusal altyapıların yokluğunda kent sakinlerinin hayatta kalmak ya da kente ayak uydurmak için geliştirdiği ilişki temelli çözümlere bir örnek olarak konumlandırıyoruz.

Anahtar sözcükler: İstanbul ve çevresi, enkaz, ilişkisel altyapı, gayriresmî ekonomi, kentsel dönüşüm, kent ekolojisi.

Yapıya ait hurdanın yeniden kullanıma sunulduğu alanlar olarak tanımlayabileceğimiz çıkmacılar, İstanbul'da 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki enformel kentleşme ile 2000 sonrasında ivme kazanan neoliberal kentleşme süreçlerinin arakesitinde yer alır. Çıkmacılar, gecekondu yapılaşmasının kendi imkânsızlıklarından türemiş bir aktör olarak enkazdan kurtarılan pencere, kapı ve vitrifiye gibi yapı elemanlarının biriktiği ve yeniden dolaşıma sokulduğu kişi ya da yerler olarak tariflenebilir. Gecekondu, kentsel dönüşüm ve mahalle yıkımları ile ilişkilenen bu hurdalıklar, kentin çeperlerinde yer alan semtlerde karşımıza çıkıyor.

İstanbul'un kentsel dönüşüm coğrafyasından hareketle küresel ile yerel ekonominin kesişiminde varlıklarını sürdürmeye çalışan çıkmacı hurdalıklarını, gecekondu yapı kültürü ile "yıkıp yeniden yapma ve yerinden etme" mekanizmaları üzerinden işleyen totaliter kentleşmenin getirdiği yapı kültürü kapsamında inceliyoruz. Amacımız, çıkmacıların bugün kent coğrafyası ve çeperlerinde nasıl etkileri olduğunu inceleyerek kent ekolojisine ve kentsel müştereklerin inşasına yönelik çıkarımlara varılabilir mi, sorgulamak. Bunu yaparken, çıkmacıları bir "ilişkisel altyapı" (Simone, 2015), yani fiziksel veya kamusal altyapıların yokluğunda kent sakinlerinin hayatta kalmak ya da kente ayak uydurmak için geliştirdiği ilişki temelli çözümlere bir örnek olarak konumlandırıyoruz.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

Çıkmacılar

Kökenlerine baktığımızda hurdanın "artık", enkazın ise "yıkıntı" anlamına geldiğini görürüz. Hurdanın İngilizce karşılığı olan "salvage" kelimesi anlamını kaza yapan, enkaz durumdaki gemilerden mal kurtarma eyleminden alıyor. Bu kelimenin yaygın kullanımı ise II. Dünya Savaşı'nda kentlerin bombalanmasından sonra molozun içinden yeniden kullanılabilir olanın ayıklanıp "kurtarılması"na işaret eder (Day, 2009). Yapı hurdasının yeniden dolaşıma girdiği çıkmacılarda da yapı tamamen yıkılmadan önce, yıkım sırasında bir kurtarma eylemi söz konusudur. İkinci el yapı malzemeleri ticaretinin yapıldığı hurdalıklar, İstanbul'da

Sultanbeyli, Samandıra, Kâğıthane, Kurtköy, Dudullu gibi kentin çeperinde yer alan ilçelerde konumlanmıştır. Atık olarak tanımlanabilecek yapısal elemanlar kendilerine özgü bir şekilde üst üste yığınlar oluşturarak yeniden kullanım olasılıklarına imkân sağlarlar.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2014.

Çıkmacılarda gerçekleşen geri dönüşüm ve yeniden kullanım süreci yapıların sürdürülebilirliği ve yapı malzemelerinin tüketimi konusu ile birebir ilişkilidir. Çıkmacı hurdalıklarında biriken malzemeler yapılar yıkılmadan önce sökülen PVC doğrama, kapı, klozet, kalorifer petekleri gibi yeniden kullanılabilecek yapı malzemelerinden oluşur. Sergilenen malzemeler dar gelirli kent sakinleri için erişilebilir değerdedir. Çıkmacıların, barınma ihtiyacını karşılayabilmek için kendi konutunu kendi üretmek durumunda kalanların ucuz malzeme arayışına girmesiyle ortaya çıktığı iddia edilebilir. İstanbul örneğinde görülebileceği gibi bu tür gecekondu yapılaşma modellerinde ilk önce konutlar yasadışı yollarla inşa edilir, daha sonra yeni oluşan yerleşim alanlarına yerel yönetimlerce altyapı hizmet ve donanımları getirilir, en son olarak da yapımı tamamlanan konutlar yasallaşır. Keyder'e göre her gecekondu mahallesi diğerinin çeperine eklendikçe, kenti oluşturan yeni merkezler bir ağ oluşturarak seri bir şekilde belirmeye başlar (2000). Öte yandan yapısal altyapının yokluğu ilişkisel altyapının yokluğuna işaret etmez (Simone, 2015). Abdou Maliq Simone'un post-kolonyal şehirler üzerinden geliştirdiği bu kavram, İstanbul'da da çok aşina olduğumuz

toplumsal dayanışma, mucitlik, yer yer çıkarcı kurnazlık ve "vahşi kapitalizmi" taklit etme noktasına da gelen eylemleri tanımlar. Hemşeri dayanışması da, yapılarda ek kat çıkabilmek için beton filizlerini açıkta bırakmak da, sofistike dolmuş hat ve ağları da (Korkmaz ve Ünlü Yücesoy, 2009), küçük ölçekli atık yönetiminde önemli rol oynayan kâğıt toplayıcılar da (Altay, 2009) ilişkisel altyapılara örnek teşkil edebilir. Bu eylem ve olgular, hem kentleşme ve kentin kullanım biçimleri hem de toplulukların var olabilme taktiklerine katkı koydukları ölçüde ilişkisel altyapı özelliği kazanır.

Çıkmacılar diğer yapı hurdalıklarından ayrışırlar. Örneğin yıkım sonrası betondan çıkarılan bağlayıcı demir çubuklar demir hurdacılarına satılır; kalan moloz çeşitli yol yapım inşaatlarında (örneğin 3. Köprü yol güzergâhı) ve dolgu alanlarında (örneğin Yenikapı) kullanılır. Oysaki çıkmacılardaki pencere doğramaları oldukları gibi yeniden kullanıma girmek üzere bekletilirler. Alıcı, sergilenen farklı boyutlardaki pencerelerden kendi evinin pencere boyutlarına en uygun olanı seçerek satın alır. Bazı çıkmacı hurdalarında eski doğramalar atölyede işlenerek standart boyutlara getirilse de, yapılacak evin pencere açıklıklarının eldeki doğramalara göre şekillendiği bile söylenebilir. Bu yönüyle gecekondu ekosisteminin bir uzantısı gibi algılanabilecek çıkmacılar, günümüzde kentsel dönüşüm bağlamında gerçekleşen yıkımlar ile ikinci el yapı malzeme piyasası için büyük bir kaynak oluşturmaktadır.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2016.

Özellikle yeni kanun çerçevesiyle şiddetlenen kentsel dönüşüm süreçlerinin görünmez aktörlerinden sayılabilecek yıkımcılarla gerçekleştirdiğimiz mülakatlarda, enkazdan çıkan hurdanın yıkım işinin karşılığı olarak kabul edildiğini öğreniyoruz. Yıkımcıların çoğu, yıkımdan elde ettikleri çıkma malzemeyi kendi olanaklarıyla farklı aracılara ya da kullanıcıya satıyorlar. Örneğin Dudullu çevresinde oluşan sanayi bölgesinde yer alan Altınşehir Mahallesi'nde, bu türde bir ticaretin gerçekleştiği 10'a yakın spot[1] dükkânı bulunuyor. İşletme sahipleri 1980'lerden itibaren gecekondu bölgesi olan bu mahalleye yapı malzemesi tedarik ederlerken, şimdi çoğunlukla İstanbul dışına malzeme verdiklerini söylüyorlar. Burada yer alan bir yıkımcı-çıkmacı yılda ortalama iki yüz bina yıkıp, ayda ortalama bin-bin beş yüz parça çıkma yapı elemanını satmakta. Bu dükkânlardan satın alınan malzeme Düzce, İzmit, Balıkesir, Giresun, Ordu, Trabzon gibi kentlerde ikincil konut piyasasını oluşturan yazlıklarda, köy evlerinde kullanılıyor. Kentsel dönüşümün artığı yapı elemanlarının çıkmacılar aracılığıyla artık 2010'larda Karadeniz bölgesine dağıldığını gözlemliyoruz.

Bu haliyle çıkmacıların, İstanbul'da yoğunlaşan yıkımların artması ve buna karşılık enformel yapı üretiminin önünün kesilmesi sebebiyle, sadece şehiriçi, değil şehirdışı, görece uzak yerleri de etkilediğini gözlemlemeye başlıyoruz. Çöp olmaya gidecek bir nesne yeniden kullanım üzerinden dolaşımda kalarak yeniden bir yapıtaşı, bir kültürel malzemeye dönüşürken, aslında yapısal atık üze-

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

1 Her çeşit ikinci el ve çıkma malzeme, "spot" kelimesiyle terimleşmiştir.

rinden baktığımızda bu atığın asla doğaya dönemeyecek şekilde tasarlandığını da bize hatırlatıyor. Böylece atığın, yeniden kullanılsın ya da kullanılmasın, yakın ya da uzak bir yerlerde mutlaka bir tesiri olacağını bir kez daha görüyoruz.

İlişkisel altyapılardan kentsel müştereklere

Mevcut tablo, yıkımın İstanbul kentleşmesinde gittikçe daha fazla rol oynadığını ve yakın gelecekte bunun daha da şiddetleneceğini bize göstermekte. Gecekondu yapılaşmasının kendi imkânlarından üreyen ilişkisel bir altyapının temsilcisi olan çıkmacılar, yeni kentsel dönüşüm kanunlarıyla süregelen yıkımdan ziyadesiyle beslenebilecek olsa da, büyük ölçekli inşaat sanayisi ve emlak piyasalarına kıyasla kentsel dönüşüm pastasından çok daha mütevazı bir pay alarak enformel ve formel konut üretim süreçleri arasında sıkışıp kalmıştır.

Çıkmacılara bakarken çeper konumundaki bir yerin merkezden öteye neler taşıdığına dair sorular sormaya başlıyoruz. Çıkmacılar örneği üzerinden kurmaya çalıştığımız ilk önerme, "çeper" kavramının sadece coğrafi konumla ilgili olmadığı, hele ki İstanbul gibi hızlı yapılaşma ve kentleşme süreçlerinden geçen büyük şehirlerde, çoğu zaman toplumsal bir çeperle ve sosyoekonomik olarak çeperde kalmakla ilişkili olduğudur. Öte yandan çıkmacıların İstanbul dışına parça mal ticareti yaparak sadece kent merkezli değil, daha geniş bir coğrafyayı da etkisi altına aldığını söylemek mümkün. Belki de daha önemlisi, kentsel dönüşümün etki ve sonuçlarının İstanbul il sınırları dışına çıktığı ve vardığı coğrafyalardaki konut üretim süreçlerine doğrudan eklemlendiğine dair çarpıcı bir hikâye anlatıyor – aracısıyla, satıcısıyla, malzemesiyle, karbon ayak iziyle, vs. Gecekondu yapımının suç kapsamına alındığı bir dönemde, bu eklemlenme sürecinin farklı veçheleri daha da dikkate değer hale geliyor.

Çıkmacılar özelinde kent-içi yapısal üretimden (ve yıkımdan) doğan atığın yönetimi ve yeniden üretime dahil edilmesinde önemli bir bilgi ve icraat birikimi mevcut. Sistemin kurguladığı ve dayattığı, çeşitli sertifikalama pratikleri üzerine temellenen şirket yeşilinden oldukça farklılaşan bu oluşumun kendi iç organizasyonunu ve çalışma biçimlerini çözümlemek önemli bir adım olacaktır. Bu da ikinci önermemiz: Böylesi yeniden kullanım biçimleri, yapısal elemanların iç hiyerarşilerini de alaşağı edebilen, özellikle mimarlık ve yapı üretiminde öğretilen öncelikleri zorlayan yeni "yapma biçimleri" de önerebilir.

İstanbul'un kentleşmesinde çok yakın tarihe kadar etkin rol oynamış zaruri çözümlerin sunduğu bu ilişkisel altyapıları incelerken, zaman zaman üstyapıyı ya da sistemi taklit ederek vahşi kapitalist, hatta mafyatik oluşumlara mahal vermiş oldukları gerçeğini, malzemeye dair ve teritoryal paylaşım kavgaları olabileceğini, toplayanlar ve satanlar arasında olası etnik ayrımları ve hatta cinsiyet sorunsalını unutmamak gerek. Aynı şekilde, bu ilişkisel altyapıları "kendine-yardım" söyleminin sorumluluktan kaçan çıkmazlarına düşmeden anlayıp işler kılabilecek bir

yaklaşım gerekmekte. Çıkmacılar, burada değindiğimiz haliyle iki tür yapılaşma modelinin (gecekondu ve kentsel dönüşüm) arasında kalmış halleriyle bile yeniden kullanım ve yeniden anlamlandırma icraatları açısından önem taşımakta. Bu tür ilişkisel altyapıların kentsel müştereklerin üretimi ya da yeniden üretimi açısından yüksek potansiyel taşıdığı kanısındayız. Mevcut haliyle piyasa mübadelesi ve piyasa değerlerinin mantığı içerisinde kalan bu alanların, David Harvey'in (2013) deyişiyle bir "toplumsal ilişki olarak tasavvur edilecek [müştereklere]" ortaklaştırma ve iştirak üzerinden nasıl dönüşebileceği sorusu bizim için önem taşıyor. Burada mesele alanda ticari faaliyet yapılıp yapılmaması değil (kaldı ki ticaretin varlığı bu sürecin tümüyle tekelci bir kapitalizme maruz kaldığı anlamına gelmez), bu ilişkisel altyapının ortak kullanıma, kolektif katılım ve paylaşıma, kısaca yeniden kullanım üzerinden iştirak pratiğine açık olarak kurgulanmasındadır.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

KAYNAKÇA

Altay, C. (2009) "Kağıtçılar" Derviş, P. Tanju, B. ve Tanyeli, U. (der.) *İstanbullulaşmak: Olgular, Sorunsallar, Metaforlar* içinde, Garanti Galeri, İstanbul, 149-150.

Day, J. (2003) "Salvage" Altay, C. (der.) *"We're papermen", he said* içinde, İstanbul, 52-54.

Harvey, D. (2012) *Asi Şehirler* Metis, İstanbul.

Keyder, Ç. (2000) "Enformel Konut Piyasasından Küresel Konut Piyasasına" Keyder, Ç. (der.) *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında* içinde, Metis, İstanbul, 171-190.

Korkmaz, T. ve Ünlü-Yücesoy, E. (2009) "İstanbul: Once an Imperial world city, now a global one" Korkmaz, T., Ünlü-Yücesoy, E., Adanalı, Y., Altay, C. ve Misselwitz, P. (der.) *İstanbul: Living in voluntary and involuntary exclusion* içinde, IABR, Rotterdam, 1-2.

Simone, A. (2015) "Relational infrastructures in postcolonial urban worlds" Graham, S. ve McFarlane, C (der.) *Infrastructural Lives* içinde, Routledge, Londra, 17-38.

Trakya-İstanbul geriliminde hidro-sosyal döngüler

*Eda Acara**

Yıkıp yeniden yeniden yapmalarına, defalarca yıkmalarına rağmen,
Kazancı Yokuşu çıkmamıştı! (Metin, 2015: 207)

Özet: Makale, İstanbul kentleşme sürecinin Trakya'ya etkilerine odaklanıyor. Böylece, bölgesel ve kent bazlı su döngülerinin-özellikle içme suyu üretimine yoğunlaşarak toplumsallık süreçleri ile ilişkilerini araştırmaktadır. Analiz, İstanbul büyükşehir bölgesi ile Trakya alt bölgesi arasındaki çatışık hidro-sosyal döngünün üç temel bileşeni üzerine yoğunlaşmaktadır: içme suyu ve Ergene Havzası kirliliğinin üretimi ile Trakya bölgesinin planlanmasında yaşanan çatışkılar. Bu üç unsuru inceleyerek, Trakya bölgesinin hidro-sosyal döngüsünün İstanbul büyükşehir bölgesi karşısında çeperleştirildiğini savunacağım.

Anahtar sözcükler: Hidro-sosyal döngüler, İstanbul, Trakya bölgesi, çatışkı

"Kirlilik fabrikalarla başladı..." "Eskiden de yapılıyordu da, küçük küçük dereye at diyorlardı, fabrikalar büyünce fabrikalar her şeylerini dereye verdiler..."[1] "Sorumlusunu bilmiyorum ama ilk esas nokta, daha da kalkındıracaklarmış ya, deri fabrikalarını İstanbul'dan Çorlu'ya almalarıdır..."[2] "Sorumlular bu fabrikalar, tekstil fabrikaları ondan sonra... Çevre Bakanlığı..."[3] "Burgaz da atıklarını veriyor. Kanalizasyon filan hepsi oraya gidiyor. Bütün pislikler filan hepsi burada, yani yağlı yağlı o suyun üstü."[4] "... yok be. Lağımları özellikle yakınlardaki köylerden falan salıyorlar."[5] "Tamam devlet kararını vermiş, şimdi millet de n'apıcak, çok para veriliyordu, halk da sattı. Doğru mesela, en suçlu köylüler. Büyükkarış-

(*) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Kentsel Politikalar Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı'nda doktora sonrası araştırmacıdır. Çevre tarihi, kentsel coğrafya ve kamu politikaları gibi alanlarda dersler vermektedir.

1 Görüşme 3, 55, erkek, ikinci Müslüman-Balkan göçmeni, emekli memur.

2 Görüşme 5, 65, kadın, ikinci jenerasyon Müslüman-Balkan göçmen, emekli öğretmen.

3 Görüşme 23, 50, erkek, ikinci jenerasyon Müslüman Balkan göçmeni, imam.

4 Görüşme 14, 52, erkek, gacal, emekli ziraat mühendisi.

5 Görüşme 2, 53, erkek, ikinci jenerasyon Müslüman Balkan göçmeni, emekli elektrik teknisyeni.

tıran'ın oradaki köylülerin de suçu var, yok değil. Fazla para verince onlar da sattı arsalarını. İlk fabrikaya izin veren o köylüdür. Trakya Cam'a izin verilen yer orası çünkü o köyün toprakları orası. İşte nedir efendim, Avrupa yolu üzerinde..."[6] 2012 yılında Trakya'nın çeşitli yerleşim yerlerinde gerçekleştirdiğim görüşmelere ait yukarıdaki alıntı örnekleri, İstanbul'un sanayisinin Trakya bölgesine taşınma sürecinin barındırdığı çok katmanlı iktidar çatışmalarını betimler niteliktedir.

Trakya'nın İstanbul'un bölge "çöplüğüne" dönüştürülmesi köşe yazılarına ve haber başlıklarına da konu olagelmiştir (Harvey, 2014; Bayer, 2012; 2013). Benzer şekilde, bölgede yaşayanların katılımı ile oluşan sivil toplum kuruluşu ve platformlar da Ergene havzasındaki kirliliği Trakya'yı İstanbul'dan Trakya'ya taşınan fabrikaların çöplüğe dönüştürme veya arka bahçeye çevirme sürecinin bir parçası olarak görüyorlar (Acara, 2015; Gündem, 2016). Ek olarak, İstanbul'daki "başıboş" köpeklerin Trakya bölgesinde Çorlu, Çerkezköy gibi bölge merkezlerine salıverilmeleri de "çöplüğe" dönüştürme sürecinin başka bir yönü olarak görülebilir.[7] Bu yazı, "çeperleş(tir)me" kavramını Trakya'daki havzaların "hidro-sosyal döngüsüne" odaklanarak İstanbul'un ranta dayalı kentleşme ile birlikte kentsel planlama çatışkıları bağlamında ele almayı hedeflemektedir. Burada, çatışkı (conflict), çevre ihtilafından biraz daha farklı bir anlam içermektedir. Çevre ihtilafı, "... yerel toplulukların doğal kaynaklara erişimini kısıtlayan, bu kaynakları tahrip eden veya kirleten, insan sağlığı ve toplumsal yaşam açısından risk taşıyan doğal kaynak kullanımı tasarı ve uygulamaları sonucunda ortaya çıkan" bir süreç olarak tanımlanmaktadır.[8] Halbuki, çatışkı, kavramsal olarak daha çok şiddetsizlik lügatinden doğru anlamlandırdığım ve çevre ihtilaflarında da zaman zaman ortaya çıkan mücadeleci veya dayanışma yoluyla ve mücadele içerisinde güçlenmiş konumlarını imleyen ve bunu yaparken, aslında birikim ve rıza alma/verme süreçlerindeki çelişkili ve değişken yerel topluluk konumlarını anlatan bir kavram olarak düşünülebilir. Böylece, çevre ihtilafından biraz daha farklı olarak çatışkı, yerel toplulukları "yerel bilginin oluşturulduğu mahal, yasanın ve idarenin bizatihi uygulandığı bir yer ve kimliğin kurgulandığı bir kaynak" olarak ele almaya yardımcı olur (Watts ve Peet, 2004: 25). Burada, yerel topluluklar, asla iktidar ilişkilerinin kutuplaştığı masum pozisyonlar değillerdir. Bu yüzden de, çatışkı kavramının anlattığı gibi, yerel topluluklar iktidar ilişkilerinin çelişkilerini barındırırlar ve aslında, bu çelişkiler yoluyla mücadele ederler (Agrawal, 2005; Robbins, 2000; Watts ve Peet, 2004).

Suyu kontrol etme, üretme ve yönetme biçimleri ve bu biçimleri ortaya çıkaran toplumsallıklar çevre tarihini, politik ekolojiyi ve genel anlamda su yöneti-

6 Görüşme 5, 54, kadın, ikinci jenerasyon Müslüman Balkan göçmeni, emekli öğretmen.

7 İstanbul'daki sahipsiz köpeklerin toplanıp Trakya'ya salıverilmelerini ele alan bir yazı için bkz. Zeybek, 2014.

8 "Çevre ihtilaf", online olarak ulaşılabilen, *Türkiye Çevre Direnişleri Atlası'nda* tanımlandığı şekliyle alınmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. http://www.direncevre.org/.

mi bilimlerini ilgilendiren bir mesele olmuştur. Hidro-sosyal döngü kavramı, bu bağlamda suyun yarattığı eşitsiz gelişme coğrafyalarını ve toplumsallıkları, ilişkisellikleri açısından örgütlemeye çalışır.[9] Linton ve Budds (2013), hidro-sosyal döngüyü üç özelliği çerçevesinde tanımlar: Birincisi, su ve toplum diyalektik bir ilişki içerisindedir ve su döngüsüne yapılan her müdahale, toplumsal değişikliklere sebep olur. Burada su döngüsüne müdahale, suyun bir insan hakkı olarak siyasallaştırılmasından tutun da, nehirlerin altyapı olarak planlanmasından, borulardan geçirilmesine kadar geniş bir yelpazede ele alınır. İkincisi, su ve toplumsallık içeriden bir ilişkiselliğe sahiptir ki böylece, özellikle bazı tür toplumsal ilişkiler farklı su döngülerini ortaya çıkarır. Örneğin, suyun metaya dönüşmesi, suyun kaynağından elde edilmesi, bidonlara doldurulması ve fiyatlandırılması gibi emek-tüketim coğrafyasını içerir. Üçüncüsü, suyun maddi özellikleri aktif olarak su döngüsünde rol oynar ki bu durum bazen/çoğu zaman? sosyal ilişkileri de şekillendirir. Örneğin, sellerin geleneksel toprak yönetimi biçimleri ile engellenmesi veya yerleşim düzeninin buna göre şekillenmesi hidro-sosyal döngüyü oluşturur. Kısaca hidro-sosyal döngüyü analiz etmek, su ile birlikte farklı toplumsal coğrafyaların da aynı anda nasıl üretildiklerini sorgulamayı amaçlar. Bu makale, Trakya bölgesinin hidro-sosyal döngüsüne üç açıdan göz gezdirecektir: içme suyu ve Ergene Havzası kirliliğinin üretimi ile Trakya bölgesinin planlanmasında yaşanan çatışkılar. Bu üç unsuru inceleyerek Trakya bölgesinin hidro-sosyal döngüsünün İstanbul büyükşehir bölgesi karşısında çeperleştirildiğini savunacağım. Burada, çeperleştirme ilişkisini tamamen güçsüzleştirilmiş bir konum olarak almak yerine, İstanbul'u üretmedeki gücü açısından –yani başka bir açıdan Trakya bölgesinin İstanbul büyükşehir planlamasına ve kaynak kullanımına karşı çatışkı üretebilme kapasitesini– incelemeye çalışacağım.[10]

Kentin bir form, süreç ve sermaye biriktirerek krizleri aşma aracı olarak konumlandığı bir dönemi yaşıyoruz (Brenner, 2004; 2009; Harvey, 2014; Bayırbağ ve Penpecioğlu, 2015). Bu bakımdan, sermaye ve su döngülerinin yakından ilişkili oldukları ve suyun sermayeye doğru döküldüğü yazında sıkça altı çizilen konulardır (Swyngedouw, 1999). Özellikle büyümekte olan ülkelerde, suyla ilişkili altyapı yatırımları, hem konut hem de sanayi sektörleri için elzemdir; ancak iç-

9 Hidro-sosyal döngü kavramı, "hidrolojik döngü" veya "su döngüsü" olarak addedilen ve hidroloji biliminin temeline yerleşen yaklaşımdan yola çıkarak, suyun maddesel döngüsü kadar toplumsal döngüler yarattığını öne sürer (Linton ve Budds, 2013).

10 Çeper kavramı yazında yeni bir kavram değil. Merkez-çeper (çevre) gerilimi, en çok iktisadi-coğrafya bağlamında hiyerarşik bir bağımlılık ilişkisi olarak ele alınır. Öte yandan, çeperleş(tir)me (peripherialization) bir düzeyde merkezileşme sürecini kapsar ve böylece, çeşitli ölçeklerde sosyal-mekânsal kutuplaşmaları şekillendirir. Kutuplaşma, bazı bölgeleri, yerleri veya noktaları sermaye açısından değerli kılarken, başka yerleri değersizleştirir. Başka bir deyişle, çeper kavramını sadece merkeze fiziksel uzaklık, iktisadi zaaflar ve siyasi iktidar eksikliği oluşturmaz, daha da fazlası çeper ve merkez farklı ölçeklerde çakışarak ulusötesi, ulusal veya bölgesel bağımlılıklar da oluşturabilirler (PoSCoPP, 2015). Esasında kavramın geçmişi daha çok çeper kavramının merkezden yoksunluğu üzerine kuruluyken, ki bu kısım illaki mevcuttur; çeperin merkezle beraber nasıl hareket edebildiği veya çeperin merkezi yaratmadaki "gücü" –güç çatışmaları barındırmasına rağmen– unutulmakta ve yeterince ampirik değerlendirmeye tabi tutulmamaktadır.

me suyu, kanalizasyon ve enerji sektörlerinin gelişmesi, genelde çevreci yatırımlardan önce gerçekleştirilme eğilimindedir. Bunun en önemli sebebi, çevreci yatırımların bir dizi çevre korumacı önlemi de gözetmesi sebebiyle, büyüme hedefleri açısından diğer sektörler kadar kazançlı olmamasında yatar. Bu durum, sermaye birikim süreçlerinin çelişkisi sürdürülebildiği ölçüde hem yasal hem de altyapı geliştirme düzleminde çevre koruma faaliyetlerine olanak tanımaktadır (Lorrain, 2014). Bu bağlamda, Trakya bölgesindeki hidro-sosyal döngüleri, bu su-sermaye ilişkisi içerisinden okumak gereklidir. Hidro-sosyal bölgesel döngüler açısından İstanbul hem bir akış merkezidir hem de kentsel ve sanayi büyüme hızına ters paralel ilerleyen hammadde yokluğu ile, aynı zamanda da bir ters-akış merkezidir. Yani, Trakya tıpkı Güney Marmara gibi, İstanbul'un taşınması için gerekli su ve hammadde gereksinimlerini barındıran kaynak konumundadır. Bu ters-akış aynı zamanda da kirliliğin üretim sürecini açıklar.

Öncelikle, hidro-sosyal bölgesel döngünün ilk parçası olan, içme ve kullanma suyu sağlama açısından İstanbul'un akış merkezini oluşturmasına bakalım. İstanbul'un artan nüfusuna dönük su döngüleri yirmi birinci yüzyıldan çok daha gerilere uzanan müdahaleler geçmişine sahiptir. Örneğin Bizans döneminde (MS.345-MS.1200) yapılan ve kollarıyla birlikte 450 kilometre uzunluğundaki Vize, Kırklareli-İstanbul su yolu, İstanbul'un bu dönemde büyüyen su ihtiyacını görmek için yapılmıştı (Arısoy, 2008; Aysel, 2008; Baykan, 2008; Dağlar, 2010). Elbette, bugünkü dönemde yaptığımız su döngüsü tartışmaları basitçe, sadece İstanbul'un kendi kaynaklarının karşılayabileceğinden fazla büyümekte olması değil, aynı zamanda söz konusu büyümeye eşlik eden rant mekanizmalarının İstanbul büyükşehir kaynaklarının çok ötesinde bir talep ve arz yaratması ile açıklanmakta. Herhalde, İstanbul büyükşehir bölgesi açısından bu durumun örneklerinden bir tanesini, Kanal İstanbul tartışmaları oluşturuyor. Zira, "Çılgın Proje!"nin plan projeksiyonlarına göre, olası her üç kanal güzergâhında da İstanbul'un en önemli içme suyu havzaları bulunmakta (Damalı, 2014).

İstanbul'un içme/kullanım suyunu karşılayan on beş adet içme suyu kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynaklardan üç tanesi Trakya'da, üç tanesi ise Kocaeli-Sakarya hattı üzerinde kuruludur. İstanbul içme suyu rejime kısaca bir bakış bile İstanbul'un su bağımlılığının giderek arttığını göstermektedir. Yeşilçay ve Melen Projeleri ile birlikte İstanbul'un içme/kullanım suyunun %57'si İstanbul ili dışından karşılanmakta ve bunların %14'ü Trakya'daki barajlarından gelmektedir.[11] Üstelik bu yüzdeler 2009 yılına göre artış göstermiş ve %47 olan bağımlılık %57'e çıkmıştır.[12]

2014 yılı seyreden kuraklık sonucunda büyük içme suyu havzalarının neredeyse kuruma noktasına gelmeleri ve bunu müteakip İstanbul'un birçok sem-

11 Bahsi geçen yüzdeler, İSKİ Faaliyet Raporu'nda (2015) bulunan baraj verimlilik rakamları üzerinden hesaplanmıştır.

12 Bahsi geçen yüzdeler, İSKİ 2009 Faaliyet Raporu'ndaki (2009) baraj verimlilik rakamları üzerinden hesaplanmıştır.

tinde yaşanan su kesintileri, Marmara ve Trakya bölgeleri açısından havzalar arası su nakillerini artırmıştır. Burada özellikle, İstanbul'a içme ve kullanım suyu sağlayan Sakarya Nehri'ne İstanbul'a doğru yapılan su transferleri sonucu, yeniden nakil ihtiyacı dahi doğmuştur (İlhan vd. 2014). Bu bağlamda, inşa edilen Melen 1, Melen 2 ve hazırlık aşmasındaki Melen 3 baraj projeleri İstanbul'da olası kuraklığı çözmek amacıyla gerçekleştirilmiş olsalar da, farklı çevreler bu projeleri "günübirlik" çözümler olarak nitelendirmekte ve suyun nakledildiği bölgelerde biyoçeşitlilik, tarım ve hayvancılık gibi sektörlerde yerel toplulukların geçimlerini veya gündelik hayatlarını zora soktuğunu belirtmeye devam etmektedirler (İlhan vd. 2014). Örneğin, 2014'te Pabuçdere ve Kazandere barajlarının kuruması sonucu ortaya çıkan kuraklık, gelirlerinin bir kısmını balıkçılığın oluşturduğu Vize-Kırklareli'ne bağlı Kıyıköylüleri zor durumda bırakmıştır.[13] Büyük Melen Projesi kapsamında birçok nehir havzasının içme suyu havzası olarak ilan edilmesi ile olumsuz etkilenen hayvancılık, Düzce'deki köylüleri de Kıyıköy'dekine benzer bir yoksullaşmaya itmekte.[14] Öte yandan, Istrancalar üzerinde kurulan yedi adet baraj, Istranca sisteminin oluşturduğu kırılgan biyoçeşitliliği de tehdit etmektedir.[15]

Su nakilleri sonucu ortaya çıkan mülksüzleştirme ve yoksullaştırma, suyun metalaşması ile daha da ivme kazanmakta ve örneğin, kamu hakkı olan suyun ücretlendirilmesini de beraberinde getirmekte. Böylece, hem kullanım hem de içme suyu giderek daha pahalı bir metaya dönüşmekte ve kendi pazarını yaratmakta. Trakya açısından, ön plana çıkan sorunlardan bir tanesi, örneğin su sayaçları meselesi oldu. (Ön ödemeli) Kartlı Su sayaçları içme suyu üretim döngüsünde oluşan "kayıp"ları piyasa yoluyla kontrol altına almayı amaçlar. Bu noktada, belediyelerin tek tip ve zorunlu kartlı sayaç uygulamaları tepkilere neden olmuş ve Ankara'da açılan emsal bir dava ile zorunluluk ortadan kaldırılmıştır (Türkten, 2015).[16] Bu hususta, birçok belde ve ilçede benzer tepkiler olmuştu. Trakya açısından, gün yüzüne çıkan tepkiler Kıyıköy'de görülmüş ve altı ay boyunca, sayaç taktırmayacağını beyan eden kişilerin suları kesilmiş, hatta komşunun hortumla verdiği suya bile belediye tarafından ceza uygulanarak ön ödemeli sayaç taktırmama tavrına karşı caydırıcı ama hukuki olmayan yöntemler kullanıldığı da mağdur su kullanıcısı tarafından belirtilmişti (Su Hakkı!, 2015). Kısacası, içme suyu döngüsü açısından, İstanbul büyükşehir bölgesi, Trakya ve artarak da Batı Marmara'nın su havzalarını kullanmakta ve kendi rant çelişkilerini örneklerde olduğu gibi hidro-sosyal döngülerine taşımaktadır.

13 Konu ile ilgili meclis soru önergesi için bkz. TBMM, 2007.

14 Büyük Melen Projesi'ne Düzce'deki tepkiler için bkz. Haber, 2016.

15 Istrancalar ve İğneada ile ilgili tepkiler 2010 yılından beri sürmektedir. Örneğin bkz. Trakya, 2010.

16 Ön ödemeli sayaçlar, neoliberal su reformlarının çatışkılara sebep olduğu bilinen bir uygulamasıdır. Güney Afrika'da yaşanan ön ödemeli sayaç protestoları üzerine bir değerlendirme için bkz. Von Schnitzler, 2008.

Hidro-sosyal döngü çerçevesinde ikinci olarak, Ergene Nehri kirliliğinin üretilmesini ele almak gerekir. Trakya-İstanbul ekseninde İstanbul sanayisinin taşınması için su ve diğer hammaddelerin bulunduğu yakın bölgeler önemli hale gelmiştir. 1970'lerin ortalarından itibaren Trakya alt bölgesinin sanayiye açılması ile birlikte Ergene Nehri'ni "ölü bir nehre" dönüştüren kirlilik[17] ve yaygınlaşan sağlık riskleri müdahale edilen su döngüsünün çelişkilerini göz önüne sermektedir ve ayrıca, Ergene Havzası'ndaki su kıtlığının nedenlerinden birini oluşturur (Kantarcı, 2004; 2005). Ergene Havzası özelinde, kirliliğin üretilme süreçlerini daha önce kaleme aldığım yazılarda daha ayrıntılı açıkladığım için, burada kısaca kirliliği yaratan sanayi kuruluşları ve bu kuruluşlar üzerindeki su yönetimi alanına giren devlet kuruluşlarının denetimsizlik zincirini vurgulamakla yetineceğim. Daha önceki makalelerde bahsettiğim gibi, Ergene Havzası'ndaki kirlilik ağırlıklı olarak evsel ve sanayi kirliliğinden oluşuyor. Önemli bir içme ve kullanım kaynağı olan Ergene Nehri'nin kirlenmesi, zaten su kıtlığı trendine girmiş Trakya bölgesi için su tasarrufu politikalarını elzem kılıyor (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013). Ancak, politikadan ziyade, proje vasıflı "1000 günde 1000 gölet" gibi yeraltı sularını göletlere ve borulara alarak biriktirme ile tasarruf uygulamaları kirliliğe karşı açıktan müdahaleler değildir ve daha çok önlem alıcı araçlardır. Ergene Havzası'ndaki kirliliğin denetimsizliği, Trakya-İstanbul eksenindeki bölgesel ve büyükşehir bölge iktidarları arasındaki çatışkılarla açıklamak mümkündür. Zaten bu idari eşitsizlik sebebiyle, Trakya'nn bir anlamda çeperleştirilebildiğinin altını çizmekte yarar var.

Trakya alt bölgesi hem sanayi üretiminin hammadde ihtiyacını hem de içme suyunu sağlama açısından İstanbul'un önemli ölçüde su ihtiyacını karşılamakta ve bu yönüyle, çeperleştirilmiş su döngüsünü sergilemektedir.[18] Çeperleş(tir)me ilişkisine odaklanan yazın, özellikle planlama ve hizmet sunma düzeyinde gerçekleşen bir çeşit merkezileşmeden bahseder (Fischer-Tahir ve Naumann, 2013; PoSCoPP, 2015). Burada, merkezde alınan kararların, merkez dışında kalan mekânlarda uygulanma zorluklarına (özellikle hizmet alanında) ve çatışkılara sebep olduğu vurgulanmaktadır. Trakya bölgesinde gerçekleşen su döngüsü müdahaleleri belli bir akıbetine bırakma ve yönetilmeme politikası içerisinde gerçekleşmekte ve bu durum, hem kirlilik bazında hem de içme suyu sağlama açısından itirazlara sebep olmaktadır (Acara, 2015). Bir politika olarak kirliliği yönetmeme[19] mega-kent

17 Ergene kirliliği en üst seviye olan dördüncü seviyededir ve arıtmasının dahi yapılabileceği şaibelidir. Bu konudaki tartışmalar ve itirazlar için bkz. Acara, 2014; 2015.

18 Burada tarif edilen su döngüsünün daha detaylı incelenmesi gerekmektedir. Örneğin, İstanbul'daki hangi mahalleler Trakya'dan gelen suyu kullanmaktadır ve bu kullanım, toplam kullanımın ne kadarını oluşturmaktadır? Ayrıca, sanayinin sektörel su kullanımı ile bu su ile üretilen metaların Türkiye'nin ve İstanbul'un ne kadarında tüketildiğinin belirlenmesi, son dönemde gündeme gelen "sanal su" tartışmaları açısından da önemlidir.

19 Daha önce başka yerlerde yazdığım üzere, Ergene Havzası'ndaki kirlilik 1980'lerin ortalarından beri bilinen ve raporlanmış bir vakadır. Buna rağmen, kirlilik durdurulamamıştır. Bu durduramama veya akıbetine bırakma haline, kısaca yönetmeme politikası ismini vermekteyim. Ayrıntılı bir havza politikası derlemesi için bkz. Acara, 2015.

planlama kurumlarının gücünü artıran koşullar yaratarak Trakya'nın çeperleşmiş hidro-sosyal döngüsüne katkıda bulunur. Bu duruma en iyi örnek, 1/100.000 ölçekli Trakya alt bölgesi Ergene Havzası çevre düzeni planı süreci esnasında planlama aktörleri arasında yaşanan İstanbul-Trakya gerilimli çatışkılardır.

Ergene Havzası ve Trakya'daki kirlilik ile ilgili araştırmalar, İstanbul'un sanayisinin taşınma sürecine denk gelen 1980'li yıllara denk gelir.[20] Bu dönemde aktif olarak planlama görevinde yer almış uzmanların çoğu, daha sonra 2004 yılında Ergene Havzası'nın (havza düzeyindeki) ilk çevre planını, T.C. Çevre Bakanlığı için Trakya Üniversitesi tarafından hazırlamışlardır. Ancak, Trakya Üniversitesi'nin hazırladığı ve fiilen olmasa da hukuken yürürlüğe giren "Trakya Üniversitesi Ergene Havzası Çevre Düzeni Planı" revizyonu, çevre planlarının hazırlanma ve uygulanması ile ilgili değişiklikler sonucu, 2010 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesinde faaliyet gösteren İstanbul Metropoliten Şirketi tarafından yapılmış ve Çevre Bakanlığı tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.[21] "1/100.000 Ölçekli Trakya Alt Bölgesi Ergene Havzası Revizyon Çevre Düzeni Planı" isimli bu revizyon, Trakya Üniversitesi tarafından açılan dava sonucu 2012 yılında "planlama esasları, şehircilik ilkeleri ve kamu yararına aykırı" olduğu gerekçesiyle, en çok da tarım alanları ile liman, madencilik ve sanayi alanlarının orantısız ve yanlış hesaplanmış ölçeklendirmelerle planlanmış olması temelinde iptal olmuştur.

Trakya Üniversitesi tarafından hazırlanan bu ilk planın koordinatörlük görevini yapan Osman İnci, *Trakya (İstanbul'un İşgaline) Direniyor* (2010) adlı kitabında, Trakya'nın yukarıda kısaca bahsettiğim planlanması sürecinin İstanbul'un "işgali" altında olduğunu, bununla birlikte de İstanbul sanayisi ve konut piyasasının Trakya'yı tehdit eder boyutlara ulaştığının altını çizer. "Trakya Üniversitesi Ergene Havzası Çevre Düzeni Planı" (2004) tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyeti öne çıkarırken, "1/100.000 Ölçekli Trakya Alt Bölgesi Ergene Havzası Revizyon Çevre Düzeni Planı" (2009) kirlilik oluşturmayan sanayinin İstanbul'dan Trakya'ya taşınmasının sakıncalı olmadığının altını çizer. Trakya alt bölgesinin planlanmasına dair gelişen farklı yaklaşımlar, bir anlamda, daha önce bahsi geçen ve Trakya-İstanbul geriliminde gerçekleşen su müdahalelerinin bir yansıması niteliğindedir ve bu açıdan, Trakya hidro-sosyal döngüsünün parçalarını oluşturur.

Bölgeler, kentler ve mega-kentler arası hidro-sosyal döngüleri ortaya çıkarmak, çeperleşme ilişkisinin getirdiği bağımlılıkla beraber döngüyü sarsabilecek yeniden üretim ve tüketim olasılıklarını tartışmaya açar. Ancak bu tartışmada

20 Trakya'daki yerel üniversiteler, özellikle Trakya Üniversitesi, Ergene Nehri'nde ilk kirlilik çalışmalarını yapan kurumlardandır. Bu çalışmaların birleştirilmiş bir hali için bkz. Acara, 2015.

21 İstanbul Metropoliten Şirketi, İstanbul'un farklı üniversitelerinde görev alan iki yüzden fazla öğretim üyesinin disiplinlerarası çalışması sonucu, İstanbul Metropoliten Planı'nı (2005) da hazırlamıştır. Ancak bu grup plan sonrasında dağılmış ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi kendi bünyesinde bir planlama birimi oluşturmuştur.

hidro-sosyal döngü kavramı ile açıklamaya çalıştığım gibi, sadece su döngüsüne bakmak yeterli değildir. Zira karar alma mekanizmaları üzerindeki hegemonya savaşları ve yukarıda betimlenen merkez-çeper üzerinden ortaya çıkmış bölgesel kimliğin tahayyülüne bağlı planlama çatışkıları su müdahalelerini yönlendirebilecek güce sahiptir. Bu bağlamda, sadece planlama değil, aynı zamanda suyun üretilmesi ve tüketilmesi süreçlerinde gerçekleşen hidro-sosyal döngülerin iktidar analizine tabi tutulmaları gereklidir. Bu açıdan baktığımızda, Trakya alt bölgesi, İstanbul'un içme suyunu üreten, ayrıca Ergene Havzası'nın geniş yüzey suyu kaynakları sayesinde İstanbul'un sanayisine hammadde sağlayan çeperleştirilmiş bir konumdadır. Bu konumu ile bölgeye yapılan su müdahaleleri kendi çatışkılı hidro-sosyal döngüsünü sergilemektedir. Bu yüzden, her ne kadar mümkünlüğü şu anki mevcut konjonktürde tartışmalı olsa da, İstanbul'un ilerideki su bağımlılığının en aza indirilmesine dönük politikalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Acara, Eda. (2014) "Ergene Nehri Kirliliği ve Kenar Mahalle Ekolojileri" Cantek, F.Ş. (der.) *Kenarın Kitabı* içinde, İletişim, İstanbul, 187-221.

Acara, Eda. (2015) "Ergene Havzası'nda bir yönetim taktiği olarak Yönetimsizlik, Kirlilik ve Sağlık", *Toplum ve Bilim* 134:86-102.

Agrawal, Arun. (2005) *Environmentality: Technologies of Government and the Making of Subjects*, Duke University Press, Londra.

Arısoy, Yalçın. (2008) "Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri Su Yapıları" DSİ II. Bölge Müdürlüğü (der.) *Tarihi Su Yapıları Konferansı* içinde, Ada Ofset, İzmir, 63-72.

Aysel, Nezih R. (2008) "İstanbul'un Tarihi Su Sistemleri: Kırkçeşme Tesisleri" DSİ II. Bölge Müdürlüğü (der.) *Tarihi Su Yapıları Konferansı* içinde, Ada Ofset, İzmir, 223-227.

Bayer, Y. (2012) "Çevre Bakanlığı çevreyi Takmıyor", *Hürriyet*, 4 Nisanb2012, http://www.hurriyet.com.tr/cevre-bakanligi-cevreyi-takmiyor-20276946 (Son Erişim Tarihi: 15 Şubat 2016).

Bayer, Y. (2013) "İstanbul'u Terk et Trakya'yı Kirlet", *Hürriyet*, 19 Nisan 2013, http://www.hurriyet.com.tr/istanbul-u-terk-et-trakya-yi-kirlet-23090863 (Son Erişim Tarihi: 13 Şubat 2016).

Bayırbağ, M.K., ve Penpecioğlu, M. (2015) "Urban Crisis: 'Limits to governance of alienation'", *Urban Studies*, Special Issue: Interrogating urban crisis: Governance, Contestation and Critique: 1-16.

Baykan, O.N. (2008) "Helenistik, Roma ve Bizans Dönemleri Su Yapıları" DSİ II. Bölge Müdürlüğü (der.) *Tarihi Su Yapıları Konferansı* içinde, Ada Ofset, İzmir, 51-62.

Brenner, N. (2004) *New State Spaces, Urban Governance and Rescaling of Statehood*, University Press, Oxford.

Brenner, N. (2009) "A Thousand Leaves: Notes on the Geographies of Uneven Spatial Development" Rianne M. ve Roger K. (der.) *Leviathan Undone?: Towards a Political Economy of Scale* içinde, UBC Press, Vancouver, 27-51.

Dağlar, A. (2010) "Dünya'nın en uzun yolu İstanbul'da keşfedildi", *Hürriyet*, 19 Aralık 2010, http://www.hurriyet.com.tr/dunyanin-en-uzun-su-yolu-istanbul-da-kesfedildi-16570450 (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Damalı, A. (2014) "Kanal İstanbul Projesinin İstanbul'un Su Varlığı Üzerindeki Etkileri" Gülersoy, N.Z., Mutlu, Ö.E. ve Gökmen, E.Y. (der.) *İstanbul'un Geleceğini Etkileyecek Üç Proje* içinde, TEMA, İstanbul, 85-88.

Düzce Yerel Haber. (2016) "Melen Havzası Çalışmalarına Köylülerden Tepki; 'Hayvancılık Bitti'", *Düzce Yerel Haber*, 29 Kasım 2011 http://www.duzceyerelhaber.com/duzce-haberleri/4206-Melen-Havzasi-Calismalarina-Koylulerden-Tepki-Hayvancilik-bitti-.V19AXJN97jE (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Fischer-Tahir, A. ve Matthias N. der. (2013) *Peripherialization: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*, Springer, Berlin.

Gündem. (2016) "Ergene; Trakya'nın Kanalizasyonu", *Gündem*, 3 Mart 2016, http://www.gundemedirne.com/haber/404/ergene-trakyanin-kanalizasyonu.html (Son Erişim Tarihi: 23 Mart 2016).

Harvey, David. (2014) *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford University Press, Oxford.

İBB. (2009) "İstanbul Büyükşehir Belediyesi 2009 Faaliyet Raporu", İstanbul Büyükşehir Belediyesi, http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/BilgiHizmetleri/Yayinlar/Documents/FaaliyetRaporu/2009/1.pdf (Son Erişim tarihi: 12 Haziran 2016).

İBB. (2015) "İSKİ 2015 Faaliyet Raporu", İstanbul Büyükşehir Belediyesi, http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/BilgiHizmetleri/Yayinlar/FaaliyetRaporlari/Documents/2015/ibb_faaliyetraporu2015.pdf (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

A, İlhan., Yıldız, D., Tokaç, F.Z., Kurnaz, M.L. ve Türkeş, Murat. (2014) *İstanbul'un Su Krizi ve Kolektif Çözüm Önerileri*, Sosyal Değişim Derneği, İstanbul.

İnci, Osman. (2010) *Trakya (İstanbul'un Isgaline) Direniyor*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.

Kantarcı, Doğan. (2004) "Ergene Nehri havzasının Özellikleri, su üretimi ve sulu tarımın geliştirilmesi için çareler", *Trakya Su Platformu* içinde, Çorlu, Tekirdağ, 27-31.

Kantarcı, Doğan. (2005) "Trakya'nın Ekolojik Özellikleri ve Startejik Bir Bölgesel Planın Gerekliliği", *Planlı Dönemde Trakya'da Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu IV* içinde, TMMOB- Makina Mühendisleri Odası, Edirne, 1-30.

Linton, J. ve Budds, J. (2013) "The Hydrosocial Cycle: Defining and Mobilizing a Relational-Dialectical Approach to Water", *Geoforum*, 57: 170-180.

Lorrain, D. der. (2014) *Governing Megacities in Emerging Countries*, Ashgate, Surrey.

Metin, İ. (2015) *İbrahim Efendi Tabletleri Tımarhane Yazıları*. Çaba, Çaba.

PoSCoPP. (2015) "Understanding New Geographies of Central and Eastern Europe" T. Lang, S. Henn, K. Ehrlich ve W. Sgibnev (der.) *Understanding Geographies of Polarization and Peripherialization, Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond* içinde, Palgrave, New York, 1-21.

Robbins, P. (2000) "The Practical politics of Knowing: State Environmental Knowledge and Local Political Economy", *Economic Geography*, 76(2): 126-144.

Su Hakkı!. (2015) "Su Hakk'nda Ön Ödemeli Su Sayacını Ele Aldık" (radyo programı), Akgün İlhan ve Nuran Yüce (röportaj), http://www.suhakki.org/2015/05/su-hakkinda-on-odemeli-su-sayacini-ele-aldik/#.V2CXFZN97jE (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Swyngedouw, E. (1999) "Modernity and Hybridity: Nature, Regeneracionismo, and the Production of the Spanish Waterscape, 1890-1930", *Annals of the Association of American Geographers*, 89(3): 443-465.

TBMM. (2007) "Tansel Barış'ın 7/128 Esas no'lu Yazılı Soru Önergesi", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c003/b010/tbmm230030100111.pdf (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Trakya. (2010) "İSKİ Istranca sularından vazgeçmiyor", *Gazete Trakya*, http://www.gazetetrakya.com/Haber-iSKi_istranca_sularindan_vazgecmiyor-647345.gazetetrakya (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Trakya Kalkınma Ajansı. (2013) *T21 Trakya Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı Taslağı*, Trakya Kalkınma Ajansı, Trakya.

Türkten, F. (2015) "Yargıtay'da kartlı sayaç kararı", *Hürriyet*, http://www.hurriyet.com.tr/yargitaydan-kartli-sayac-karari-40032298 (Son Erişim Tarihi: 12 Haziran 2016).

Von Schnitzler, A. (2008) "Citizenship Prepaid: Water, Calculability, and Techno-Politics in South Africa", *Journal of Southern African Studies*, 34(4): 899-917.

Watts, M., ve Peet, R. (2004) *Liberation ecologies: environment, development, social movements*. Routledge, New York.

Zeybek, O. S. (2014) "İstanbul'un Yuttukları ve Kustukları: Köpekler ve Nesneler Üzerinden bir İstanbul Tahlili" Bartu, A. ve Özbay, C. (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları* içinde, Metis, İstanbul, 263-282.

Organik tarım Türkiye'yi besler!

Bulut Aslan - Yonca Demir

Özet: Endüstriyel veya konvansiyonel tarım, günümüzde en yaygın olarak uygulanan tarım yöntemi. Zehirli kimyasallar, antibiyotikler, hormonlar, ağır makineler ve çok miktarda fosil yakıt kullanılan bu tarım yönteminin su kaynaklarını kirlettiği, mikroorganizmaları öldürerek toprağı cansızlaştırdığı, tarım çalışanlarında ve tüketicilerde başta kanser olmak üzere sağlık sorunlarına yol açtığı biliniyor. Konvansiyonel tarım, büyük tarım şirketleri tarafından monokültür ve büyük ölçekte uygulanıyor, bu durum da küçük çiftçilerin sosyo-ekonomik sorunlar yaşamasına sebep olup, aile çiftçiliğinin geleceğini tehlikeye atıyor. Organik tarım ise zehirli kimyasalların kullanılmadığı, ekolojik döngüleri destekleyen, biyolojik mücadele, kardeş bitkiler gibi uygulamaların yapıldığı doğa dostu bir tarım yöntemi. Konvansiyonel tarımın sebep olduğu birçok soruna yol açmadığı gibi, toprak ve çevre üzerinde onarıcı bir etkisi de var.

Yazımızda, organik ve konvansiyonel tarımı, verim, toprak, bitki sağlığı, halk sağlığı ve ekonomik açılardan karşılaştıran yayınların kısa bir literatür taramasını sunduktan sonra, organik tarımın Türkiye'yi besleyebileceğini gösterdiğimiz matematiksel çalışmamızın yöntemini ve sonuçlarını özetliyoruz. Bu çalışmada, endüstriyel tarım taraftarları ve transnational agrobusiness şirketlerinin "diğer türlü ülkeyi veya dünyayı besleyemeyiz" argümanına bir modellemeyle karşılık veriyoruz. Bir optimizasyon yöntemi olan doğrusal programlamayı kullanarak Türkiye için 81 il, 120 bitki ve 4 hayvansal ürün içeren bir organik tarım planı çıkarttık. Sonuçlar gösterdi ki ülkenin tüm nüfusunu tamamen organik gıdalarla beslemek mümkün. Bunun için ekilebilir alanların %76'sı yetiyor. İller arasında gıdanın kat ettiği yolu minimuma indirerek gıda nakliyesinden oluşan fosil yakıt tüketimini de azalttık. Farklı senaryoları inceleyerek vejetaryen beslenmenin daha az kaynak tükettiğini, hayvansal ürünleri modellemeye katınca hemen hemen aynı kalori miktarına ve besin değerlerine daha fazla ekilebilir alan kullanılarak ulaşıldığını, meralarda otlayan hayvanların daha az ürün vermelerine rağmen daha az girdi kullandıklarından kısıtlı kaynak kullanımı açısından daha karlı olduklarını gösterdik. Alternatifleri gösterirken ve kurarken hem tabandan aktivizmde kullanılabilecek argümanlara hem de daha kurumsal gıda/tarım politikası belirleme süreçlerinde çıkarılması gereken derslere işaret ediyoruz.

Anahtar sözcükler: Tarım, organik tarım, optimizasyon, gıdanın yolu, ekoloji, tarımsal planlama

Bu çalışma, organik tarım ilkelerinin[1] tüm Türkiye'ye yayılmış bir şekilde uygulanması halinde ekolojik tarım yöntemleriyle ülkemizin gıda ihtiyaçlarının fazlasıyla karşılanabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamızda, özetle, günlük 2.300-2.400 kilokalori enerji içeren dengeli menülerle[2] Türkiye nüfusunu besleyebilmek için ekilebilir alanların %65'inin (kişi başı 2.145 dönüm)[3] organik tarım şartları altında yeterli olduğunu gösterdik. Hayvansal gıdaları eklediğimizde ise ekilebilir alanların %76'sı (kişi başı 2.475 dönüm) yeterli oldu. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), dünyada kişi başı 2,18 dönüm ekilebilir alan olduğunu ama bu miktarın azalma eğiliminde olduğunu belirtiyor. Bu sayılardan anlaşılacağı gibi aslında sadece Türkiye nüfusunu değil, dünyayı da tamamen organik tarım ürünleriyle besleyebilmek için yeterince ekilebilir alan vardır. Organik tarımla dünya nüfusunu besleyemezsiniz iddiasını savunmak için sıklıkla örnek gösterilen Bangladeş'te kişi başına 0,63 dönüm ekilebilir alan düşmekte. Ancak Bangladeş, tipik bir örnek değil, bir istisnadır ve organik tarımın dünyayı besleyemeyeceği savını buna dayandırmak ciddi bir yaklaşım değildir. Bu yöntemi ve ilgili sonuçları aktarmadan önce konvansiyonel ve organik tarımı getirdiği ekonomik, ekolojik ve sosyal etkilerle kıyaslamak yerinde olacaktır.

Organik ve konvansiyonel tarım karşılaştırmaları

Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu (IFOAM)[4] tarafından 2008 yılında kabul edilen tanımıyla[5] ekolojik tarım toprak, ekosistem ve insan sağlığını devam ettiren, bunların sağlıklı olmasını sağlayan bir üretim sistemidir. Olumsuz etkisi olan girdilerin kullanımı yerine, ekolojik işleme süreçleri, biyolojik çeşitlilik ve yerel koşullara uyum sağlamış döngülere dayanan ekolojik tarım, içinde bulunduğumuz çevreye fayda sağlamak, adil ilişkiyi ve tüm ilgili taraflar için iyi bir yaşam kalitesini yaygınlaştırmak adına, gelenek, yeni buluşlar ve bilimi bir araya getirir. Türkiye, bu alandaki mevzuatını[6] 2004 yılında düzenledi ve "organik tarım" terimini[7] kullanmayı tercih et-

1 Ekolojik Tarımın İlkeleri, IFOAM. http://www.ifoam.bio/sites/default/files/poa_turkish_web.pdf

2 Vejetaryen menüde her bireye 2.300 kilokalori, 94 gram protein, 58 gram yağ ve 371 gram karbonhidrat düşüyor. Hayvansal ürünler de içeren hepçil menüde ise 2.400 kilokalori, 91 gram protein, 91 gram yağ ve 272 gram karbonhidrat bulunuyor.

3 Türkiye'de kişi başına 3,3 dönüm ekilebilir alan düşüyor (TÜİK, 2013).

4 International Federation for Organic Agriculture Movements (IFOAM), organik tarım alanında faaliyet gösteren sivil toplum hareketlerini çatısı altında toplayan şemsiye kuruluştur.

5 http://infohub.ifoam.bio/sites/default/files/page/files/doa_turkish.pdf

6 http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/12/20041203.htm

7 Buğday Derneği kurucusu Victor Ananias katıldığı bir radyo programında ekolojik, organik ve biyolojik tarımın aynı kabul edildiğini söylemiştir. Türkiye'de organik tarım dediğimiz yönteme Kıta Avrupa'sında biyolojik tarım deniyor. IFOAM organik tarım terimini İngilizce tanımlayıp diğer dillere çevirirken Türkçe tanımda ekolojik tarım kullanılmış. Bakanlık, kanunda organik tarım terimini seçmiş. Son dönemde, daha çok aktivistler tarafından ekolojik terimi ter-

ti. Bunu takip eden süreçte ülkenin hem üretim hem de tüketim alanında gelişmesini sağlayan Ekolojik Pazarlarının ilki 2006'da İstanbul'da açıldı (Karakoç ve Baykan, 2009).

Konvansiyonel (endüstriyel) tarım, günümüzde ekilebilir alanların %99'luk bir kısmında uygulandığından dünyadaki en yaygın tarım yöntemidir (Willer ve Lernoud, 2015). Konya'da konvansiyonel yöntemler kullanarak tarım yapan bir çiftçi, "Kendi haline bırakıldığında toprakta büyük bir çeşitlilik var. Çok sayıda farklı ot yetişiyor. Biz ise onların bir tanesi hariç hepsini öldürüp, sadece kendi ürünümüz olanı yaşatmaya çalışıyoruz. Çok zor bir iş," diyerek büyük miktarlarda ilaç kullanma zorunluluğuna dikkat çekiyor (Arslan, 2016). Erzincanlı, günümüz konvansiyonel tarımının karakteristik özelliklerini monokültür (tek tip bitki ve hayvan üretimi), petrole dayalı (tarım makinaları, nakliye, gübre, ilaç ve yem üretimi), kimyasal destekli (yaşatılması hedeflenen haricindeki tüm canlıları yok eden), kâr odaklı, kısıtlayıcı (arazi sahipleri, tarım işçileri ve hayvanların özgürlüğünü sınırlayan) ve uzmanlaşmış (tek bir iş kolunda faal) olarak sıralıyor (2013: 27-28). Dünyada çiftçilerin yaşadığı ekonomik sorunların kökünde büyük ölçekli ve monokültür sistemler yatıyor (Altieri ve Rosset, 1996). Durum Türkiye'de de farklı değil. Keyder ve Yenal (2011), küreselleşmenin bir uygulaması olarak –özellikle nispeten fakir ülkelerdeki– devlet denetiminin kaldırılması sebebiyle küçük çiftçilerin dünya girdi ve çıktı piyasalarındaki dalgalanma karşısında korumasız kaldığını, bu güvencesizlik sonucunda toprak ve işgücünün metalaştığını ve küçük çiftçilerin tarım dışı alanlarda iş aramaya itildiğini tespit etmiştir.

Organik ve konvansiyonel tarım: Çevre

Organik ve konvansiyonel tarımı çevreye etkileri açısından karşılaştıran birçok çalışma mevcut. Konvansiyonel tarım ekinleri büyütürken kimyasal gübrelerden faydalanır. İstenmeyen böcekleri ve bitkileri öldürmek amacıyla kullanılan bu kimyasallar topraktaki diğer canlı organizmaları da öldürür, humus[8] kaybına yol açar ve toprağı enkaza dönüştürür (Beste, 2015). Bu şekilde konvansiyonel tarım, olumsuz bir kısır döngü yaratır; azotlu gübre kullandıkça, aynı toprakta bir kez daha herhangi bir bitki yetiştirmek için daha fazla azotlu gübre kullanmak gerekir (Mulvaney vd. 2009). Buna karşılık organik tarım uygulanan toprakta tüm organizmalar aynı anda beslenebilir, toprağın fiziksel yapısı iyileşir ve su tutma kapasitesi artar. Kendisiyle yapılan röportajda "toprağı ço-

cih edilmeye ve organikten farklılaştırılmaya başlandı; organik tarımın ticarileşmesine bir tepki olarak, sertifikası olmasa da ilkelerine uygun olarak yapılan tarımı kastetmek amacıyla. Çalışmamızda organik tarım terimini kullanarak yozlaşmamış, ilkelerine uygun yapılan organik tarımı kastettik.

8 Bitkisel ve hayvansal organik artıklarının toprakta mikroorganizmalar tarafından parçalanması ile oluşan madde.

raklaştıran, verimini öldüren kimyasal gübrenin kullanımının organik tarımda yasak olduğunu" belirten Batur Şehirlioğlu,[9] çiftçilerin organik gübre veya kendi yaptıkları kompostu kullanabileceğini, biyolojik mücadele, kardeş bitkiler, doğru sulama ve mesafeli ekim gibi yöntemlerden faydalanılabileceğini ekliyor (Vardar, 2016). Organik tarlalarda daha fazla ve çeşitli mikroorganizma faaliyeti vardır. Azot mineralizasyon potansiyeli konvansiyonele göre üç kat daha yüksektir ve yaşadıkları toprağın sağlıklı olması sebebiyle bitki hastalıkları daha az görülür (Drinkwater vd. 1995). Organik tarımla işlenen topraklardaki mikroorganizma faaliyeti pozitif bir döngü yaratarak toprağın daha fazla karbon ve azot içermesine sebep oluyor. Bu fazla karbon ve azot sayesinde toprak, aşırı yağış dönemlerinde daha fazla su tutabiliyor, daha az sulama gerektiriyor, erozyona karşı daha dirençli ve kuraklık dönemlerinde konvansiyonele göre daha verimli hale geliyor (Liebig ve Doran, 2003; Lotter vd. 2003). Konvansiyonel tarım sadece toprağı değil, su kaynaklarını da olumsuz etkiliyor. Bu olumsuz etki farklı şekillerde karşımıza çıkıyor: Aşırı sulama sonucu yeraltı sularının azalması ve tarım kimyasallarının (özellikle azot) yağmur sularıyla akarak, akarsu ve denizlere karışarak buralarda oksijensiz ölü alanlar yaratması bunlardan sadece birkaçı (Horrigan vd. 2002).

Organik ve konvansiyonel tarım: Sağlık

Organik ve konvansiyonel tarım karşılaştırmaları, ürünlerin içerdiği vitamin,[10] mineral, toksik madde, pestisit (böcek öldürücü) kalıntısı, yağ asitleri, antioksidan miktarları ve halk sağlığı açısından da yapılıyor. Bu çalışmalardan üç yüz kırk üç hakemli dergi yayınını temel alan bir meta analiz (Bara ski vd. 2014), organik ve konvansiyonel ürünler arasında içerik açısından önemli farklar buldu. Bu farklar organik ürünlerde (organik olmayanlarla karşılaştırıldığında – tüm bölgeler ve üretim mevsimleri açısından), genelde, daha yüksek antioksidan, daha az Kadmiyum ve daha seyrek olarak böcek ilacı kalıntısına rastlandığı şeklinde özetlenebilir. Endüstriyel tarımın yarattığı sağlık sorunlarını incelediğimizde ise kalp hastalıklarında artış, üretimde aşırı antibiyotik kullanımı sonucu bu ilaçların tıpta etkili kullanımının tehlikeye atılması, aşırı pestisit kullanımı sonucu tarım işçileri ve tüketicilerde artan kanser vakaları ve tarım kimyasallarının yarattığı hormonal ve üremeyle ilgili problemleri görü-

9 2000 yılından beri Buğday hareketinin parçası olan Batur Şehirlioğlu, derneğin %100 Ekolojik Pazar Projesi Koordinatörü.

10 Daha çok tıp dergilerinde yayımlanan bazı araştırmalarda, organik ürünlerin konvansiyonel ürünlerden daha fazla vitamin içerdiğinin gösterilemediği ve tüketicilerin paralarını boşa harcıyor olabilecekleri ifade edilmiştir. Organik ürünlerin daha fazla vitaminli olmadığından bahsederek insanları onları tüketmekten caydırmaya çalışmak bilimsel bir yaklaşım değil. Hatırlatmak isteriz ki organik tarımın amacı daha vitaminli bir ürün üretmek değil, insanları beslemek için yapılan üretim sırasında toprağa, suya, havaya ve diğer canlı yaşamına zarar vermemek ve zehir içermeyen ürünleri tüketicilere sunmaktır.

yoruz (Horrigan vd. 2002). Mart 2015'te Dünya Sağlık Örgütü'nün Uluslararası Kanser Araştırmaları Kurumu,[11] genetiği değiştirilmiş organizma (GDO) içeren ürünlerin %80'inde kullanılan ve herbisit (yabani ot öldürücü) etken maddesi olan Glifosat'ın insanlarda muhtemelen kanser yaptığını açıkladı.[12] Türkiye'de de çok fazla kullanılan Glifosat, kanserin yanı sıra otizm gibi gelişim bozuklukları ile de ilişkilendiriliyor (Beecham ve Seneff, 2015). Erzincanlı (2013) her türlü tarımsal faaliyetin kimi zaman insanlar, bazen hayvanlar ve bazen de bitkiler olmak üzere muhakkak birilerine zarar verdiğini, ancak organik tarımın doğayı, dünyayı ve insanları gözeten bir yöntem olmasından dolayı tarımın aydınlık yüzünde konumlandığını söylüyor.

Organik ve konvansiyonel tarım: Ekonomi

İki tarım yöntemini verim açısından karşılaştıran çalışmalarda farklı sonuçlar görüyoruz. Domates üretimini inceleyen Drinkwater vd. (1995) konvansiyonel ve organik yöntemlerdeki verimin birbirine yakın olduğunu ve verimde belirleyici etkenlerin toprağın bereketi, suya erişim, bitki türü ve çiftçinin becerisi olduğunu bulmuştur. Yine başka bir meta analiz çalışmasında, Seufert vd. (2012) iyi uygulamalarla organik verimin konvansiyonelle başa baş gittiğini, üretim performansının ekin türleri ve uygulamalara bağlı olarak değiştiğini fakat genelde/ortalamada konvansiyonelden %25 kadar (%5-34 aralığı) daha düşük olduğu sonucuna varmıştır. Badgley vd. (2007) ise gelişmiş ülkelerde mühim bir verim farkı bulamazken gelişmekte olan ülkelerde organik tarım veriminin konvansiyonelden daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Organik ve konvansiyonel tarımı otuz yıldır sistematik deneylerle karşılaştıran Rodale Institute (2012), organik sistemin verim açısından konvansiyonelle yarıştığını, özellikle kuraklık dönemlerinde daha iyi bir performans sergilediğini raporlamıştır. Reganold ve Wachter (2016), özellikle şiddetli kuraklık dönemlerinde organik tarım veriminin konvansiyonelden daha yüksek çıktığını göstermiştir; iklim değişikliği sonucunda bu tür kuraklık dönemleri daha sık yaşanmaktadır.

Bu iki yöntemi kârlılık açısından karşılaştıran çalışmalar, organik tarım yapan çiftliklerin daha kârlı olduğunu yazıyor. Bunun sebebi olarak da organik çiftliklerin girdi maliyetlerinin daha düşük olmasını ve ürünlerini daha yüksek fiyata satabilmelerini gösteriyor (Mahoney vd. 2004; Pimentel vd. 2005; Rodale Institute, 2012; UNCTAD, 2013). Acs vd. (2007), konvansiyonele kıyasla organik tarımın daha kârlı bir sistem olduğuna, ancak iki yıllık geçiş sürecinin kritik olduğuna işaret ediyor.

İki yöntemin farklılık gösterdiği noktalardan diğeri de fiyat. Organik ürünlerin fiyatları daha yüksek; bu fark, Avusturya ve Almanya gibi organik tarımı cid-

11 International Agency for Research on Cancer (IARC).

12 http://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=7782

di anlamda destekleyen ülkelerde daha azken ülkemizde rahatlıkla %100'e ulaşabiliyor. Bireylerin ortalama alım gücünün düşük olduğu Türkiye'de fiyatlarının yüksekliği, organik ürünlerin "lüks" olarak algılanmasına ve sadece yüksek gelirli kesimlerin erişimine uygun bir ürün haline gelmesine sebep oluyor. Temürcü (2013), "besleyici, insanların sağlığına ve esenliğine katkı sağlayan, doğal tat ve lezzete sahip olan, hile içermeyen ve gerçekte ne ise o şekilde sunulan gıdaları" doğal veya gerçek gıda olarak tanımlıyor. Gerçek ve endüstriyel gıdaların üretim süreçlerindeki ekolojik, sosyoekonomik, sağlık ve kültürle ilgili maliyetleri karşılaştıran Temürcü, gerçek gıdaların düşük nitelikli endüstriyel gıdalar kadar ucuz olmalarının beklenemeyeceğini, çünkü endüstriyel üretimde maliyetlerin doğa ve emek sömürüsü şeklinde dışsallaştırılmış olduğunu söylüyor. Ayrıca gerçek gıdalar ile beslenmenin getireceği maliyet artışının göründüğü kadar fazla olmayabileceği tespitini yapıyor. Bu ek maliyeti düşürebilmek için tüketicilerin gıda üretim süreçleriyle bağını güçlendirmesini, tüketici örgütlenmesine ağırlık vermesini, tüketicilerin duyarlı üreticilerle dayanışmaya gitmesini ve güven duyulan üreticilerin ürünlerine aracısız ulaşmaya çalışmasını, hatta üretimin bir parçası olmasını öneriyor.

Organik ve konvansiyonel tarım: Sosyal etkileşim ve istihdam yaratımı

Organik tarımda işgücü gereksiniminin konvansiyonel tarıma kıyasla daha fazla olduğu bir gerçek. Bunun sebeplerinden biri elle yapılan (mekanik) zararlı ot mücadelesi. Pimentel vd. (2005), yirmi iki yıl boyunca organik ve konvansiyonel sistemlerin karşılaştırıldığı deneyler sonucunda, organik sistemde işgücü girdisinin konvansiyonelden ortalamada %15 (%7-7,5) daha fazla olduğunu, ancak sene içinde eşit olarak dağıldığını, işgücü gereksinimi dalgalanmadığı için de yarı zamanlı işgücüne gerek duyulmadığını bildiriyor. Morison vd. (2005) ise İngiltere ve İrlanda'daki organik çiftliklerin %23'ünü kullandıkları çalışmada, organik çiftliklerin daha fazla işgücü gereksinimi olduğunu tespit etmiş. Kullandıkları örneklemde İngiltere'deki organik çiftliklerde konvansiyonelin iki katı kadar işgücü kullanılırken bu fark İrlanda'da sadece %28. Organik tarımın bu özelliği birçok araştırmacı tarafından işsizlik sorununa potansiyel bir çözüm ve kırsal kalkınma fırsatı olarak görülüyor (Morison vd. 2005; Reganold ve Wachter, 2016). Organik tarımın olumlu yönlerinden bir başkası da, organik tarımla uğraşan kişilerin gözlem yapmak, araştırmak ve deneyim paylaşmak zorunda kalmaları, böylece geleneksel ve yerel bilgiyi birbirlerine aktarmaları ve gerek tüketicilerle gerek diğer çiftçilerle daha fazla sosyal etkileşimde bulunmalarıdır.

Organik ve konvansiyonel tarım: Eleştiriler

Faydalarının yanı sıra organik tarım, fiyat, sertifikasyon ve ölçek gibi çeşitli sebeplerle eleştirilen bir konudur. Fiyat meselesini yukarıda ekonomik karşılaştırmalar bölümünde ele almıştık. Diğer eleştiri noktalarından bir tanesi, organik tarımın önemli unsurlarından olan sertifikasyon sistemidir. Bunun olmasının bir sebebi sertifika ücretlerinin çiftçilere ek bir mali yük getirmesi ve bu maliyetin ortalama küçük çiftçinin karşılayamayacağı kadar yüksek olmasıdır (Erzincanlı, 2013; Resnick, 2003). Çünkü sertifikasyon mekanizmaları üçüncü partiler tarafından uygulanır[13] ve hem ciddi bir bürokrasi hem de dokümantasyon, validasyon ve verifikasyon için farklı uzmanlıklar gerektirir, çiftçilerin birçoğu buna zaman veya işgücü ayırabilecek kapasiteye sahip değildir. Ayrıca büyük organik çiftliklerde monokültür şeklinde üretilip uzun yollar kateden gıdalar da organik olarak sertifikalandırılabiliyor (Reganold, 2003). Bunun sebebi sertifikasyonun nicel ölçümlere dayanması. Rigby ve Caceres (2001), başlangıçta büyük önem atfedilen küçük çiftçi ailelerinin sürdürülebilirliği ve tarımsal toplulukların refahı gibi ekolojik tarım ilkelerini sertifikasyon süreçlerinde kapsanamayan amaçlar olarak listeliyor. Bu tür, başlangıçta gözetilen, organik tarım ilkelerinden uzaklaşmaya ve ticarileşmeye doğru gidişi sertifikasyon engelleyemiyor. Bu, aynı zamanda bir ölçek sorunudur. Doğaya ve toplumsal bütünlüğe saygılı üretim, organik tarımın felsefesinde yer almaktadır ancak büyük ölçekte yapıldığında organik üretimin de çevreye olumsuz etkileri olabilir (Temürcü, 2013). ABD'de organik gıda şirketlerinin giderek daha büyük oranlarda gıda devleri tarafından sahiplenildiği bir gerçek. Sağlıklı gıdaya ulaşmaya çalışan tüketicilerin bağımsız organik şirketleri ve yerel üreticileri bulmaları veya gıda alışverişi için tüketici kooperatiflerinden faydalanmaları gerekiyor (Oberst, 2016; Resnick, 2003).

Organik ve konvansiyonel tarım: Yeterli gıda üretimi

Kısaca, konvansiyonel tarımı insan sağlığına ve çevreye zararlı kimyasalların kullanıldığı ve kâr odaklı bir yöntem olarak, organik tarımı ise zararlı kimyasalların yasak olduğu, doğal döngülerden destek alan yöntemler olarak tanımlayabiliriz. Çoğunlukla büyük ilaç ve tohum şirketlerinin sesini duyuran ve araştırmaları bu şirketler tarafından fonlanan konvansiyonel tarım taraftarlarının temel argümanı "başka türlü dünyayı besleyemeyiz, bu kimyasalları ve genetiği değiştirilmiş organizmaları kullanmak zorundayız" şeklindedir (Keim vd. 2013). Organik tarımın veriminin düşük olduğu, dünyayı beslemek için çok

13 Katılımcı Garanti Sistemleri ise daha farklı bir yaklaşımdır. Burada üçüncü partiler tarafından değil de sistem içindeki tarafların aktif katılımına dayanan bir yöntemle sertifikalandırma yapılır.

fazla alana ihtiyaç duyulacağı ve ormanların kesileceği, dolayısıyla konvansiyonel tarımın daha çevreci olduğu ortaya atılan iddialar arasında. Genellikle insanların korkularına seslenerek tartışılan konuyu biraz daha seviyeli bir şekilde ele alanlar olmasına rağmen (Connor ve Mínguez, 2012), açlık sorununun asıl sebebinin yetersiz üretim değil, gıdaya erişim ve adaletsiz gelir dağılımı olduğunu savunanlar da (Reganold ve Wachter, 2016) bulunmaktadır. Öte yandan bu sorunun kaynağı olarak gıda israfı[14] ve hatalı beslenme alışkanlıkları da eklenmektedir.

Organik tarımın üretim kapasitesinin görece azlığı, kimyasallar kullanılarak büyük miktarlarda üretilen konvansiyonel ürünlere erişim ve adil dağılım konusundaki gerçekleri ve temel problemleri maskelemekte kullanılıyor. Reganold ve Wachter (2016) son kırk yıllık araştırmaları ele aldıkları çalışmalarında organik ve konvansiyonel tarımı, *üretkenlik*, *ekonomi*, *çevre* ve çiftçi sağlığı, işsizlik gibi konuları da içeren *sosyal refah* hedefleri kapsamında karşılaştırıyor ve organik tarımın gelecek nesilleri beslemekte anlamlı bir seçenek olabileceğini söylüyor. İklim değişikliğinin etkisini artırdığı aşırı iklim koşullarında, dünyanın beslenmesini sağlıklı ve çevreye en az maliyetle sağlamak için çözüm teşkil edecek modeller organik tarım, onarıcı tarım,[15] doğal tarım[16] (Fukuoka, 1978), permakültür[17] ve katılımcı sertifikasyon sistemleri[18] şeklinde sıralanabilir (Erzincanlı, 2013; UNCTAD, 2013). Konvansiyonel tarımın ve bunun dağılım biçiminin dünyayı besleyemediğinin artık çok açık olduğunu söyleyen Whitefield (2016) de bu toprak işleme yönteminin çıkmazlarına dikkat çekiyor. Özünde yenilenebilir olmayan kaynakların kullanımından kaynaklanan girdi ve çıktı krizlerine vurgu yapan bu çalışmada, girdi açısından temel sorunun kimyasal gübreler ve bunların üretiminde kullanılan fosforun kısıtlı bir kaynak olması ve endüstriyel gübre üretim süreçlerinin aşırı fosil yakıt tüketimi gerektirmesi işaret ediliyor. Konvansiyonel tarımın temel çıktısının verimli toprakların

14 Avrupa Birliği Gıda Komisyonu, Gıda İsrafı Raporu. http://ec.europa.eu/food/safety/food_waste/index_en.htm

15 Onarıcı tarım, kullandığı kaynaklara zarar vermek ve onları yok etmekten ziyade onaran, bütünsel bir yöntemdir. Çevresel, sosyal, ekonomik ve ruhsal refaha doğru çiftlikte sürekli yenilikçiliği teşvik eder. Türkiye'de Durukan Dudu'nun çok kullandığı bir terim, tarımın hayvancılıktan ayrılmadan yapılmasını da içeriyor.

16 Fukuoka tarımı olarak da adlandırılan doğal tarım, Masanobu Fukuoka tarafından ortaya atılan ve geliştirilen özgün bir tarım tekniğidir. Makine kullanımı olmadan, toprak sürme ve ilaçlama yapılmadan; kompost yerine tarlalarda ekin saplarını ve bahçelerde budama artıklarını toprak üstünde bırakarak toprağı sürmeden arazinin su tutma kapasitesini artırmayı hedefler. Doğanın kendi dinamiklerini yönlendirerek işgücü sarfını en aza indirerek mahsul almayı amaçlar.

17 Permakültür, sürdürülebilir insan yerleşimleri kurgulayabilmemizi sağlayan bütünsel bir tasarım bilimidir. Etik ilkeleri yeryüzüne özen gösterme, bütün yaşam sistemlerinin canlı/cansız bütün varlıkların devamı ve çoğalması için gerekli koşulları sağlama şeklinde sıralanmaktadır.

18 Katılımcı sertifikasyon sistemleri ise üreticilerin sistem içindeki tarafların aktif katılımıyla sertifikalandırıldığı, güven, sosyal ağlar ve bilgi/deneyim takası esasına dayanan bir yöntem. Özellikle Güney Amerika'da tabandan örgütlenmesiyle biliniyor. http://www.ifoam.bio/en/organic-policy-guarantee/participatory-guarantee-systems-pgs/

kaybı olduğunu belirten Whitefield (2016), [organik tarımda kullanılan ürün rotasyonundan dahi iyi bir yöntem olan] aynı alana birbirinden farklı ürünlerin birbirini destekleyecek şekilde ekildiği bir uygulama olan permakültür (Mollison, 1991) yöntemini öneriyor. Permakültürün dünyayı beslemek ve sürdürmek konusunda anlamlı bir seçenek olduğunu söylerken, hem toplumsal hem de tarımsal gelişimin yönünün değişmesinin şart olduğunu ekliyor. Bu tür bir yön değişimi, büyümenin sürdürülebilir olmadığını ileri süren, küçülme (degrowth) düşünürleri tarafından da öneriliyor (D'Alisa vd. 2014).

Organik tarımın tartışmalı yönleri vardır ve bunların çözümü için hem sivil toplum örgütlerinin, hem çiftçilerin, hem tüketicilerin, hem de hükümetlerin çalışması gerekmektedir. Ancak ilkeleri ve felsefesine sadık kalarak uygulandığında organik tarım bizi, günümüz konvansiyonel tarımının yol açtığı birçok sorundan koruyan bir tarım yöntemidir. Organik tarımın faydalarını özetleyecek olursak, uygulanan topraklarda bolca gördüğümüz faydalı mikroorganizma faaliyeti, toprağın ve yetişen bitkilerin sağlık ve kalitesi, toprağın içerdiği karbon ve azotun korunması ve bunların sonucunda artmış olan su tutma kapasitesi, zararlı kimyasal kullanmamaktan ötürü korunan çiftçi ve halk sağlığı, organik ürünlerin daha fazla antioksidan içermesi, emek-yoğun olması sebebiyle işsizliğe bir çözüm olma potansiyeli ve fosil yakıt başta olmak üzere çiftlik-dışı girdi maliyetlerinin düşük olmasını saymalıyız.

Aşağıda detaylarını açıklamaya çalışacağımız çalışmamız, yukarıda sıkça bahsi geçen besleyebilme-besleyememe tartışmasına matematiksel bir katkı sunmak amacıyla yapıldı. Türkiye'nin nüfusunun tamamını organik gıdalarla beslemesi ve artan ekilebilir arazilerinde organik üretim yapıp komşularına gıda desteği sağlaması veya ihraç etmesinin mümkün olup olmadığını sorguladık.

Matematiksel model, veri ve çıktılar

"Doğrusal programlama", üretim yönetimi, imalat planlama, portföy yönetimi, kentsel planlama gibi çeşitli alanlarda uygulaması olan bir matematiksel modelleme yöntemidir. Önemli olan modellenen durumun doğrusal ilişkiler içermesidir. Tarımda genellikle bu tür doğrusal ilişkileri gözlemlemek mümkündür: 1 dönümden ortalama 5 ton domates alınabiliyorsa, 2 dönümden ortalama 10 ton alınması beklenir. Elbette alınan verim domatesin türüne, toprağın cinsine ve çiftçinin becerisine fazlasıyla bağlıdır. Ancak bu tür farklılıklar, ortalamalar alınınca ortadan kalkar ve doğrusal ilişki zarar görmemiş olur. Gerçek dünyanın bütün karmaşıklığını bir modele yansıtmak, veri toplama ve çözüm aşamalarının pratik olmayacak kadar uzun zaman almasına sebep olacağından, her model bir miktar sadeleştirme içerir. Kurduğumuz modelde sadeleştirmeyi, her il ve ürün için ortalama verim değerleriyle çalışarak yaptık. Sonuçta tarımsal planlama, sayısız doğrusal programlama çalışması ve yayınıyla bu yöntemin doğal

uygulama alanlarından biri olagelmiştir (Dent vd. 1986; Moss, 2002). Yöntem, üç temel bileşenle çalışır:

1. Kararlarımızın işaret ettiği sayısal değerleri temsil eden *değişkenler* (örneğin hangi ürün, nerede, ne kadar üretilmeli?).
2. Değişkenleri içeren eşitlik ve eşitsizlikler yoluyla ifade edilen *kısıtlar* (örneğin bir bölgede üretilen ve o bölgeye dışarıdan gelecek ürünlerin toplamının bölgenin ürün ihtiyacından küçük olmaması).
3. Bu değişkenlerin doğrusal bir şekilde kombine edilmesiyleençoklanması veya enazlanması (maksimize veya minimize edilmesi) hedeflenen bir *amaç fonksiyonu* (örneğin ürünlerin tüketilmek üzere taşındığı toplam mesafenin veya bölgesel gıda eksikliğinin enazlanması).

Türkiye için organik tarım planlaması yaptığımız modelde temel değişkenler hangi ilde, hangi üründen ne kadar üretilmesi ve hangi ilde, hangi hayvan türünden (yerel ırk süt ineği, entansif melez besi sığırı, yumurta tavuğu, vs.) kaç tane yetiştirilmesi gerektiğini temsil ediyor. Bir il, kendi ihtiyacından fazla üretim de yapabiliyor, bu fazlalık kendine yetmeyen başka bir ilin ihtiyacını karşılamak üzere gönderiliyor. Modeldeki kısıtlar her ilde var olan ekilebilir alanı kullanarak ildeki insan ve hayvan nüfusunun gıda ihtiyacını karşılayacak şekilde üretim yapılmasını sağlıyor. Eğer üretim yeterli değilse uygun değişkenler yoluyla eksik gıda miktarının hesabı tutuluyor.

Toplamda 81 il, 106 farklı bitkisel ürün, 12 farklı taze ot (yonca, fiğ, yulaf, vb.) ve 4 hayvansal ürünü (sığır eti, inek sütü, yumurta ve tavuk eti) hesaba kattığımız modelin yaklaşık 750 bin değişkeni ve 28 bin kadar kısıtı olup günümüz bilgisayarlarında yarım dakikada çözülebilmektedir. Modelin amacı gıdanın kat ettiği toplam yolu ve herhangi bir ilde eksik kalan gıda miktarını en aza indirmek. Mesafeler hesaba katılınca model kendine yetmeyen illere, üretim fazlası olan en yakın illerden ürün transfer ediyor. Örneğin sonuçlara göre kişi başı sadece 0,051 dönüm ekilebilir alan düşen İstanbul'un gıda ihtiyacının büyük kısmı vejetaryen menüde Marmara bölgesindeki illerden gönderilmek suretiyle karşılanıyor, hayvansal ürünleri planlamaya katınca, Doğu Anadolu gibi uzak bölgelerden ürün getirtmek gerekiyor.

Çalışmamızın veri toplama aşamasında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) sayfalarından faydalandık. Yapılan sorgulamalarla her bölgenin nüfus ve ekilebilir alan bilgilerine, bitkisel üretim istatistiklerini kullanarak da konvansiyonel verim bilgisine ulaştık. Bu verim değerlerini Seufert vd.'nin (2012) çalışmasında önerilen oranlarda düşürerek organik tarım verim değerlerini belirledik. Hayvancılık ile ilgili verileri Et ve Süt Kurumu belgeleri ve organik çiftliklerden edindik (Çetinkol, 2015; Hacaloğlu, 2015).

Doğrusal programlama çözücüleri (CPLEX, CBC, vb.) kullanarak üç fark-

lı senaryoda (sadece bitkisel ürünler içeren vejetaryen menü, meyve ağaçlarındaki artışa kısıt, hayvansal ürünler de içeren hepçil menü) modelimizi sınadık.

İlk senaryomuz olan vejetaryen beslenme halinde aldığımız sonuçları TÜİK 2013 üretim miktarları, TOBB 2011 yurtiçi tüketim miktarı ve Uluslararası Zeytinyağı Konseyi verileriyle karşılaştırdığımızda, halkımızın şu anda tükettiğinden daha fazla bakliyat, daha az tahıl ve ekmek, hemen hemen aynı miktarda sebze, bir miktar daha az meyve ve çok daha fazla zeytinyağı tüketmesi gerektiğini gördük. Ayrıca bütün bu ürünleri organik olarak üretmek için Türkiye'deki ekilebilir alanların %65'inin yeterli olduğunu gösterdik.

Meyve ağaçlarının tek yıllık bitkiler gibi kolayca büyümediğini düşünerek, vejetaryen beslenme varsayımı altında, üretilebilecek meyve miktarına 2013 yılının ağaç sayısına göre bir üst kısıt koyduğumuz senaryoda ise beslenmemizde muz, ahududu gibi meyvelerde, ceviz ve badem gibi kuruyemişlerde az miktarda eksik oluştu. Ciddi anlamda eksiklik ise zeytin ağacı sayısında ortaya çıktı. Bunun temel sebebi önerdiğimiz beslenmede bireylerin yağ ihtiyacının sağlıklı bir yağ türü olan zeytinyağından karşılanması.

TABLO 1
Yıllık Toplam Tüketim Karşılaştırması

	Model	*2013 yılı tüketimi*
Kırmızı et (ton)	839.513	996.125
Tavuk eti (ton)	1.119.351	1.758.363
Süt (ton)	10.186.092	18.223.712
Yumurta (adet)	19.933.644.640	16.496.751.178

Önemli başka bir nokta ise, insanların hayvansal ürün ihtiyacını karşılamak için beslenen hayvanların da bitkisel ürün ihtiyacı olması ve bu bitkilerin de ekilebilir alanlarda yetiştirilmesi. Hayvanlar bu açıdan insana benzemekle birlikte insanlar için gıda olmalarıyla bitkiye de benziyorlar. Hayvansal ürünleri de modele kattığımızda, nüfusu beslemek için ekilebilir alanların %76'sının kullanıldığını gördük. Bireylerin aldığı kaloride %5'lik bir artış, ekilebilir arazi kullanımında %16'lık bir artışa sebep oldu. Hayvansal ürün tüketmenin daha fazla kaynak tükettiğini tekrar anlamış olduk. Modelin, hayvancılıkta yerel ırkların meralarda otladığı, hava ve ot şartları elvermediği dönemlerde de yaz sonu kesilmiş kurutulmuş otlarla beslendiği ekstansif üretimi mümkün olduğunca tercih ettiğini, ancak meraların yetmediği noktada tahılla beslemenin kullanıldığı entansif hayvancılığa yöneldiğini gördük. Bu da entansif hayvancılık yönteminin aslında daha fazla girdi kullanarak daha az çıktı üreten bir sistem olduğunu bir kez daha gösterdi. Tablo 1'de modelin çıktılarının TÜİK sayfasındaki 2013 hayvansal gıda tüketim miktarlarıyla karşılaştırmasını bulabilirsiniz; model yılda toplamda daha az et, süt, tavuk eti ve %20 kadar daha fazla yumurta tüketilmesini öneriyor.

Sonuç

Bu çalışmamızda önerdiğimiz model, dengeli ve sağlıklı bir beslenme planını girdi olarak kullanıp ülke için bir organik tarım planlaması öneriyor, eşzamanlı olarak, üretilen gıdaların nakliye probleminin çözümünü de veriyor. Nüfusu beslemek için iyi yağlar ve karbonhidratlar içeren, dengeli bir protein-yağ-karbonhidrat oranı ile güvenli ve sağlıklı gıdalardan oluşan menüleri temel aldık ve bütün ülkeyi organik tarım şartları altında besleyebileceğimizi gösterdik. Nakliye bileşeninin işlevi, herhangi bir üründe eksiği olan bir şehre, ihtiyacından fazla üretimi olan en yakın şehirlerden ürün gönderilmesini sağlamaktır. Modelimizin kullanılmasıyla iki nedenle fosil yakıt tüketimi azalacaktır: (1) üretiminde fosil yakıt kullanılan sentetik gübre kullanılmadığı ve (2) gıdanın katettiği yol, dolayısıyla nakliye için gereken fosil yakıt tüketimi en aza indirildiği için.

Çiftçi-Sen (2015) Türkiye'de tarımsal planlamanın olmadığını ve bir yıl çiftçinin elinde ürün fazlası kalırken, sonraki yıl ürünlerin ihtiyacın altında üretilebildiğini vurguluyor. Planlamadaki bu eksiklik bazı yıllarda fiyatların aşırı düşmesi ve çiftçinin zarar etmesine yol açarken başka yıllarda ise ürünlerin aşırı pahalıya satılmasına sebep olup tüketiciyi zor durumda bırakıyor. Çalışmamız, aynı zamanda bu eksikliği giderme potansiyeline sahiptir; aldığımız sonuçlar tarımsal üretim planlamasında daha adil bir üretim, tüketim ve dağılım içerecek politikalar geliştirilmesi için kullanılabilir. Elbette tarımda planlama sadece arazi kullanımı ile sınırlı olmayıp su yönetimini ve işgücü gereksinimlerini de içeren daha geniş kapsamlı bir meseledir. Modelin çıktıları kullanılarak ortalama bir su ve işgücü gereksinimi kolayca hesaplanabilse de bölgesel farklılıkları gözeten detaylı bir matematiksel model kurmak daha faydalı olacaktır.

Tamamen organik tarıma geçmiş bir Türkiye hem kendi halkını sağlıklı bir şekilde besleyerek gıda güvenliğini sağlamış bir ülke olabilecek hem de fosil yakıt tüketimini azaltmış ve sürdürülebilirliğe katkıda bulunmuş olacaktır. Elbette bu işin politikaları matematiksel bir modelden çok daha karmaşıktır, tüm aktörlere açık bir şekilde, eşit dağılımı da göz önünde bulundurarak katılımcı ve tabandan düzenlenmesi gerekir. Tüketici ve üreticinin karşılıklı örgütlenmesiyle bu gibi politikalar çok daha adil ve demokratik bir şekilde gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

Acs, S., Berentsen, P.B.M. ve Huirne, R.B.M. (2007) "Conversion to organic arable farming in The Netherlands: A dynamic linear programming analysis", *Agricultural Systems*, 94: 405-415.

Altieri, M.A. ve Rosset, P. (1996) "Agroecology and the conversion of large-scale conventional systems to sustainable management", *International Journal of Environmental Studies*, 50: 165-185.

Arslan, H. (2016) Kişisel İletişim, 15 Ocak 2016 (Türkçe).

Aslan, B. ve Demir, Y. (2016) "An organic agriculture model for Turkey", Working Paper, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Badgley, C., Moghtader, J., Quintero, E., Zakem, E., Chappell, M. J., Avil´es-V´azquez, K., Samulon, A. ve Perfecto, I. (2007) "Organic agriculture and the global food supply", *Renewable Agriculture and Food Systems*, 22(2): 86-108.

Barański M., Średnicka-Tober D., Volakakis N., Seal C., Sanderson R., Stewart G.B., ... ve Leifert C. (2014) "Higher antioxidant and lower cadmium concentrations and lower incidence of pesticide residues in organically grown crops: a systematic literature review and meta-analyses", *British Journal of Nutrition*, 112(5): 794-811.

Beecham, J.E. ve Seneff, S. (2015) "The possible link between autism and glyphosate acting as glycine mimetic - a review of evidence from the literature with analysis", *Journal of Molecular and Genetic Medicine*, 9(4):187, doi:10.4172/1747-0862.1000187.

Beste, A. (2015) "Organik tarım: toprağı besleyerek ekinleri büyütmek" Schmidt-Landenberger, E. ve Yavuz, F. (der) *Toprak Atlası 2015* içinde, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, Potsdam, 60-61.

Connor, D.J. ve Mínguez, M.I. (2012) "Evolution not revolution of farming systems will best feed and green the world", *Global Food Security*, 1: 106-113.

Çetinkol, E. (2015) Kişisel İletişim, 10 Ocak 2015 (Türkçe).

Çiftçi-Sen (2015) "Türkiye'de tarım: bir sorunlar yumağı" Özkaya, A.E. (der.) *La Via Campensina 20 yaşında* içinde, Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, 7-15 (Türkçe).

D'Alisa, G., Demaria, F. ve Kallis, G. (2014) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, Routledge, New York and Londra.

Dent, J.B., Harrison, S.R. ve Woodford, K.B. (1986) *Farm Planning with Linear Programming*, Elsevier, Butterworths.

Drinkwater, L.E., Letourneau, D.K., Workneh, F., van Bruggen, A.H.C., ve Shennan, C. (1995) "Fundamental differences between conventional and organic tomato agroecosystems in California", *Ecological Applications*, 5(4): 1098-1112.

Erzincanlı, H.O. (2013) *Organik Ötesi Tarım*, Yeni İnsan, İstanbul.

Fukuoka, M. (1978) *The One-straw Revolution*, Rodale Press, Emmaus.

Hacaloğlu, M. (2015) Kişisel İletişim. 11 Şubat ve 14 Nisan 2015 (Türkçe).

Horrigan, L., Lawrence, R.S. ve Walker, P. (2002) "How sustainable agriculture can address the environmental and human health harms of industrial agriculture", *Environmental Health Perspectives*, 110 (5): 445-456.

Karakoç, U. ve Baykan, B.G. (2009) "Türkiye'de organik tarım gelişiyor", Betam, Bahçeşehir Üniversitesi, Araştırma Notu 035, İstanbul.

Keim, B., Samuel, D.L., Moore, K., Strickland, E., Zachary, G.P., Goldstein, H. ve Zorpette, G. (2013) "The age of plenty." *IEEE Spectrum*, 50(6): 1-3.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2011) "Agrarian change under globalization: markets and insecurity in Turkish agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 11(1): 60-86.

Liebig, M.A. ve Doran, J.W. (1999) "Impact of organic production practices on soil quality indicators", *Journal of Environmental Quality*, 28: 1601-1609.

Lotter, D.W., Seidel, R. ve Liebhardt, W. (2003) "The performance of organic and conventional cropping systems in an extreme climate year", *American Journal of Alternative Agriculture*, 18(2): 146-154.

Mahoney, P.R., Olson, K.D., Porter, P.M., Huggins, D.R., Perillo, C.A. ve Kent Crookston, R. (2004) "Profitability of organic cropping systems in south-western Minnesota", *Renewable Agriculture and Food Systems*, 19(1): 35-46.

Mollison, B. (1991) *Introduction to Permaculture*, Tagari Publications, Tasmanya.

Morison, J., Hine, R. ve Pretty, J. (2005) "Survey and analysis of labor on organic farms in the UK and Republic of Ireland", *International Journal of Agricultural Sustainability*, 3(1): 24-43.

Moss, C.B. (2002) "Applied optimization in agriculture" Pardalos, P.M. ve Resende, M.G.C. (der.) *Handbook of Applied Optimization*, Oxford University Press, New York, 957-966.

Mulvaney, R.L., Khan, S.A. ve Ellswort, T.R. (2009) "Synthetic nitrogen fertilizers deplete soil nitrogen: a global dilemma for sustainable cereal production", *Journal of Environmental Quality*, 38: 2295-2314.

Oberst, L. (2016) "Infographic: a useful tool to find out who owns organic food", *The Food Revolution Network*, http://foodrevolution.org/blog/organic-food-infographic/, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2016.

Pimentel, D., Hepperly, P., Hanson, J., Douds, D. ve Seidel, R. (2005) "Environmental, energetic, and economic comparisons of organic and conventional farming systems", *BioScience* 55(7): 573-582.

Reganold, J.P. ve Wachter, J.M. (2016) "Organic agriculture in the twenty-first century", *Nature Plants*, 2: 1-8.

Resnick, C. (2003) "What we need to know about the corporate takeover of the 'organic' food market", *The Peace Newsletter*, 718, http://www.peacecouncil.net/pnls/03/718/718CorporateTakeover.htm, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2016.

Rigby, D. ve Caceres, D. (2001) "Organic farming and the sustainability of agricultural systems", *Agricultural Systems*, 68: 21-40.

Rodale Institute (2012).

Seufert, V., Ramankutty, N. ve Foley, J.A. (2012) "Comparing the yields of organic and conventional agriculture", *Nature*, 485(7397): 229-232.

Temürcü, C. (2013) "Gerçek gıda ucuz olabilir mi?", *Yeşil Gazete*, https://yesilgazete.org/blog/2013/07/10/gercek-gida-ucuz-olabilir-mi-ceyhan-temurcu/, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2016.

TÜİK. (2013) *İstatistiklerle Türkiye*.

UNCTAD. (2013) *Trade and Environment Review 2013*. United Nations, New York, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ditcted2012d3_en.pdf, Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2014.

Vardar, N. (2016) "Organik tarım bir alternatif değil, ekoloji meselesi", http://m.bianet.org/biamag/diger/173037-organik-tarim-bir-alternatif-degil-ekoloji-meselesi, Erişim Tarihi: 5 Nisan 2016.

Whitefield, P. (2016) "Can permaculture feed the world?", *Permaculture*, http://www.permaculture.co.uk/articles/can-permaculture-feed-world, Erişim Tarihi: 1 Mart 2016.

Willer, H. ve Lernoud, J. (2015) *Organic Agriculture Worldwide: Current Statistics*, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, İsviçre.

Aşçıların dünyası: Daha lezzetli (mi?), daha organik (mi?), daha kârlı (mı?)

Erhan Akarçay

Özet: Bu makale etnografik bir bakışla İstanbul'daki bir restoran zincirinde mutfağı ve mutfağın aktörleri olan aşçıların dünyasını, endüstriyel gıda ürünlerini kullanmaları açısından anlamaya çalışmaktadır. Dışarıda yediğimiz yemekleri hazırlayanların dünyasına dair gözlemlerden yola çıkarak, aşçıların dünyasında ve mutfak pratiğinde ekolojik hassasiyetlerin neler olduğu kısaca tartışılmaktadır. Türkiye'deki gıda ve tarım alanlarında yaşanan gelişmelere değinildikten sonra tarladan mutfağa, mutfaktan tabağa bir restoranda gözlenen süreç değerlendirilmektedir. Restoranın mutfağı ve mutfakta hiyerarşik düzen içinde çalışan mutfak personeli ve aşçılar yoğun bir biçimde betimlenmektedir. Bu süreçte belirli birtakım endüstriyel gıda ürünlerine odaklanarak mutfaktan tabağa ulaşan yemeklerin standardizasyonu ortaya konmaktadır. Endüstriyel gıda ürünleri, hız ve maliyet açısından pratik çözümler sunduğu müddetçe sosyal ve ekolojik döngüleri merkezine alarak yemek pişiren bir restoranda yemek pişirmek ve bunları yiyebilmek henüz gündeme gelememektedir.

Anahtar sözcükler: gıda ve tarım, aşçılar, mutfak, mutfak hiyerarşisi, yoğun betimleme, yemek sosyolojisi

Giriş

Mevcut gıda üretim süreci kendine has yeme alışkanlıkları ve hassasiyetler ortaya çıkarmaktadır. Bunun billurlaştığı alanlardan biri büyük sermayenin denetimindeki mutfaktır. Kapitalizme içkin olan hız ve maliyet, böylesi niteliklere sahip mutfaklarda gıda zincirinin, ekimden nakliyeye uzanan süreçlerin standartlaşmasına sebep olmaktadır. Ev dışındaki mutfakta kitlesel üretim ve kitlesel tüketim gerçekleşmektedir. Bu tarz mutfaklarda bir yandan sömürü ilişkileri yaşanırken, öte yandan sömürü ilişkileri sonucu ortaya çıkan yabancılaşma yeniden üretilmektedir. Restoranların şık ambiyansı (ortamı) ve gösterilen incelikler –örneğin masa örtüleriyle, şık yemek takımlarıyla, sanat eseri gibi hazırlanan tabaklarıyla– öncesine dair görünmeyen, belki de görülmek istenmeyen pek çok

sürecin kâr amaçlı ıslah edilmesi ve görmezden gelinmesinin devamı gibidir. Tüketim ve üretimin birbirinden kopmuş iki ayrı evren olarak deneyimlenmesi işte bu tarz mekânsal ayrışmalarla mümkün olur (Gorz, 2007: 196-197; ayrıca bkz. Zeybek, 2013). Tüketim mekânları üretimin önemli bölümünü görmemeyi, hatta bu konuda hiç düşünmemeyi mümkün kılacak şekilde tasarlanır. Dolu tabak gelir, boş tabak gider. Dolayısıyla tasarlanan gıda ağı üretim ilişkilerindeki adaletsizliklerden, gelecekteki sağlık risklerinden veya bu tarz üretimin sonucunda ortaya çıkan ekolojik sorunlardan (örneğin zehirli topraklar, içilemeyen sular...) başka öncelikler üstüne kuruludur.

Bu gıda rejiminin değişmesi mümkün. Bunun görece kolay yolu, şu an örneğin Amerika'da olduğu gibi kapitalizmin yeşil bir tona bürünmesi ve organik gıda satan lokantaların, zincir marketlerin ortaya çıkması, yenilebilir durumdaki gıda atıklarının değerlendirildiği lokantalar... Bu mümkün, zira organik gıdanın ticarileşmesinin önünde gerçek bir engel yok. Daha zor olan ise, ticarileşmenin sınırlandığı başka üretim modelleri ve gıda ağları oluşturmak. Üretimle tüketimin birbirine yaklaştırıldığı, muhtemelen daha yavaş, coğrafi bölgeye göre farklılıklar gösteren diyetler ve lokantalar... Bu tarz bir gıda ağının nasıl mekânlar kuracağı, ne tür şef tiplemeleri oluşturacağı, lezzetin nasıl tarif edileceği (şeker ve et üstüne kurulu lezzetlerin de kendine has bir tarihi var) ve bedenimizin kimyasını nasıl değiştireceği ucu açık, cevap bekleyen sorular.

Lezzet hepimiz için aranan bir unsur. Varsıl ya da yoksul herkes güvenli olduğu kadar lezzetli gıdanın peşinden koşuyor. Dışarıda yemek yemeye karar verdiğimizde farklı kriterlere göre seçim yaparız. Gündelik rutinimizin veya acelemizin olduğu zaman yemek yediğimiz lokanta ile özel ve anlamlı bir günde tercih ettiğimiz restoran arasında bir fark bulunur. Eğer çevresel hassasiyetlerimiz, ekolojik kaygılarımız, diğer canlılara ilişkin belirli birtakım duyarlılıklarımız varsa bu farklılıklar anlam kazanır. Dışarıda yemek yediğimiz tüm mekânları buna göre seçebiliriz. Dışarıda bizim için yemek pişiren aşçıların bizim hassasiyetlerimize kulak kabarttığı, dahası bu duyarlılıklarımızı önemsediği yerlere gitmeyi tercih edebiliriz. Tüketiciler olarak, dışarıda yemek yemenin bütçemize uygun olmasını, yediğimiz yemeklerin bol seçenekli olmasını ve hassasiyetlerimizin gözetildiği mekânların yaygın bir şekilde bulunmasını bekleriz. Ancak, "dışarıda yemek"[1] bir yasam biçiminin parçası olduğu kadar endüstriyel yanı da olan bir iş alanıdır. Tüketici olarak, tarladan sofraya kadar olan süreci ve bunun önemli bir bölümü olan mutfak deposundan sofradaki tabağa giden süreci pek azımız sorgularız. Oysaki, yediğimiz yemeklerin bazıları pratik çözümler olarak soframıza geldiği kadar, bazıları yoğun işlemden geçmektedir. Bu yo-

1 Türkiye'de dışarıda yemek piyasası giderek artmaktadır. Doğuş Holding gibi büyük sermayenin son yıllarda çok önemli yatırımları, satın almaları gündeme gelmekle birlikte, salınımlı bir piyasa olduğu konusunda sektör bileşenleri hemfikirdir. Ekonomik krizlerde çok kırılgan yapıya sahip olan yeme içme sektörü hızlı büyüyen ama aynı hızda küçülebilen bir karaktere sahiptir. Dolayısıyla bu alanda restoran, lokanta sayılarına dair net rakamlar vermek mümkün değildir.

ğun işlemler, gıda endüstrisinin pozitif bilimleri kullanarak ve teknolojik araçlarla, endüstriyel yöntemlerle üretilmeyen gıdaların lezzet ve tadını yapay olarak üretmeye, "hipergerçekliğe"[2] (Baudrillard, 2011) dönüştüğü bir dönemde yaşıyoruz. Katkısız doğal[3] olanla endüstriyel olanın arasındaki farkı anlayamayacağımız kadar başarılı, "-mış" gibi gıdalara maruz kalıyoruz. Bu çalışma zincir bir restoran mutfağında farklı gıda ürünlerinin mutfağa gelişi, mutfakta geçirdiği işleme odaklanarak aşçıların dünyasında tüketicilerin, yani yiyicilerin duyarlılıklarının nasıl karşılık bulduğunu anlamaya çalışacaktır.

Bu yazıda hedef kitlesi ağırlıklı olarak beyaz yakalılar olan, İstanbul'daki bir zincir restoranın mutfağında bir haftalık gözlemlerin yoğun betimlemesini[4] yapacağım. Böylece, dışarıda yediğimiz yemekleri hazırlayanların dünyasını gözlemleyerek bir yandan aşçıların dünyasında ve mutfak pratiğinde, ekolojik hassasiyetler dünyasının hangi boyutlarının ne kadar var olabildiğini; diğer yandan da, boğazımızdan geçenlerin nasıl bir hazırlık süreci sonunda tabağımıza geldiğini anlatacağım. Yazının ilk bölümünde öncelikle gıda güvenliği, endüstriyel gıda ve çevresel değişkenlerin önümüze konan tabağın hazırlanmasında oynadığı rolü ve bunun Türkiye'de nasıl bir tarihsel bir süreç sonucu gerçekleştiğini inceleyeceğim.

Bir solukta Türkiye'de gıda ve tarım

Türkiye'de gıdanın üretim koşulları tarımsal üretim süreçleriyle birebir ilişki içinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle tarım ve gıda politikaları birbiriyle kesişmektedir. Aysu'nun Osmanlı'dan günümüze Türkiye tarımını ve politikalarını değerlendirdiği çalışmasına göre (2014: 609-610) Osmanlı tarımda Batı'dan farklı olarak teknoloji geliştirmek için çabalamadı; Cumhuriyet kalkınma stratejisini tarıma dayandırdı ancak toprak dağılımındaki adaletsizliği giderecek araçları[5] geliştirmedi; 1980 sonrasında tarım serbest piyasa ekonomisi içine da-

2 Hipergerçeklik "gerçeklikten yoksun gerçeğin modeller aracılığıyla türetilmesi"dir ve/veya "sentetik bir şekilde üretilmiş gerçek"tir (Baudrillard, 2011: 14-15). Bugün yediğimiz, içtiğimiz pek çok şey gerçekliğin bir simülasyonu gibidir. Gerçekte çilekten daha keskin tadı ve kokusu olan çilek aroması artık sentetik bir gerçektir, hipergerçekliktir. Bu nedenle gıda endüstrisi hipergerçek tatlar ve lezzetler üzerinden kendisini var eder.

3 Doğal/natürel ürün gibi tanımlamaların kendisi pazarlama stratejisi haline dönüşmüş durumdadır. Bir köy pazarında, yerel/yöresel gıda ürünleri de bu anlamda doğal/natürel olarak tanımlanır hale gelmiştir. Dahası semt pazarlarında, köylü pazarlarında dahi "organik" etiketleri görmek olağanlaştı. Bu nedenle burada "doğal" katkısız, kimyasal ilaçlama, gübreleme olmayan ürün anlamı düşünülerek kullanılmıştır.

4 Yoğun betimleme, Clifford Geertz'in Gilbert Ryle'dan ödünç aldığı bir kavramsallaştırmadır (Geertz, 1973: 6). Etnografinin aslında yoğun betimleme olduğunu belirten Geertz (1973: 10), etnografın görüşmecilerle mülakat, ritüellerin gözlemlenmesi, günlük yazma ve benzeri saha pratikleri ile biçimlenmiş davranışların anlaşılması etnografi pratiğinin doğasında yer almaktadır. Bu anlamda antropoloji, araştırmacının öznelliğini içererek kültürün bütünlüklü, yoğun bir betimlemesini gerekli kılar. Kültürel temsiller ve anlamlar önem kazanırken, Geertz antropolojik yazıların yorumların yorumları olduğunu önermiştir (Denzin ve Lincoln, 2005: 17).

5 Keyder (1988: 169) 1945 yılındaki meşhur Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonucunda dağıtılan toprakların hazine toprağı olduğunu, Karadeniz Bölgesi gibi entansif tarımın yapıldığı, arazi-

hil edildi. Günümüzde ise sermayenin küresel krize girmesiyle birlikte tarım yeniden üretim aracı haline dönüştürülerek küresel kapitalizm süreciyle bütünleştirilebilecek bir mecra olarak görülmektedir. Bir "tarım ülkesi", "kendi kendine yetebilen" üretim performansı mitlerinin çözüldüğü, organik/ekolojik tarımın sınıfsal görünüm kazandığı, endüstriyel gıdanın Türkiye'nin küresel gıda endüstrisine eklemlenişi ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçleriyle dirsek teması içinde gerçekleşmiştir. Zira Batı'da gıdanın endüstrileşmesi[6] yüz yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmişken, Türkiye'de bu süreç 1950 sonrasında aşamalı bir biçimde, 1980 sonrasında ise endüstrileşme hızlı bir biçimde gerçekleşmiştir. 1950'lerdeki Marshall yardımıyla, Amerika'daki gıda endüstrisinin gelişimi sonrası eldeki fazladan endüstriyel gıda ürünleri gelişmekte olan ülkelere dağıtılmıştır. Böylelikle sütün yerini süt tozu, zeytinyağı ve tereyağının yerini margarin[7] almış (Dizdar, 2014: 27; İbar, 2015: 164), 1980'lere kadar geleneksel yöntemlerle ya da devlet eliyle (SEK, EBK) sürdürülen hayvancılık yerini kombine et tesislerine ve Koç ve Yaşar Holding'in *Maret* ve *Pınar* markalarına bırakmıştır.

Yenal'a göre (2013: 135) Türkiye'de dikey entegrasyon ile yabancı sermaye, tarım sektörü ve gıda endüstrisi ile birlikte hareket ederek yerel ölçekte taşeron görünümler ile var olabilir. Dizdar'a göre (2014: 20) gıdanın temininde ve beslenme alışkanlıklarındaki radikal değişim Türkiye özeli için düşünüldüğünde son on beş yıllık periyodu kapsamaktadır. Geleneksel olarak pazarlar Aysu'nun anlatımında olduğu gibi (2015: 251) köylünün canlı parasıdır; tavuğunu, peynirini, yumurtasını, zeytinini pazara getirdiği, bunları satarak karşılığında diğer ihtiyaçlarını giderdiği bir işlevselliğe sahipti. Süpermarketleşme ise (Koç, 2013; Yenal, 2013) gıda endüstrisinin vitrini haline gelmiştir; zira raf ömrü uzatılmış, ambalajlı ürünler süpermarketler aracılığıyla tüketiciye ulaşmaya başlamıştır. Gıda güvenliği hedefleri ve gıda bulamama korkusu (Levenstein, 2013) tüketicilerin zaaf noktasıdır. Bu nedenle geleneksel olarak haftada belli günler kurulan pazarların yerini tüketicilerin gıda korkusunu kullanan ve onlara "her an erişilebilir gıda" sunan süpermarketler alır. Endüstriyel yemek sektörü için de benzer bir marketleşme söz konusudur. Restoran zincirlerinin, lokantaların, yemek şirketlerinin yemek pişirme pratikleri için endüstriyel çözümler sundukları bir dönemde yaşıyoruz. Perakende değil, toptan tüketim için büyük market-

nin kıt olduğu yörelerde fazla dağıtım olmadığını kabul etmekle birlikte, kanunun gerçek bir reform niteliğine sahip olduğunu, çünkü tüm kırsal hanelerin %10 ile %15 arası bir bölümüne toprak dağıtıldığını, bunların da özel mülkiyet sahipleri olarak potansiyel küçük meta üreticilerine dönüştüğünü belirtir.

6 Gıdanın endüstrileşmesi uzun raf ömrü, yapay tatlandırıcılar, kıvam artırıcılar ve paketleme çerçevesinde düşünülmelidir.

7 Türkiye'deki ilk margarin fabrikası Unilever-İş Bankası ortaklığında 5 Ocak 1953 tarihinde açılmıştır. O dönemde piyasadaki hayvani yağların yarı fiyatına satılacak olan margarin, *Vita* ve *Sana* markaları ile piyasaya sürülerek, yine o döneme kadar görülmemiş yoğun reklam kampanyaları ile "daha sağlıklı" olduğu vurgulanarak pazarlanmıştır (İbar, 2015: 164-166).

lerin ve büyük şirketlerin yemek zincirleri için özel koşullar yarattıkları ve özel dağıtım ağları kurdukları bilinmektedir.

Küreselleşme süreçleriyle birlikte artan dünya nüfusunun beslenebilmesi, buna paralel biçimde artan yoksulluğun çözümlenmesi, daha fazla sayıda insanın açlık ve yoksulluk kıskacından kurtarılması ve gıda güvencesinin sağlanması gıda endüstrisinin gidişatının meşrulaştırılması için kullanılan argümanlardır. Diğer yandan dünyanın gelişmiş bölümünün ürettiğinden fazlasını tüketmesi saf anlamda "tüketici"lerin yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Oysa küresel gıda düzenine alternatif toplumsal hareketlerin en popüler olanlarından biri Terra Madre-Slow Food hareketinin öncüsü Carlo Petrini'nin ortaya attığı *üretici* kavramı çok önemlidir. Zira tüketmek asıl olarak bir şeyi yok etmek anlamına gelmektedir. Üretici ise küresel endüstriyel gıda düzenine alternatif geliştirerek organik gıdayla beslenir, yerel yiyecekler yer, GDO'lu ürünleri reddeder, küçük çiftçilerin yanında durur (Shiva, 2014: 10). Tüm bu süreçleri gözeten üreticiler yemek yerken aslında üretim sürecine katkıda bulunabilirler. Dahası, küçük üreticilerle ilişki içerisinde sürdürülebilir sağlıklı bir gıda sistemi oluşturmaya çalışırken, gıda tercihlerimizin kim olduğumuza dair yaptığımız seçimler olduğunu göstermeleri açısından önemlidir (Shiva, 2014: 10). Tüm zaman dilimlerinden daha çok şimdilerde gıda ve yemek tercihlerimiz kim olduğumuza dair daha fazla söz söylüyor. Kimliğimize, itibarımıza, görünürlüğümüze, beğenilerimize dair bizi imliyor.

Tarladan mutfağa, mutfaktan tabağa

Tabağımıza gelene kadar hazırlık mutfağında ve ana mutfakta gerçekleşen işlemler çok karmaşık bir süreci içeriyor. Bazıları yoğun işlemden geçerken, bazıları pratik çözümler olarak soframıza geliyor. Araştırmacı kimliğimle bir hafta sabahtan akşama mutfağında yer aldığım restoran İstanbul'un Asya yakasında bulunuyor. İstanbul'da on sekiz, Adana, Antalya, Bursa, Bodrum, Diyarbakır, İzmir, Gaziantep, Mersin'de birer, Dubai'de iki şubesi var. İstanbul'da gözlemde bulunduğum mutfak "merkez mutfak" olarak kabul ediliyor. Bu şube kendi müşterisi için üretim gerçekleştirmenin yanı sıra İstanbul'da kendi şubelerine menüsünde ve genel tüketim döngüsü içinde yer alan bazı temel ürünleri hazırlamakla yükümlü. *Franchise* olmayan tüm şubelerin pasta ürünleri, *foccacia* ekmeği, vb. ürünler merkez mutfak ve pastane[8] tarafından imal ediliyor. Bu nedenle en kalabalık aşçı ekibinin yer aldığı şube olarak öne çıkıyor.

Restoranın alt katında yer alan hazırlık katında depo, soğuk hava depoları,

8 Pastanede en çok tüketilen ürünlerin başında yumurta geliyor. Yumurta kahvaltı servisinde de kullanılırken, pastane kısmında pastörize yumurta, yumurta sarısı gibi işlenmiş türevlerini görmek şaşırtıcı gelebiliyor. Asıl dikkat çekici unsur, pastörize yumurtanın kolilerinde yazanlar: "Benim ustam işini bilir...", "Mutlu aşçı hattı 444...", "Hijyen ve gıda güvenliği" ifadesinin sonunda gülen yüz ikonu.

kasaphane, pastane, şef ofisi, bulaşıkhane, personel yemekhanesi, üst katta ise aksiyon mutfağı yer alıyor. Alt katında diğer şubeler için (özellikle brunch için *brownie*, portakallı kek, *foccacia* ekmeği, *cheesecake*, elmalı turtanın hazırlandığı ve şoklandığı işlemleri içeren) ön hazırlıkların yapıldığı, *café de paris* sosun tüm şubelere gönderildiği dev işler kotaran bir mutfak burası. Ayrıca haftalık 250-300 kilogram bonfilenin işlendiği ve tüketildiği bir zincirden bahsediyorum. Köfte, şinitzel, antrikot ve benzeri et ürünlerinin ana işleme merkezi olarak faaliyet gösteriyor. Bu nedenle de kırk üç kişilik dev bir kadrosu var.

Merkez mutfaktaki iş düzeninin mutfakta hiyerarşik yapıyı geliştiren ünlü Fransız şef Escoffier'in mutfak disiplini içinde somutlaştığı görülmektedir. Disiplinin her şeyden, akıldan bile öncelendiği, tıpkı askerî bir düzen gibi ya da Weber'in rasyonel bürokratik organizasyonu gibi mutfak hiyerarşisi çok önemli. Bu anlamda mutfak şefinin (chef de cuisine) emirleri bir generalinkiler gibi sorgusuz sualsiz yerine getirilmesi gereken taleplerdir. Mutfak şefi mutfağın mutlak hakimi. Her ne kadar tek başına tüm işi sırtlanamasa da ekibin koordinasyonu ve uyumlu çalışabilmesinin en kilit unsuru. *Steward* (bulaşıkçı ve temizlikçi), stajyer, komi, *chef de partie*, *sous chef* ve *chef de cuisine* olmak üzere hiyerarşi zinciri şekilleniyor.[9] Haftanın günlerine göre ve günbegün değişen müşteri yoğunluğuna göre ekibin rotasyonu da değişiklik gösterebiliyor. Parçası olduğum mutfakta her bir personel dokuz buçuk saat ortalama ile çalışıyor. Bu ortalama haftada elli yedi saatlik bir çalışma zamanına karşılık geliyor. Haftada bir izin günü olan mutfak çalışanlarının hangi gün izin kullanacakları değişen taleplerine ve mutfağın ihtiyacına göre esnetilebiliyor.

Mutfakta kullanılan ürünler merkezî satın alma biriminin sorumluluğunda. Masalarda salatalara konmak üzere kendi marka adıyla üreticilere ürettirilmiş

9 Modern gastronominin kurucularından sayılan Auguste Escoffier'in mutfağa ilişkin en kalıcı katkılarından biri büyük ziyafetlerin organizasyonu için şeflerin mutfak zincirini oluşturmasıdır (Mhyrvold vd. 2011: 20). Escoffier'in mutfak zinciri aşağıdan yukarıya emir komuta zincirinde askerî bir yapıya işaret eder (Civitello, 2007: 285). Escoffier'in mutfak zinciri ya da hiyerarşisi mutfağın karmaşıklığına göre genişletilebilir. Araştırmanın gerçekleştirildiği zincir restoranda mutfak şefi (kitchen chef) ve yardımcı şef (sous chef) dışındaki herkes sırtında bu hiyerarşiyi esprili bir dille anlatan tişörtler giyiyor. Tişörtlerin arkasında İngilizce mutfak hiyerarşisi şu şekilde yorumlanmaktadır: *kitchen chef* - the big truffle (mutfak şefi - büyük trüf mantarı), *sous chef* - he who must be obeyed (şef yardımcısı - itaat edilmesi gereken kişi), *pastry chef* - highly skilled, never sleeps (pasta şefi - çok becerikli, hiç uyumaz), *chef de partie* - "culinary tart" works everywhere (kısım şefi - "mutfak turtası" her yerde çalışır), *demi chef* - covers behind of chef de partie (kısım şefi yardımcısı - kısım şefinin arkasını toplar), *commis chef* - "culinary soldier" die for chefs (komi - "mutfak eri" şefleri için ölürler), trainee - kitchen executive (stajyer - mutfak yürütücüsü), steward - "robowash" washing robot (bulaşıkçı - "bulaşık robotu" temizlik robotu). Aslında iş pratiğinde mutfak şefi yönetsel işlerden, mutfak personelinin izin günlerine, çalışma saatlerinin organizasyonundan maliyetlere ve personel ön seçimine kadar geniş bir yetkiye sahipken, şef yardımcısı mutfakta pratik olarak yemeğin hazırlanması ve pişirilmesi süreçlerinden sorumludur. Mutfak şefi kimlerin terfi alacağına karar veren en etkili isimdir. Mutfak şefinin öznel performans değerlendirmesine göre erkek mutfak personelinin terfide önceliği bulunmaktadır. Mutfak şefi üst yönetime terfi için teklifte bulunur, mali açıdan uygun görülürse terfi gerçekleştirilir. Bu nedenle mutfak personeli şefle iyi geçinmek zorunda ve onun emirlerini koşulsuz yerine getirmek durumundadır.

zeytinyağı (*riviera* tipi) ve nar ekşisi bulunuyor. Mutfakta kullanılan krema ithal, *café de paris* sos için kullanılan *blue cheese* (mavi peynir) ithal, pek çok sos da ithal ürünlerden oluşuyor. Fritözde kızartma yağı olarak kullanılan ve donuk olarak tenekelerde bekletilen yağ önce ocak üstünde ısıtılıyor, sonra pek çok kez kullanım için hazır hale getiriliyor. Yeşillikler tedarikçi firma[10] tarafından yıkanmış olarak geliyor. Bu, sorumlu mutfak personelinin iş yükünü azaltan ama daha çok hızlı servis için gerekli olan zaman tasarrufunu artıran bir işlevselliğe sahip. Dondurucuda bazı ürünlerin hazır bekletildiğini görüyorum. Çıtır mantı, yaprak sarma (yirmi adetlik porsiyonlar halinde) gibi menüde yer alan ürünler dondurucudan çıkartılarak bir sonraki işgünü için hazırlanıyor. Levrek ızgara ve salata için balık da donmuş olarak kullanılıyor.

Servis alanındaki açık mutfak tam donanımlı. Soğuk, sıcak, pizza ve ızgara ana bölümlerinden oluşuyor. Sıcak kahvaltı servisi için fritöz, ızgara, birkaç farklı fırın, soğukta salatalar ve garnitürlerin hazırlanması, pizza bölümünde pizza malzemelerinin bulunduğu büfe, pizza fırınları, kürekler yer alıyor. Mutfağın final bölümünde *chef*'in kontrolünden ve son dokunuşundan geçen yemek veya kahvaltı nihai olarak tüketiciyle buluşmak üzere garsona teslim ediliyor. Bu zincir restoranda önemli olan unsur tüm şubelerde standart ürünü verebilmek.

İçinde yer aldığım mutfakta sabit olarak farklı pozisyonlarda on sekiz aşçı çalışıyor. Escoffier'in (1979) mutfak hiyerarşisine göre pozisyon alan aşçılar şeften komiye kadar tüm yemek hazırlama, pişme süreçlerini birlikte ele alıyorlar. Nihai olarak tüketiciye ulaşana kadar neredeyse yüzlerce kalem ürün üretim, dağıtım süreçleriyle ana mutfağa giriş yapıyor. Ana mutfakta depodan giriş yapan ürünler, kayıt altına alınması sürecinden sonra haftalık, günlük ve gün içerisindeki yoğunluğa ve talebe göre ön hazırlık, hazırlık, pişirme ve sunum aşamalarını izleyerek nihai olarak garsona sipariş veren tüketiciye ulaşıyor. Krema, peynir, çikolata gibi ürünler hazır olarak gelirken, çok temel bir sos olan *café de paris* sos mutfak şefi tarafından hazırlanıyor. *Café de paris* sosun içine onlarca baharat ve tereyağı girmesine karşın nihai olarak rengini belirgin hale getirmek için gıda boyası da katılıyor. Ancak *demi glace*[11] sos endüstriyel gıda ürünü olarak toz halinden reçeteye göre su ve taze baharatlar ilave edilerek günlük olarak hazırlanıyor. *Unilever* gıda şirketinin pratik çözümü olan *demi glace* sos söz konusu mutfakta kullanılan endüstriyel gıda çözümlerinden yalnızca biri. *De-*

10 Manav ürünleri, yıllar önce manav olarak faaliyet gösteren, şimdilerde ise Serik-Antalya, Boğazköyü-İstanbul ve Sarıcakaya-Eskişehir üretim çiftliklerinde gıda mühendisi ve ziraat mühendisi kontrolünden geçen ürünleri üretim ve paketleme birimi olan İstanbul-Bağcılar'daki merkezinden yapan bir firma tarafından karşılanmaktadır. Üretimden işletmelerin mutfağına geçen aşamalarda paketlenmiş, işlemden geçirilmiş ürünler bulunmaktadır.

11 Temel tarifi ünlü Fransız şef Auguste Escoffier (1979) tarafından geliştirilen, başka soslar için asıl sos ya da kendi başına sos da olabilen kahverengi renkte bir tür sos. Kunt'un derlediği sözlükteki açıklamaya göre ise "Fransız mutfağında dana eti suyu ile yarı yarıya keskinliği azaltılmış kahverengi 'donuk' sos"tur (Kunt, 2004: 136).

mi glace sos dana kemiklerinden elde edilen, yaklaşık olarak bir hafta boyunca kaynatılan bir sos. Bu nedenle mutfak maliyetleri ve zamansal ve ticari kaygılarla böylesi bir sosun hazırlanması pratik olarak aşçıların tercih ettiği bir durum değil. Patates püresinin yapımı da endüstriyel bir şekilde çözümleniyor. *Chef de partie*'nin (sıcak mutfak kısım şefi) izahıyla endüstriyel patates püresi tozunun kullanımı şu şekilde meşrulaştırılıyor: Günde restoranda, 10 kilogram püre kullandıklarını, bunu hazırlamak için 25 kilogram patates kullanmaları gerektiğini, bunun nakliyesinin bile başlı başına sorun olacağını; bu nedenle bu tür pratik çözümlerin çok kullanıldığını aktarıyor ve ekliyor: "Şimdi aşçılık çamaşır makinesi kullanma kılavuzuna bakıp makineyi çalıştırmak gibi bir şey..."

Dağdeviren (2006: 118) günümüzde aşçılığın bir zanaat olmaktan uzaklaşmasını değerlendirdiği yazısında "mikro dalgalı elektronik aşçılar" olgusunu tanımlıyor. Böylesi bir süreç bir yandan standartlaşma bir yandan aşçının bir zanaat olarak meslekî anlamda mekanikleşmesini ve dolayısıyla hazırladığı yemeğe yabancılaşması olgusunu ortaya çıkarıyor. Zira standartlaşma ve mekanikleşme saha çalışmasının yapıldığı restoranda bir hayli belirgin. Çünkü üst yönetimde bulunan mutfak koordinatörü "aşçıların egolarının yüksek" olduğuna vurgu yaparken, aşağıda sıcak mutfakta çalışanların egosu yitiyor, menüler hazır, reçeteler hazır. Aşçının bir zanaatkâr olarak inisiyatif almasına imkân tanımayan bir iş akışı bulunuyor. Salatadaki sos miktarı, etin gramajı, pizzanın biçimi, tatlının üzerindeki çikolata sosunun miktarı önceden belirlenmiş, planlanmış durumda. Böylesi bir sürece müdahil olmak meslekî pratikler bakımından mümkün değil.

Mutfak koordinatörü, *cafe brasserie* zinciri olarak Türkiye'nin farklı noktalarında ve yurtdışında olduklarını, bu anlamda ürün satın aldıkları firmaların Türkiye sathında talep ettikleri ürünleri tedarik edip edemeyeceklerinden emin olmak istediklerini ifade ediyor. Burada önemli olan unsur Türkiye'deki diğer zincirlere ürünlerin gönderilip gönderilemeyeceği sorunu. Yalnızca nakliyenin masraflı olup olmaması değil, ürünün sahip olduğu nitelikleri nihai noktaya ulaşıncaya kadar koruyup koruyamayacağı düşüncesinin etkili olduğu düşünülüyor. Zincir restoran olması, Türkiye'deki tüm zincirlerde aynı menü ve aynı ürünlerle standardizasyon aranması –işletme, mutfak koordinasyonu ve yiyicilerin beklentisi standart olması yönünde– tedarik aşamasında standart ürün kullanımını zorunlu kılıyor. Bu anlamda eğer aynı ürün Diyarbakır, Mersin şubesine de gönderilemiyorsa ya da sağlanamıyorsa sıkıntı olabileceğini dile getiriyor. Örnek bir ürün olarak *mozzarella* peynirinde ithal *mozzarella* kullanılamıyor. Çünkü 8 avroya mal edilebilen peynir kârlılık açısından sorun çıkartıyor; ancak Türkiye'de manda sütünden veya inek sütünden iyi *mozzarella* peyniri yapan ve tedarik zincirini gerçekleştirebilen, vaat edilen standart ürünü sağlayabilen firmalar tercih ediliyor. Tedariki sağlamayı taahhüt eden firmaların genellikle "büyük", "kârlı", "iyi" olarak nitelenen zincirlere başlangıçta iyi,

standart ürün sağlarken, zamanla nasılsa kendilerine mecbur olduklarını düşünerek kaliteden ödün verdiğini ifade ediyor.

Aynı mutfak koordinatörü organik ürünün ticari anlamda sürdürülebilir olmadığını, bu anlamda bu seçeneği kullanamadıklarını söylüyor. Balık konusunu açınca elbette endüstriyel yöntemlerle avlanmış balık kullanmak zorunda kaldıklarını, İstanbul'un en lezzetli balığının lüfer olduğunu, buna yönelik kampanyaları kendisinin bireysel olarak desteklediğini ama devletin denetim mekanizmasının bu anlamda caydırıcı olmadığını ifade ediyor. Devletin yerel, organik ürünler konusunda sıkıntılı bir tutumunun olduğunu, deri tulum örneğinde olduğu gibi, ısıl işlem görmüş, karışık malzemelerin kullanıldığı şarküteri ürünlerinde olduğu gibi standardı belirleme ve koruma konusunda isteksiz ve politikasız olduğunu anlatıyor. Aşçıların egolu insanlar olduğunu, tabakta sunduğu farklı bir lezzetin, örneğin balık yumurtasının değerlendirilmesini ve beğenilmesini ön planda tuttuğunu, bu anlamda yüz bin adet bulunan balığın türünün yok edilmesinin böylesi bir egoya sahip aşçıyı çok da ilgilendirmeyebileceğini vurguluyor. Öte yandan İstanbul gibi büyük bir metropolde insanların sürdürülebilir biçimde yaşamadığını, şehrin ve insanların artık kendini tükettiğini, bu anlamda sürdürülebilir gıdanın pek de mümkün olmadığını ifade ediyor. Mutfak koordinatörü en yerel lezzet olarak Bolu'dan acuka ve patatesli köy ekmeği aldıklarını, yerel üreticilere kısmen destek verdiklerini, daha da iyileştirilmesi için çaba gösterildiğini söylüyor. Endüstriyel çözümler kullanmanın da aşçıların pratik çözümleri kullanabilmesi için gerekli olduğunu ifade ediyor. Ayrıca sürekli daha iyisini sunan yeni numuneleri denediklerini aktarıyor. Benim bulunduğum süre içinde yeni bir donmuş patates numunesi denendi ancak çok yağ çektiği için tercih edilmedi. Restoran zincirinde masalarda bulunan nar ekşisi ve zeytinyağı yöresel olarak biri Hatay'da, diğeri de Ayvalık'ta zincirin adıyla şişelenip fason olarak getiriliyor. Ayrıca zincir ismiyle çeşitli üzümlerden yapılan şarap (narince, öküzgözü, boğazkere) markaları bulunuyor. Numuneler geldikten sonra, anlaşmaların satın alma işinden sorumlu yetkili kişilerce merkez ofis tarafından yapıldığını aktarıyor.

Sonuç yerine

Lezzetli ve organik, lezzetli ve ekolojik yemek yemek mümkün müdür? Mutlak anlamda çevre hassasiyeti geliştirilmiş, kârlılık esasına dayalı, ekonomik olarak sürdürülebilir bir mekânda bunu gerçekleştirmek çok zor. Meslekî pratikleri uygulamada hayvan hakları, ekolojik denge perspektifine sahip aşçılar yeni nesil aşçılarda var olabilir. Zira yeni nesil aşçıların aşçılık liseleri, ön lisans programları ile sınırlı olmayan eğitim süreçleri, gastronomi ve mutfak sanatları bölümlerinde kültür, sosyoloji ve hatta antropoloji nosyonu bulunan dersler görmeleri bu konuda bilinci ve duyarlılığı arttırabilecek bir potansiyel taşıyabilir.

Ancak kapitalist ilişkiler içerisinde, kâr amacı güden bir sermayenin elinde bulunan bir restoranda, lokantada bunu gerçekleştirebilmenin belirli sınırları var. Kısırdöngü içerisindeki endüstriyel mutfak çözümleri, hem hız hem de maliyet açısından pratik çözümler sunduğu müddetçe sosyal ve ekolojik döngüleri merkezine alarak yemek pişiren bir restoranda yemek yemek (orta sınıf ve üst sınıflar için söz konusu hassasiyetler gelişmiş olsa dahi) gündeme gelemiyor. Öte yandan dünyada örnekleri bulunan *freeganism* gibi akımlar, orta sınıfların özellikle atık gıdaya duyduğu hassasiyetle birleşince sürdürülebilir gıda üretiminde ve tüketiminde türetici rolünü benimsemeye yol açabilir. Gıda kooperatifleri, üretici kooperatifleri güvenilir ve sürdürülebilir gıda üretimini üstlendikçe, okul kantinleri, kooperatif mutfakları gıdanın, yemeğin en azından üretim aşamasında otonom bir karaktere bürünmesinde önemli bir adım olabilir.

KAYNAKÇA

Aysu, A. (2014) "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet ve Tarım, Yıkılış-Kuruluş-Çözülüş" Aysu, A. ve Kayaoğlu, M.S. (der.) *Köylülükten Sonra Tarım* içinde, Epos, Ankara.

Baudrillard, J. (2011) *Simulakrlar ve Simulasyon*, Adanır, O. (çev.), 6. basım, Doğu Batı, Ankara.

Civitello, L. (2007) *Cuisine and Culture - A History of Food and People*, 2. Basım, Wiley, New Jersey.

Dağdeviren, M. (2006) "Aşçılık", *Yemek ve Kültür*, 5: 114-120.

Denzin, N. K ve Lincoln, Y. S. (2005) *The Sage Handbook of Qualitative Research*, 3. Basım, Sage, Thousand Oaks.

Dizdar, Y. (2014) "Türkiye'de Gıdanın Endüstrileşme Süreci: Sahne, Aktörler ve Senaryo" Aysu, A. ve Kayaoğlu, M.S. (der.) *Köylülükten Sonra Tarım* içinde, Epos, Ankara.

Escoffier, A. (1979) *The Complete Guide To The Art of Modern Cookery*, Elsevier, Amsterdam.

Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York.

Gorz, A. (2007) *İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı*, Ergüden, I. (çev.), Ayrıntı, İstanbul.

İbar, G. (2015) *Unilever Türkiye Tarihi*, İş Bankası, İstanbul.

Keyder, Ç. (1988) "Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi (1946-1960)" Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Yurt, Ankara.

Koç, M. (2013) *Küresel Gıda Düzeni*, NotaBene, Ankara.

Kunt, T. (2004) *Dünya Yiyecek & İçecek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü*, Değişim, İstanbul.

Levenstein, H. (2013) *Gıda Korkusu: Beslenmeye Dair Endişelerin Tarihçesi*, Öztek, A. (çev.), İş Bankası, İstanbul.

Mhyrvold, N., Young, C. ve Bilet, M. (2011) *Modernist Cuisine: The Art of Science of Cooking*, Vol. 1: History and Fundamentals, The Cooking Lab, Bellevue.

Shiva, V. (2014) "Terra madre: yaşayan ekonomiler için bir kutlama" Shiva, V. (der.) *Toplum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar* içinde, Doğan, A. (çev.), Sinek Sekiz, İstanbul.

Yenal. Z. N. (2013[2004]) "Tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanması ve uluslararasılaşması" Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (der.) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* içinde, İletişim, İstanbul.

Zeybek, S. O. (2013) "'Bu Bebeğin Annesi Nerede?' Cinsiyet, Babalık ve Armağan İlişkileri", *Toplum ve Bilim*, 126: 120-143.

Kolektif ekotarım deneyimleri üzerinden topluluklar ve tarım üzerine düşünceler

*H. Kiraz Özdoğan**

Özet: Kırsalda kolektif olarak tarım yapmak tarihte ve günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde rastlayabileceğimiz bir olgudur. Türkiye'de de 2000'lerde daha belirgin bir eğilim olarak kendisine yer bulduğu gözlemlenmektedir. Bu tarz topluluklar farklı biçimlerde ve referanslarda örgütlenmektedir ve bu konuyla ilgili literatürde de farklı isimlerle incelendiği gözlenmiştir. Makalede bu toplulukların farklılıklarını ve tarihsel değişimini gözardı etmeksizin yeni bir çatı kavramsallaştırmayla kolektif ekotarım deneyimleri ismiyle incelenmektedir. Kolektif ekotarım deneyimlerinin, güncel örneklerinin yeni bir topluluk kurma ve yeni bir tarım pratiğini birarada nasıl geliştirdiğini; kendisinin de dahil olduğu doğayla ilişkisini nasıl kurduğu ve önerdiği sorunsallaştırılmaktadır. Ekolojik tarım ve hiyerarşiyi en aza indirmeyi amaçlayan topluluk kurma çabası, kolektif ekotarım deneyimleri üzerinden düşünülmektedir. Bu anlamıyla ekolojik tarım, ekolojinin alternatif kurma anlamıyla ilişkisi üzerinden düşünülmekte ve bunun genel olarak insanın besini karşılama pratiği olarak tarım açısından nerede durduğu süreklilikler ve kopuşlar açısından tartışılmaktadır. Ayrıca makalede bu toplulukların içeriyle ve dışarıyla yarattığı ortaklaşmaların, hiyerarşiyi en aza indirme ve özyönetim açısından nasıl deneyimler biriktirdiği hakkındaki gözlemler paylaşılmaktadır. Araştırmanın sonuçları literatür taramasına ek olarak biri Fransa'da biri Türkiye'de olmak üzere yazarın gönüllü olarak katıldığı iki kolektif ekotarım deneyimindeki gözlemlerine dayanmaktadır.

Anahtar sözcükler: kolektif ekotarım, ekolojik tarım, kırsalda alternatif topluluklar

Kolektif tarım usullerine ve buna yönelik olarak geliştirilmiş ekolojik ilkelere, tarihte ve günümüzde dünyanın dört bir yanında rastlamak mümkün. Bunların bir kısmı geçmişte kaldı ve belki de unutuldu, bir kısmı hâlâ yaşıyor ve yenileri kuruluyor. Farklı biçimlerle ve referanslarla kırsalda kolektif ekotarım yap-

(*) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora adayı. Bu çalışmaya katkısı bulunan bütün kolektif ekotarım deneyimlerinin aktörlerine, onlar hakkında araştırma yapanlara, izleme jürime, arkadaşlarıma ve sabrımdan dolayı kızım Z. Yağmur Badem'e teşekkür etmek istiyorum.

mak, bir arayış ve yaşam pratiği olarak süreklilik arz ediyor. Türkiye'de de ekolojiyle ilgilenen insanların arasında tarım yapan topluluklar kurmayı arzu edenler, hatta kurmuş olanlar bulunuyor.[1] 2000'lerde Türkiye'deki kimi sol siyasi girişimlerin kırsalda ekolojik ilkelerle kolektif bir şekilde tarım yapmayı içeren siyasi bir söylemin taşıyıcılarından birine dönüştüğünü, hatta bazı üyelerinin bu yönde pratik adımlar attığını gözlemliyoruz. Keza köy komünleri veya kooperatifler kurmak, Kürt hareketinin de uzun zamandır gündeminde olan bir konu.[2] Türkiye'de kurulmuş topluluklara gönüllü katılımın giderek yaygınlaştığından yola çıkarak ileride daha geniş kesimlerin tarıma yönelme olasılığı olduğunu öngörebiliriz.[3] Dolayısıyla sadece yurtdışında değil, Türkiye'de de kırsalda kolektif olarak ekolojik tarım yapmak, güncel bir olgu olarak sosyal bilimlerin incelemesi gereken konulardan biri haline geldi. Buradan hareketle, işte bu yazıda *kolektif ekotarım*[4] diye isimlendirilebilecek faaliyetlerin nasıl ilişkiler ürettiğine ve önerdiğine yoğunlaşıyorum. Topluluğun tarım yaparak yaşadığı mekânla kurduğu ilişkiyi ve aynı zamanda kendisini nasıl kurguladığını ele alıyorum.

2014'ün başından itibaren ekolojiyle entelektüel olarak ilgilemeye başladım. Soma katliamını izleyen günlerden itibaren de alternatifler gündemime daha çok girdi (Özdoğan, 2016). Bu makale, dünyadaki çeşitli kolektif ekotarım deneyimlerinin ve çatı örgütlerinin siteleriyle onlar hakkındaki çeşitli görsel ve yazılı materyallerin taranmasına, bu konudaki akademik çalışmalara, biri Türkiye'de biri Fransa'da olmak üzere iki ayrı toplulukta gönüllü olarak çalıştığım sırada edindiğim deneyimlere, kolektif ekotarım deneyimi kurmuş veya kurma girişimi olan arkadaşlarla sohbetlerime dayanıyor. Bunun yanında elbette ekolojiyle ilgili genel düşünce birikiminden, bu alandaki hareketlerden ve tartışmalardan beslendim. Amacım, tarihsel deneyimlerden de yararlanarak günümüzdeki kolektif tarım deneyimlerine bakmak, kolektiflik ve ekolojik tarımın bir aradalığı hakkında düşünmek.

Çalışmam esnasında bu konudaki kavramların farklı ideolojik referanslardan ve deneyimlerden geldiğini gözlemledim. Literatürün içine girdikçe çoğulluk ve çeşitlilikle karşılaştım. Komün kavramı çeşitli şekillerde çok uzun süredir kullanılıyor; ancak araştırmamda komün olmayan ekoköyler veya ekoköy olarak isimlendirilmek istemeyen topluluklar çıktı karşıma. Niyetli (bilinçli) toplu-

1 Türkiye'de literatüre geçen ilk örneklerden biri, arazilerinin eski sahibine geçmesiyle sonlanan Hocamköy'dür (Güleryüz, 2013: 124). Güneşköy Kooperatifi (2000), Marmariç Ekoyerleşkesi (2003), Dutlar Ekoköyü (2007), Ormanevi Kolektifi (ekoköy girişimi, 2012) literatüre geçen yine başka örneklerdir.

2 Çoğunlukla komün kurma önerilmektedir ancak KJA'nın 17 Kasım 2016 tarihinde Diyarbakır Belediyesi Sosyal Hizmet Binası'nda gerçekleştirdiği tarım atölyesinde ekoköy girişimi de olabileceği belirtilmiştir.

3 Ormanevi Kolektifi, Ekim 2012'ye yerleştikleri tarihten 11 Ekim 2014'e kadar 975 gönüllü ağırladıklarını aktarmaktadırlar ("Ormanevi'nden bi'kaç kelam", 9 Nisan 2015).

4 Bu kavramsallaştırmayı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki tez danışmanım Doc. Dr. Yıldırım Şentürk ile birlikte geliştirdik.

luk, ekoyerleşke, kooperatif toplulukları gibi tabirler, bazı topluluklarca kullanılmaktan imtina edilen başka çatı kavramlardı. Bunların yanında topraksız kır işçileri hareketi ve kırsaldaki politik işgaller gibi değişik tarım pratiği etrafında örgütlenen topluluklar da vardı (Squatting Europe K., 2015; Yeğin, 2004). Çeşitliliğe, sadece öznelerin kendilerini isimlendirmelerinde değil, bu konudaki sosyal bilimsel literatürde de denk geldim. Komün, ütopyacı topluluklar (Kanter, 1972), ütopyacı koloniler (Hine, 1983[1953]), kooperatifler, kooperatif kolonileri, ekoköyler,[5] *liberter* (özgürlükçü) topluluklar (Messini, 2008), ekotopya hareketleri (Anderson, 2013)[6] gibi tabirler vardı.

Var olan toplulukların tarım dışında başka şeylerle de uğraşmasına ve bu uğraşların en az tarım kadar önemli olmasına rağmen, bu yazı kapsamında ayırıcı nokta olarak ekoloji düşüncesiyle kolektif tarım yapma olgusunu öne çıkarmak istiyorum. Bu yüzden, soyutlamayı artırma pahasına yeryüzündeki bu toplulukları tek bir kavramla tarif ediyorum: "Kolektif ekotarım deneyimleri". Bununla, kırsalda tarım yapan, nüfus yoğunluğu düşük olan ve özyönetim olanakları yaratmaya çalışan toplulukları anlıyorum. Tanımlamayı, topluluğun nasıl kurulduğunu gösterecek bir şekilde yapmıyorum. Yani insanların daha önce yaşadıkları mekânlarda mı ortaklaşma yarattığı, söz konusu alanı işgal mi ettiği, satın mı aldığı yoksa kiralayarak mı işe başladığı gibi meselelere değinmiyorum. Dahası, bu ortaklaşmanın insanların kendi girişimleriyle mi geliştiği yoksa bir kurumun yönlendirmesi ile mi ortaya çıktığını yine buradaki tartışmanın dışında tutuyorum.[7] Böyle bir tanımlamanın getirdiği soyutlamanın ve genellemenin bu toplulukların başka özelliklerini (hem sergiledikleri pratikler açısından hem de tek tek üyelerinin özgünlükleri açısından) arka plana ittiğinin bilincindeyim. Örneğin kolektif ekotarım deneyimi, Twin Oaks'ta olduğu gibi bir hamak üretiyor olabilir veya Longo Maï'de olduğu gibi yıllardır sürdürdüğü bir radyo istasyonu olabilir ya da göçmenlerle ilgilenen bir harekete evrilmiş olabilir. Ama benim öne çıkarmak istediğim husus, sözü geçen kolektiflerin her birinin tarımsal faaliyete dayanıyor olması.

Ekolojik ilkelerle tarım yapmayı ve kolektifliği bir ada incelememin tarih-

5 1980'lerin sonlarından itibaren ekoköylerin ortaya çıkmasıyla birlikte ekoköyle de ilgili çalışmaların yapıldığını gözlemleyebiliriz (Gilmann, 1991; Kinkade, 1994; Weismann, 1998; Trainer, 2000; Jackson ve Svensson, 2002; Bang, 2005; Fotopoulos, 2006; Chitewere ve Taylor, 2010; Liftin, 2012; Fike, 2012; Jakcson, 2012; Burke ve Arjona, 2013).

6 1890'ların ilk yarısından (Codman, 1894; Hinds, 1961[1878]) itibaren kolektif ekotarım deneyimleriyle ilgili akademik çalışmalar, aktivistlerin çıkardıkları yazılı materyeller (dergi, broşür, kitap [Oved, 2013]), anılar ve çeşitli görsel materyallere ulaşılabilir. Özellikle ABD'de ve Avrupa'da ekotarım deneyimlerinin daha erken ortaya çıkması dolayısıyla, buralarda yayımlanmış daha fazla erken dönem akademik çalışma vardır. 1940'ların ikinci yarısından itibaren (Infield, 1944; Holloway, 1951; Hine, 1983[1953]; Spiro, 1970[1953]; Fishman, 1957), özellikle de 1960'larda bu alanda yapılmış çalışmaların yoğunlaştığını (Hedgepeth, 1970; Infield, 1971; Carden, 1970; 1971[1969]; Kanter, 1972) söyleyebiliriz (1972'e kadar olanki atıflar için bkz. Kanter, 1972).

7 Tezimde ve bu metinde, daha çok kendiliğinden kurulan, hatta çoğunlukla hakim paradigmaya az çok direnen yapılar üzerinden düşündüğümü belirtmeliyim.

sel nedenleri var. Her canlı gibi yaşamak için harcadığımız çaba, diğer canlılara dokunur; bizim ekosistemde nasıl konumlandığımızla ilişkilidir. Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde söylediği ve Foster'ın vurguladığı gibi insanın emeğini, aslında doğayla kurulan metabolik[8] bir ilişki olarak düşünebiliriz.[9] İnsanın besinini sağlamak için harcadığı emek de bu ilişkiyi kurma biçimlerinden biridir. Bilindiği gibi insanın besinini, sadece toplayarak ve avlayarak değil de tarım yaparak karşılaması, yani tarımın keşfi, insanlık tarihi açısından görece yeni bir durumdur. Tarım, insanların seçilim, disiplin, kontrol, ayrıştırma gibi çeşitli ilişki biçimleriyle canlıları mutasyona uğratarak ve onlar arasında yeni ilişkiler kurarak besinini karşılama yöntemlerinden biri olarak tanımlanabilir. Bu farklı zaman dilimlerinde ve mekânlarda, farklı şekillerde tezahür etse de insanın ekosistemdeki konumunu değiştiren sonuçları olmuştur; onun belirleyiciliğini arttırmıştır. Tarımla insanlar, zamanla mutasyona uğrattıkları bitkilerin ve hayvanların yaşama kaderini kendilerine, kendi besin karşılama kaderlerini de bu canlılara bağımlı kılmıştır (Standage, 2016: 28). Bugün yediğimiz bazı tarım ürünlerinin ataları evcilleştirilmeden önce bir döngü içinde insan müdahalesi olmadan yaşayabilirken, insanların onlarla kurduğu bazı ilişkilerin sonucunda tek başına yetişemez hale gelmişlerdir ve bu kapitalist döneme has değildir. İnsanlar bin yıllardır enerjilerinin önemli bir kısmını tarım yapmak veya tarım ürünü almak için harcamaktadırlar. Bu eko-Marksistlerin *birlikte evrim* dediği şeye tekabül eder (Burkett, 2004). Evcilleştirme ile birlikte insanlar, doğadaki canlıların birbirleriyle ilişkilerini düzenler hale gelmiştir. Örneğin bir kurdun normalde yiyebileceği hayvan sürüsü, onun torunu köpek için yasaklanmıştır. Köpek, insanın çalışma sisteminin içine girmiştir.

Tarım, canlıları dönüştüren, onların aralarındaki ilişkileri belirleyen ve karşılıklı bağımlılığı yeniden üreten bir faaliyetse, tarım nasıl ekolojik olabilir? Bu durumda ekoloji nedir? Burada tarımı olumsuz, ekolojiyi olumlu olarak sunmak gibi bir amacım yok. Sadece tarımın (bugün uygulanan hakim pratiğinden bağımsız olarak her biçiminin) insanların doğayla ilişkisinde tarihsel olarak bir yere denk geldiğini vurgulamak istiyorum. 19. yüzyılda gelişen ekoloji kavramını yine bu tarihsellik içinde düşünmek gerektiğini iddia ediyorum. Ekoloji kavramının mucidi Haeckel (1834-1919) kavramı şöyle tarif etmiştir:

---

8 Marx'ın biyolojiden aldığı, emek süreçlerini ve kent ile kır arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullandığı metabolizma kavramsallaştırmasının yaygın kullanımı –bazı yazarlar daha önce dikkat çekmekle birlikte (bkz. Lukács'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci*'ne, Lukács'ın öğrencisi István Mészáros'un *Marx's Theory of Alienation*'ına (1970) ve Arendt'in *İnsanlık Durumu*'na (2010[1958]))– 1990'lardan sonradır. Sosyal metabolizma ile ilgili yapılan çalışmalar daha çok –her metabolik sistemi mümkün kılan toplumsal kurumlarla birlikte düşünmeye çalışsa da– toplulukların veya toplumların doğayla enerji ve madde alışverişini niceliksel ve mekânsal olarak gözlemlemeye çalışan çalışmalardır (González ve Toledo, 2014). Ben çalışmamda niteliksel olarak kurmaya çalışıyorum.

9 "Emek her şeyden önce, insan ile doğa arasında bir ilişki, insanın onunla kendi eylemleri aracılığıyla kendisi ile doğa arasındaki metabolizmayı kurduğu, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir" (Marx'tan aktaran. Foster, 2001: 224).

> "[ekolojiyle] doğanın ekonomisine ilişkin bilgi gövdesini –canlının gerek inorganik gerek organik çevreleriyle, her şeyden önce doğrudan temasa girdiği hayvanlar ve bitkilerle dostça ya da düşmanca ilişkilerini içeren, topyekûn ilişkilerinin incelenmesini– kastediyoruz. Darwin tarafından var olma mücadelesinin koşulları olarak tabir edilen tüm bu karşılıklı ilişkiler ekolojinin ilgi alanındadır" (akt. Foster, 2001: 275).

Ekoloji, "bitkilerle hayvanların birbirleri ve yaşama alanlarıyla ilişkilerini"[10] inceleyen bir bilim olarak kurulmuştur, ancak var olan anlamına 1960'ların sonlarından itibaren yeni boyutlar eklenmiştir. Bugünkü geldiği aşamada ekoloji, insanın doğadaki diğer canlılarla ve cansızlarla ilişkilerinde mevcut olandan farklı, yeni bir yaşam biçimini imleyerek kurulan, yani insan toplumlarının özellikleriyle ilişkili olarak düşünülen bir yaklaşımı da içermektedir. Ekoloji, sadece bir bilim değildir, aynı zamanda yeni ve hatta alternatif pratikler silsilesini imlemektedir. Örneğin ekolojik toplum, yaşam, tarım veya ekoloji mücadelesi gibi ekolojinin sıfat halinin kullanım şekilleri, onu hegemonik olanla ayrıştıracak bir farklılık ve kuruculuk içerir. Bu farklılık ve kuruculuk doğayla yeni bir ilişkilenme biçimi ile, insanı ekosisteminin efendisi değil, bir parçası olarak okuyan bir düşünce silsilesiyle ilişkilidir. Bu da bir yaşam pratiği olarak ekolojiyi, insan-doğa ikiciliğini üreten anlayıştan ayırır. Ekoloji, bugünü yeniden kurmayı içeren bir kavramdır. Dolayısıyla ekolojik tarımı sadece içkin özelliklerile değil, birlikte var olduğu diğer tarım usulleriyle –konvansiyonel endüstriyel tarımla– birlikte düşünmek gerekir.

Ekolojik tarım konusuna geçmeden önce, tarımla ilişkili başka bir soruya değinmek gerekir. İnsanlık tarihinde tarımın gelişiminin ardından –koşullamasa dahi– hiyerarşik ve sınıflı toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel ardıllığı düşündüğümüzde, tarım yaparak hiyerarşinin en aza indirildiği bir toplum anlayışı nasıl örülebilir? Kolektif ekotarım deneyimlerini (çevre hareketlerinden farklı olarak) politik ekoloji içerisinde düşünmemizi mümkün kılan, doğa bilimlerine dahi sirayet etmiş insan-doğa ikiciliği düşüncesine karşı (Porcher, 2014) insanı ekosistemin bir parçası olarak kurgulaması, ekolojik krizi salt teknik bir mesele olarak algılamaması, yeni bir toplumsallığın yaratılması için uğraş vermesidir (Deléage, 2004; Zin, 2010; Hache, 2012). Bunu, ekolojinin yukarıda sözünü ettiğim yeni bir yaşam pratiği kurma prensibi olarak düşünebiliriz. Kolektif ekotarım deneyimleri de yeni bir tarım pratiğini, yeni bir toplumsallık inşasıyla gerçekleştirmeyi amaçlar. Yüz yüze ilişkilerin var olduğu, güven ilişkisine dayalı ve hiyerarşinin en aza indirildiği barış içinde yaşayabilecek küçük topluluklar kurmayı amaçlar. Bunu da geçmişteki hatalara düşmeden (yani sınıflı veya hiyerarşik toplumu yaratmadan) tarım yaparak ger-

10 Raymond Williams kelimenin kökeni şöyle aktarmaktadır: "Sözcük Yunanca kök sözcük oikos –ev halkı– ile logos'tan –söylem, buradan da dizgisel inceleme– gelen logy takısıyla üretilmiştir. Economy, sözcüğünün göndergesini paylaşır, yalnız alternatif takısı Yunanca nomia –yönetim– ve nomos'tan –yasa– gelen nomy'dir" (Williams, 2005: 133-134).

çekleştirmeye çalışır. Böylece sadece kapitalizmle değil, insanlık tarihinin mirasıyla da uğraşır.

Sosyal, siyasi ve ekonomik eşitsizliklere veya hakim paradigmalara karşı ortaya çıkmış bu tarz deneyimlerin izi kapitalizmden önceki dönemlere[11] kadar sürülebilir (Anderson, 2013). 19. yüzyıldan itibaren niceliksel bir artış gözlemlenir. Bunların esin kaynakları ve pratikleri çeşitlidir.[12] Ancak temel dert, kendi besinini üretme ve tüketme amacı güden topluluklar kurmak, üretilenlere el koyan devlet benzeri yapılara karşı bağımsızlığı muhafaza etmektir. Yine de ekolojiyle ilişkisinin belirginleşmesi veya yoğunlaşması, konvansiyonel endüstriyel tarım pratiklerine ve hakim kentleşme uygulamalarına yönelik eleştirilerin yükselmesi ve yaygınlaşmasıyla ilişkilidir. Özellikle kırsalda kurulan kolektiflerin önemli bir kesimi, 1980'lerin ortalarından itibaren sosyal, siyasi ve ekonomik eşitsizliklerle ekolojik kriz arasında ilişki kurmaya, tarım ve diğer yaşam pratiklerini buna göre düzenlemeye ve bu konuda daha belirgin ve bilinçli bir söylem ve pratikler üretmeye başlamıştır.[13] Özetle günümüzdeki kolektif ekotarım deneyimlerini özgün kılan (onu "eko" yapan) pratiklerini ve söylemlerini bilinçli ve koordineli bir şekilde ekolojik prensiplere dayandırarak yeniden kurmasıdır.

Ekolojik tarımın[14] bugünkü halinin belirli ilkeleri vardır. Temel olarak ilerleme (Calame, 2007) ve verimlilik anlayışlarına karşıdır. Bunun yanında yerel tohum ve ırklar tercih edilir, çembersel sistem kurulur, yerelde tüketim öncelenir, zararlı kimyasallar kullanılmaz, biyoçeşitliliğin geliştirilmesi hedeflenir. Ekolojik tarım, insanın ekosistemdeki rolünü gözetme çabası ve yenisini kurma arayışıdır. Kolektif ekotarım deneyimlerinin önemli bir kesimi bu kaygıları gözetir. Endüstriyel konvansiyonel tarımdan farklı olarak hayvanların ve bitkilerin doğal büyüme sürelerine, toprağı zehirlememeye özen gösterir, hatta toprağı onarma ve diğer canlıları yaşanacak bir ortama kavuşturma gibi pratikler geliştirmeye çalışır. Monokültür uygulamalarından sakınılır. Bu çaba, arayış ve kaygılar ekolojik krizin ve sosyal eşitsizliklerin derinleştiği şartlarda çok önemlidir

11 M. Ö. 525'te Pisagor tarafından Güney İtalya'da oluşturulan vejetaryen bir komün olan Homakoeion bilinen ilk örneğidir.

12 Esin kaynaklarını şu şekilde sınıflandırabiliriz: sosyal ve siyasi hareketler ve akımlar (sosyalist, komünist, Marksist, anarşist [Yamagishi Kai]) ekolojist hareketler ve/veya akımlar, Fourier, Martin Buber [Comunidad de Sur], Gandhizm [*La Borie Noble*], Hippy, ütopyacılar (B.F.Skinner, T. Moore, R. Owen [New Harmony 1825-1827, E.Cabet]); dinî veya ruhsal (*spirituel*) referanslar (Budizm, anabaptist hareket, pantheizm, paganizm [New Age Communities]...).

13 1970'lerde Uruguay'da kurulan *Comunidad del Sur* (Oved, 2013) ve Fransa'da ilk kooperatifini 1972'de kuran Longo Maï 1990'larda ekolojik tarıma geçmiştir. Yine ekoköy kavramının 1990'lara doğru geliştirildiğine tanık oluyoruz (Gilmann, 1991).

14 19. yüzyılın ikinci yarısında itibaren, ama özellikle 20. yüzyılın başında biyoloji bilimiyle yönetilmiş bir tarım anlayışı (Vogt, 2007) ekolojik tarım metotlarını geliştirmeye başlamıştır. Yvan Besson biyolojik tarımın kurucuları olarak şu kişileri sayar: bitkinin değil, toprağın beslenmesinin ve humusun önemini vurgulayan Sir Albert Howard (1873-1947), biyodinamiğin kurucusu Rudolf Steiner (1861-1925), biyodinamiği yaygınlaştıran Ehrenfried Pfeiffer (1897-1961), *organo-biyolojik* tarım Hans Christian Müller (1891-1988), Maria Müller (1894-1869) ve Hans Peter Rusch (1906-1977), *vahşi tarımın kurucusu* Masanobu Fukuoka (1913).

ve kurucudur çünkü ekolojik tarımın güncel olarak nasıl hayata geçirilip geçirilemeyeceğine dair somut deneyimler biriktirmiş olur.

İşte bu yüzden bu ilkelerin, kaygıların nasıl hayata geçirildiği üzerine düşünmek gerekiyor. Ekolojik tarım, bu konudaki bilimsel bilgi birikimleriyle, bu alanda kullanılan materyallerin (alet edevat) ulaşılabilirliğiyle ilişkili olduğu gibi onu icra edenin yapabilirlikleriyle, yapmak istedikleriyle, deneyimleriyle ve duygularıyla da ilişkilidir. Bu yüzden çoğuldur ve arayışları içerir; olabilirlikleri vardır. Ekolojik tarımı konvansiyonel veya endüstriyel tarımın kullanılagelen pratiklerini bilinçli bir şekilde uygulamama çabası olarak da tanımlayabiliriz. Dolayısıyla bir farktan, karşıtlıktan doğar ve bu onu değersiz değil, aksine daha anlamlı kılar. Calame'ın (2007) söylediği gibi, karşıtlık illaki zıtlık anlamına gelmez. Her ne kadar kolektif ekotarım ekosistemdeki konumlanışımıza dair yeni bir pratik üretse de tarihsel olarak tarımın seçilim, disiplin, kontrol, ayrıştırma ve diğer canlılar arasındaki ilişkileri düzenleme gibi çeşitli özelliklerini farklı biçimlerde ve mantıklarda da olsa yeniden üretebilir. Bu onun ne kapitalizm öncesi tarımla ne de kapitalist dönemdeki hakim tarım pratikleriyle aynı olduğu anlamına gelir. Kopuşlar, devamlılıkları içerir. Örneğin adem ağaçlarının dibinden çıkan "piçlerin" kesilmesi tercih edilebilir, bostan kurulacak yerlerde "otlar" çıkmasın diye plastik örtü serilebilir yahut tohumun kendiliğinden toprağa düşmesi beklenmeden belirli bir seçilim ve taşıma yoluyla insan eliyle toprağa atılır. Bazı bağımlılık biçimleri insanın ekosistemin yenileyici bir parçası olarak konumlanmasını sağlayabilir; ilişkiler ağının dışında konumlanmaz, onun bir parçasıdır.

Hayvanların birbiriyle kurdukları ilişkilerin insan eliyle düzenlenmesi üzerinden bu konuyu biraz açmak istiyorum. Evcilleştirilmiş otçul hayvanlarla köpekler arasındaki ilişki iyi bir örnek sunar. Konvansiyonel endüstriyel hayvancılıkta köpekler, çoban köpeği olarak kullanılmaz. Oysa insanların köpekleri bin yıllardır koyun, keçi gibi sürü hayvancılığında kullandığı bilinmektedir. Bu durum, köpeklerle onun avlayabileceği otçul hayvanlar arasındaki ilişkinin insan eliyle düzenlenmesi ve insanın emek sisteminin içine dahil edilmesi anlamına gelir. Longo Maï'nin Limans'taki kooperatifindeki Border Collie isimli bir köpek türü, 19. yüzyılda, Birleşik Krallık'ta endüstriyelleşme döneminde "sürü gütme" (Piacentino, 1994) olarak tanımlanan ihtiyaçla birlikte geliştirilmiştir. Bu türün mensupları olan köpekler, çok küçük yaşlardan itibaren bu yönde eğitilmektedir (dresser). Bir ıslıkla sabit duran bir hayvan sürüsünü hareket ettirmekte, sağa dendiğinde sürünün sağında dağınık duran hayvanları derlemektedir. Endüstriyel tarımda kopartılmış olan köpekle otçul hayvanların ilişkisi, burada yeniden kurulmaktadır. Diğer bir örneği de koyunların kuzularıyla ve koçlarla ilişkisi üzerinden vermek istiyorum. Endüstriyel konvansiyonel tarımda koyunların ve keçilerin emzirmesi olabildiğince engellenir. Kolektif ekotarım deneyimlerinde ise durum daha esnektir. Türkiye'de incelediğim topluluk, saha çalışmamı yaptığım sırada, koyunlarla kuzuları ayırmadan merada bırakıyordu. Yine de bu tümüyle de-

netimsizlik anlamına da gelmiyordu. Sonuç olarak kolektif ekotarım deneyimlerinde de kısmen tarım mantığının uygulandığı, bazı canlıların mutasyona uğratıldığı ve onlar arasında yeni ilişkiler kurulduğu gözlemlenebilir. Ancak belirttiğim gibi ekosistemde yeni bir konumlanışın arayışlarını içeren farklı şekillerde.

Fransa ve Türkiye'de yaptığım saha çalışmalarında ekosistemdeki canlıların (özellikle beraber yaşanan canlıların) sesinin dinlendiğini gözlemledim. Gözlem ve hissetme, bilimsel bilginin ve metotların aracılığını azaltmaktaydı. Örneğin çadır direklerinin rüzgârdaki gıcırtısının koyunları rahatsız ettiği fark edilebiliyor, önlem alınıyordu. Meradaki bitkiler ve toprak sadece teknik aletlerle değil, gözlemle de takip ediliyordu. Longo Maï topluluğundakiler keçileri konvansiyonel endüstriyel tarımdaki gibi sadece numaralarla değil, verdikleri isimlerle anabiliyorlardı. Bu tarz uygulamalar, tarımı sadece bir beslenme pratiği ve modern bilimlerin egemenliğiyle şekillenen ilişki sistemi olmaktan çıkarma ihtimali içeriyor. Tarım yapmak; duygularla, deneyimlerle ve ekosistemin bir parçası olarak insan anlayışıyla ilişkili olarak kuruluyor. Birlikte yaşamın olanakları üzerine deneyimler biriktiriliyor.

Buraya kadar tarıma dair kopuş ve süreklilik ilişkilerini aktarmaya çalıştım. Bundan sonra bu deneyimlerin topluluk yapısıyla ilgili tarafı üzerinde durmak istiyorum. Kolektif ekotarım deneyimlerinde icra eden özne, tarihte de, günümüz de kırsaldaki küçük topluluktur. Genellikle kentsel alan değil, kırsal tercih edilir. Özyönetim ve hiyerarşinin en aza indirilmesi ve farklılıklar; günümüz kolektif ekotarım deneyimlerinin çoğu açısından anahtar sözcüklerdir. Bunları yaratmak her zaman mümkün olmasa da bilinçli şekilde oluşturacak mekanizmaları kurma çabası kendi başına önemlidir. Kolektif ekotarım deneyimlerinde konuşmak, tartışmak için ayrılan zaman diliminin genişliği, bu konuda yaratılan ortak mekânların varlığı ve çeşitliliği, bunları gerçekleştirme çabasının ürünü olarak yorumlanabilir. Bu mekânlar ve zamanlar, bir iç ortaklaşmanın yaratılmasının olanaklarını sağlar.[15]

Kolektif ekotarım deneyimleriyle ilgili farklı insanlarla yaptığım sohbetlerde onları dışarıdan kopuk oluşumlar ve kurtarılmış alan gibi yorumlayanlarla sık sık karşılaştım. Oysa Liftin'in de altını çizdiği gibi bu deneyimler kendi başlarına var olmazlar (2012), izole oluşumlar değildirler. Dahası, var olan sadece teknik bir süreç değildir; yani ürünü alıp satma, değiş tokuş yapma ile sınırlı kalmaz. Aynı zamanda bir çatı altında örgütlenme, konferanslar örgütleme veya websitesi, radyo üzerinden kendini ifade etme şeklinde başka alanlara açılır. Hemen he-

15 Burada bir dipnot açarak belirtmeliyim ki bu ortaklıklar çeşitli öznelliklerin ve özel şeylerin olmadığı şeklinde yorumlanmamalı. Olanaklar çerçevesinde özel odalar, çeşitli eşyalar olduğu gibi; bunları sınırlı şekilde de olsa ortaklaştıracak mekanizmaların da kurulduğunu gözlemleyebiliriz. Örneğin tatildeyken odanı başka birisinin kullanımına açmak gibi. Veya grubun bütünün katılmadığı/katılamadığı bir siyasi bir organizasyonun örgütleyicisi olup daha sonrasında buradaki bilgi birikimlerin ve kazanımların paylaşılması öznelliklerin kolektifleştirilmesi biçimi olarak yorumlanabilir.

men bütün kolektif ekotarım deneyimleri birçok konuda, dışarıyla ortaklaşmalar kurma arayışı içerisindedir. Ekotarım süreci yüz yüze ilişkiler, arkadaşlıklar, dostluklarla yürür. Örneğin kendilerine bir süreliğine gelen bir gönüllüyle bir dostluk başlayabilir. Bu gönüllüyü ziyarete gidebilirler veya gönüllü belli aralıklarla kendilerini ziyaret etmeye devam edebilir. Beraber örgütlendikleri komşuları bir çay, kahve molası verebilir; bir derdini paylaşabilir veya sadece zamanı paylaşmaya gelebilir. Bu yüz yüze ilişkiler, bazen beraber bir konuda çalışmanın veya mücadele etmenin zemini de olabilir. Dışarıyla ortaklaşma, kolektif ekotarım deneyimlerinin etkisinin sadece kendisiyle ve ilişkilendiği canlılarla sınırlı olmamasını, karşılıklı dokunmayı, dönüştürmeyi ve dönüşmeyi içerir.

Kolektif ekotarım deneyimleri, bir iktidar odağının doğrudan uygulayıcısı değildir, ancak yine de kendisini çevreleyen siyasi ilişkilere direnirken ve özyönetim alanlarını genişletmeye çalışırken her zaman bunlardan bütünüyle azade olamayabilir. Bu bazen çok keskin yaşanabilir, özellikle savaş, darbe ve baskıların çeşitli şekillerde yoğunlaştığı koşullarda. Örneğin Uruguay'da kurulan *Comunidad del Sur'un* üyeleri, askerî darbe sonucunda ülkelerini terk etmek zorunda kalmış ve darbeden sonra geri dönüp topluluğu yeniden kurmuşlardır (Oved, 2013: 237-238). Bazı üyelerin hükümet tarafından o bölgeye sokulmaması için girişimlerde bulunulmuştur. Longo Maï'nin kurucuları 1970'lerde Fransız vatandaşı olmadıkları bahanesiyle sürgün edilmişlerdir; gittikleri yerlerde yeni kooperatifler kurmuş ve sonra geri dönmeyi de başarmışlardır.[16] Kendi pratikleri de devlet politikalarıyla çatışır. Örneğin Longo Maï'dekiler, bir dönem koyunları aşılama kampanyasına karşı yükselen mücadelenin bileşenlerinden biri olmuşlardır. Kazanmışlardır, ama kazanmak her zaman kolay olmayabilir. Oluşturulmaya çalışılan özyönetim, dışarıdan etkileşimle şekillenir ve onu yaşatmak bir mücadeledir.

KAYNAKÇA

Anderson, E.N. (2013) "Foreword", Lockyer J. ve Veteto J.R. (ed.) *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: Bioregionalism, Permaculture anda Ecovillages* içinde, Berghahn, New York-Oxford.

Besson, Y. (2007) *Histoire de l'agriculture biologique. Une introduction aux fondateurs, Sir Albert Howard, Rudolf Steiner, le couple Müller et Hans Peter Rusch, Masanobu Fukuoka, Histoire de l'agriculture biologique*, Université de technologie de Troyers, École doctorale "Sciences des systèmes technologiques et organisationnels".

Brook Farm, https://en.wikipedia.org/wiki/Brook_Farm (8 Mart 2016).

Burke, B.J. ve Arojona B. (2013) "Creating Alternative Political Ecologies through the Construction of Ecovillages and Ecovillagers in Colombia" Lockyer J. ve Veteto J.R. (ed.) *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: Bioregionalism, Permaculture and Ecovillages*, Berghahn, New York-Oxford.

Burkett, P. (2004) *Marx ve Doğa*, Özkaya, E. (çev.), Epos, Ankara.

Calame, M. (2007) *Une agriculture pour XXIe siècle*, Édition Charles Léopold Mayer, Paris.

16 Görüşmecilerimden biri Türkiye'de bir yerde topluluk kuruculuğunu yapacak bir arkadaşının etnik kimliği yüzünden yerel iktidar aygıtları tarafından engellendiğini aktarmıştır.

Gilman, R. (1991) *The Eco-village Challenge: The challenge of developing a community living in balanced harmony - with itself as well as nature - is tough, but attainable*, Contexte Institute, http://www.context.org/iclib/ic29/gilman1/ (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2014).

González, M. ve Victor, M. (2014) *The Social Metabolism*, Springer, Londra.

Güleryüz, M. (2013) *Bir ütopya hareketi olarak ekoköyler: Türkiye'deki örnekleri üzerine bir inceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.

Dawson, J. (2012) *Ekoköyler, Sürdürülebilirliğin Yeni Ufukları*, Dinçel, D. (çev.), Sinek Sekiz, İstanbul.

Deléage, J.P. (2004) "Écologistes et alternatifs", *Ecologie & politique*, 28(1): 161-174, http://www.cairn.info/revue-ecologie-et-politique-2004-1-page-161.htm (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2014).

Foster, J.B. (2001) *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, Özkaya E. (çev.), Epos, Ankara.

Gilman, R. (1991) "The Eco-village Challenge: The challenge of developing a community living in balanced harmony - with itself as well as nature - is tough, but attainable", *Contexte Institute*, http://www.context.org/iclib/ic29/gilman1/ (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2014).

Frémion, Y. (2007) "L'écologie politique est la seule idéé depuis 1945", Partriarca E. (röp.), http://www.liberation.fr/week-end/2007/06/02/l-ecologie-politique-est-la-seule-idee-nouvelle-depuis-1945_94740 (Erişim Tarihi: 25 Mart 2015).

González, M. ve Toledo, V.M. (2014) *The Social Metabolism*, Springer, Londra.

Jackson, H. ve Svensson, K. (2002) *Ecovillage Living: Restoring the Earth and Her People*, UIT Cambridge Ltd, Cambridge.

Kinkade, K. (1994) *Is It Utopia Yet?: Twin Oaks Community*, Twin Oaks Pub, Louisa, VA.

Hache, É. (2012) "Conflits de Mondes" Hache (ed.), *Écologie Politique: Cosmos, Communautés, milieux*, Éditions, Amsterdam, Paris.

Hine, R.V. (1983[1953]) *California's Utopian Colonies*, Norton, New York.

Kanter, R.M. (1972) *Commitment and community: communes and utopias in sociological perspective*, Harvard University Press, Cambridge.

Messini, B. ve Barthes, A. (2008) *Du local au mondial, Alternatives rurales et luttes paysannes*, Presses de l'Université de Provence.

"Ormanevi'nden bi'kaç kelam", (2015) http://ormanevi.tumblr.com/post/115958218328/ormanevinden-bi-kaç-kelam, (Erişim Tarihi: 2 Kasım 2015).

Oved, Y. (2013) *Globalization of Communes 1950-2010*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.

Piacentino, J. (1994) *Le Border Collie*, Association française du Border Collie, Paris.

Porcher, J. (2014) *Vivre avec les animaux: une utopie pour les XXIe siècle*, La Découverte, Paris.

Özdoğan, K. (2016) "Longo Maï'de çalışmak ve Büyümeyen Meşe Ağaçları", http://www.yesilofke.org/longo-made-calismak-ve-buyumeyen-meseler/2564 (Erişim Tarihi: 8 Haziran 2016).

Robert Owen and New Harmony, http://xroads.virginia.edu/~hyper/hns/cities/newharmony.html (8 Mart 2016).

Squatting Europe Kollective. (2015) *Avrupa'da İşgal Hareketleri*, Akyos C., Toprak, D. (çev.), Tekin, İstanbul.

Standage, T. (2016) *İnsanlığın Yeme Tarihi*, Çakır, G. (çev.), Maya Kitap, İstanbul.

Trainer, T. (2000) "The Global Ecovillage: The Simpler Way for a Sustainable Society", *Social Alternative*, 19(3): 19-24.

Vogt, G. (2007) "The Origins of Organic Farming" Lockeretz, W. (ed.) *Organic Farming: An International History* içinde, CABI Publishing, Cambridge, 9-29, http://site.ebrary.com/lib/galatasaray/reader.action?docID=10193764 (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2014).

Weismann, A. (1998) *A Village to Reinvent the World*, Green Pub., Chelsea.

Williams, R. (2005) *Anahtar Sözcükler*, Kılıç, S. (çev.), İletişim, İstanbul.

Yeğin, M. (2004) *Topraksızlar*, İletişim, İstanbul.

Zin, J. (2010/2) "Qu'est-ce que l'écologie-politique ?", *Ecologie & politique*, 40: 41-49, DOI: 10.3917/ecopo.040.0041, http://www.cairn.info/revue-ecologie-et-politique-2010-2-page-41.htm (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2014).

The politics of ecology: New borders and new actors

SEZAİ OZAN ZEYBEK

In this study, drawing on the works of Bruno Latour, Doreen Massey, John Allen and Timothy Mitchell, this article offers theoretical interventions to a set of concepts, which are widely used in ecological debates today: space, place, nature, natural, local, global, power and neoliberalism. In that line of thinking, a new method is proposed to study ecological problems along with a renewed conceptual framework that enhance possibilities for political action. It is maintained that the realm of social sciences should be expanded to include non-humans and more-than-human entities.

Keywords: Space, ecology, power, neoliberalism

*

Green economy and the politics of global climate change: A comparative view of seizing commons in Turkey and Tanzania

EVREN HOŞGÖR, MELİS ECE, NAHİDE KONAK

Governments, multinational corporations and international organizations, which until recently have been denying or ignoring the environmental consequences of their actions, are increasingly moving towards "environmentally friendly" growth-centered accumulation strategies and regulations. This paper discusses how global climate change discourses and policies are being incorporated into the emerging Green Economy, shaped in relation to the *Triple Crises* of capitalism (accumulation crisis, ecological crisis and legitimation crisis). We argue that the new

(green) growth paradigm that rely on commodification of natural resources does not only sharpen the contradictions of capitalist accumulation processes, but also, widens the gap between the developed and developing countries, contributing to the encroachment of ecological imperialism. To illustrate these points, the article focuses on green energy investments in Turkey and neoliberal nature conservation projects in Tanzania, which are key areas of carbon market expansion in developing countries. These case studies demonstrate that REDD+ and Hydroelectric Dam projects lead to land and water grabbing, accelerating the processes of dispossession of local communities.

Keywords: Green Economy; Triple Crises; Climate Change; Carbon Markets; Land and Water Grabbing; Turkey; Tanzania

*

Fish farms as new phase of commodity frontiers: Is it food security or enclosure?

IRMAK ERTÖR

Fish and seafood have become important sources of food with an increased global consumption. Capture fisheries with its long traditional history have increased their production capacity remarkably from 1950s onwards through an intensified industrialization of the sector. This expansion occured by going further away from the coast, to deeper meters and by targeting different species. It enabled a further capital accumulation in fisheries' sector, and the sector could overcome the ecological limits of fish stocks through the strategies like the expansion of commodity frontiers and commodity deepening with the use of advanced technology. In other words, these problems are displaced to different sites or postponed in time for a while. This article argues that the expansion of commodity frontiers in capture fisheries is currently moving another step further with the intense introduction of fish farms that are proposed as a technical solution to declining wild fish stocks; and investigates how this process takes place especially focusing on Europe and Turkey. In this context, it problematizes the discourses about food security and the need of a limitless growth present in European policy and strategy documents, and analyzes the role of fish farms in capital accumulation through enclosures in marine space. The analysis is based on a Political Ecology approach following the theoretical framework on the expansion of commodity frontiers and fictitious commodities.

Keywords: Fisheries, fish farms, commodity frontiers, enclosures

*

Lands changing hands: From agriculture to mega projects

FATMA NİL DONER

The phasing out of all subsidies and rising production costs have seriously distorted rural household income. Meanwhile, through drastic structural adjustment cutbacks in government-provided services and the dismantling of parastatal organizations, many producers to whom agriculture has still been the preeminent source of income are left to choose either selling their assets or using credits in order to sustain production. In this vortex, enforced land evictions and/or voluntary sales lead to concentration of wealth and land in the hands of non-agricultural owners while the majority of small farmers become dispossessed in villages. In this context, this study contributes to literature by identifying socioeconomic and political dimensions of land sales and projects on land and the trajectory that compulsory means of financial credit institutions propel producers in Karacabey district.

Keywords: Land sales, land use and control, land regime, mega projects

*

Under the shade of the olive tree: The development strategies for 2023 in agriculture and energy

ORKUN DOĞAN

Olive has recently been attached particular importance in Turkish agriculture within a paradoxical framework. Contrary to the cases of many other traditional products such as cotton or tobacco, where the harvest areas have dramatically decreased, the number of olive trees and the total area of olive groves in Turkey has increased radically. In other respect, olive trees have become the subject of different political and ecological disputes via some mining projects and energy investments on the olive groves, and farther some uproots and destructions of olive trees in some regions. Based on recent debates on olive sector and contestations on the symbolic interpretations of olive trees, this article aims to focus on recent policy making processes in agriculture and ecology. It also discusses one of the aspects of the transformation in agricultural production structure. In the first part of the article, the target of "achieving the second biggest olive producing country worldwide" discourse and regulations related to this target are analyzed critically. This part follows up the developments in the legislations about olive sector and agricultural subsidy policies to trace aforementioned paradoxical process. Second part focuses on the recent draft bill which has not passed into law yet that suggested some changes in electricity market and the current law that regulates legal framework preservation of olive groves. The political conjuncture under which the draft bill has come to the fore is elaborated and placed the debates around the contested development strategies in agriculture and energy. The primary attempt of this

study is to elaborate the contested areas in development strategies of the government throughout the recent debates around the olive sector and the eco-political struggles on possession of olive trees. Even though the targets of improvement in olive sector and the efforts to abandonment of preservation legislations are depicted as paradox in the eyes of government's development strategies, the last part also puts forward possible and common ramifications in olive production of this conflicted paths.

Keywords: Olive Tree, olive cultivation, agricultural development, energy politics, agricultural subsidy regime, Turkish Development Strategies for 2023, developmentalism.

*

Biopolitics, security and anti-market: The journey of industrial husbandry in Turkey

SEZAİ OZAN ZEYBEK

This article offers an analysis of the bio-political regime in Turkey with regard to the transformation of husbandry in Turkey, or rather, the transformation in the mode of existence of both humans and animals in the last couple of decades. The transformation tackled here has two main axes. The first one is part of a bigger change, which permits capital to accumulate in fewer hands and in shorter time cycles. This axis is often associated with a few normative concepts such as growth and efficiency. The second axis emerges from the complex interlocking of "security of the state" and "food security". Animals such as chicken, cows, sheep as well as people who are dependent on these animals are put under control by designing new production zones and by specific interventions into the relations of production. The on-going violence in the Southeastern part of Turkey is bolstering the control and change of life spaces. Grasslands are mined, and instead, Concentrated Animal Farming Zones (CAFOs) are built. Therein, policies aiming for food security (and the accompanying violence to those policies) shift the use of land, the relations between workers and capital, animal breeds, technological infrastructure and the configuration of power in a profound manner. New classifications come into being with regard to life, efficiency and population, both for humans and animals.

Keywords: Husbandry, Turkey, Bio-politics, Dispossession, Ecology.

*

"I am neither in the urban nor in the rural area": Geography of continuity is on the cards and "the metabolism of Istanbul"

ÖZLEM ÜNSAL

Presupposed boundaries between the centre/periphery, or urban/non-urban areas are getting increasingly blurred due to the ways in which diverse processes of urbanization impact distinct forms of geographical organization and the complex network of relationships amongst these settings. It is this condition of 'blurring', which makes it necessary for contemporary scholars to question long-established spatial categories and epistemological traditions that seek to capture the essence of spatial formations. Geographies of continuity –as a notion– may come handy at a moment as such when new ways of understanding and analyzing space are required. This article, which tries to set a meaningful background for two different narratives –questioning the boundaries between the centre and the periphery– predominantly aims to highlight the meaning of studying complex network of relations between distinct forms of spatial organization within the context of a new conceptual possibility, that is 'geographies of continuity'. In doing so, I will be touching upon recent theoretical approaches in the field that allow me to tackle urban and non-urban areas for analytical purposes.

Keywords: urbanization, centre/periphery, geographies of continuity, urban political ecology, critical urban studies, İstanbul.

*

In-between the material histories of informal urbanization and mass demolition: Istanbul's salvage yards

CAN ALTAY - ONUR CERİTOĞLU

The "çıkmacı" yards (meaning those who work with removed building parts) are zones that are located in the periphery, forming a kind of commerce that taps into both the informal urbanization which has shaped major cities in Turkey throughout the second half of 20th century and the neoliberal urbanization processes accelerating after 2000s. Having been derived from the lack of resources from informal housing; Gecekondu (night-landers), *Çıkmacılar* (removers) can be defined as a profession and the plots where buildings elements like doors, window frames and sanitary equipments salvaged from building remains are accumulated and sold for future reuse. These yards are related to the informal urbanization processes of the Gecekondu, as well as the legal urban transformation and neighbourhood demolitions, and hence located in the periphery of Istanbul. Looking at the urban transformation geography of Istanbul, *Çıkmacılar* that are trying to exist at the intersection of Global and local economy can be discussed in the scope of gecekondu

building culture and totalitarian urbanization mechanisms that instrumentalize re-building by demolitions and urban displacement of the dwellers. Our aim is to research on the effects of *Çıkmacılar* in the urban geography and urban periphery while questioning the possibilities they present for urban ecology and urban commons. We consider *Çıkmacılar* as a relational infrastructure (Simone, 2015), as one among many processes based on social relations of urban dwellers that are invented in order to survive and engage with the urban, in the absence of formal physical and public infrastructures.

Keywords: Istanbul, periphery, salvage, relational infrastructures, informality, urban transformation, urban ecology

*

Hydro-social cycles in tension between thrace and Istanbul

EDA ACARA

The article focuses on the effects of Istanbul's urbanization on Thrace region of Turkey. Thus, it explores regional and city-based hydrological cycles with specific interest in production of drinking water and its relations to social processes in sustaining these hydrological cycles. The analysis, here, concentrates on three fundamental features of the conflicting hydro-social cycles of Istanbul metropolitan area and Thrace sub-region. These are production of drinking water, the production of Ergene River basin's pollution and the institutional conflicts over the regional planning of Thrace. By examining these three elements, I argue that hydro-social cycles of Thrace region are peripherialized at the expanse of producing Istanbul metropolitan area.

Keywords: hydro-social cycles, Istanbul, Thrace region, conflict

*

Organic farming can feed Turkey!

BULUT ASLAN - YONCA DEMİR

Industrial or so called conventional agriculture is the most widely used agricultural production method today. It is also acknowledged that the main practice is the use of toxic chemicals, antibiotics, hormones, heavy machinery and fossil fuels. This leads to contamination of water, degradation of soil and serious health issues, including cancer, in producers (labor force working in fields) and consumers of conventional agricultural products. It is mainly applied by big corporations in large-scale with low variety (monoculture), which leads to an environment with socio-economic problems for small farmers and risks their future. On the other hand, organic agriculture is an ecological-friendly method which is free of toxic chemi-

cals and supports ecological cycles. Contrary to conventional methods, organic agriculture can help preserve soil and environment.

In this study, we aim to respond to the arguments of industrial agriculture supporters and transnational agribusiness companies which claim that today's world could not be fed without conventional agricultural methods and the use of genetically modified organisms. Our study begins with a comparison of two methods in terms of yield, soil conservation, public health and economic aspects through a literature review. Then, the results of a mathematical model, which show the possibility of feeding Turkey through a country-wide organic agriculture policy, is presented. The agricultural production system in Turkey is modeled by using an optimization method called linear programming. This comprises 81 provinces, 120 crops and 4 animal products to generate an organic agricultural plan. The results show that 76% of the country's arable land suffices to feed its population solely on organic produce. Working through different scenarios (climate change effects, dietary habits, etc.) we have come up to showing interesting connections between the elements of agriculture and their interaction with the consumer. For example, vegetarian diet did consume fewer resources. Namely, producing animal products led to higher use of land to get the same amount of calories and nutrients. Yet another case showed that although extensive animal husbandry using meadows and pastures is considered to be less efficient than the intensive one, it is found to be much more productive (less input) under constrained conditions. The model concurrently minimizes the logistics cost of food transportation which helps reduce fossil fuel consumption. We believe this study can once again show sensible and sound alternatives against today's widely-used destructive methods. We also intend to support activist arguments in a quantitative format and agri-food policy processes in public and private areas.

Keywords: Agriculture, organic agriculture, optimization, ecology, agricultural planning

*

The world of cooks: More delicious (?), more organic (?), more profitable (?)

ERHAN AKARÇAY

This article aims to understand the world of cooks in terms of utilizing industrial food products, as actors of kitchens in a chain restaurant located in Istanbul, with an ethnographic gaze. Based upon observations of a world of people who prepare foods when we dine out, ecological sensibilities and kitchen practices are discussed shortly in the world of cooks. Addressing historical food and agricultural developments in Turkey shortly; from farm to kitchen, kitchen to plate processes are evaluated in a chain restaurant. Thick description is made of a kitchen of the restaurant,

kitchen staff working in *brigade de cuisine*; and cooks. In this process, while focusing on certain industrial food products, standardization of dishes is revealed which is served from kitchen to plate. As long as industrial food products serve practical solutions in terms of speed and cost, eating in a restaurant which has chefs cooking that is centralizing social and ecological cycles cannot be brought to agenda yet.

Keywords: food and agriculture, aşçılar, kitchen, brigade de cuisine, thick description, sociology of food

*

The communities of collective ecoagriculture and ideas on agriculture

H. KİRAZ ÖZDOĞAN

Doing agriculture collectively is the phenomenon that we have witnessed in the history and today in several places in the world. In Turkey, in 2000s, this phenomenon has been turned to a more significant tendency. These kinds of communities are organized in different forms and references and it is observed that this issue is also examined under different names in the literature. In this article, without ignoring the differences and historical change of these communities, it is examined by a new conceptualization under the name of "collective ecoagriculture". It is questioned that how collective ecoagricultural experiences and actual examples organize both a new community and new agricultural practice together; how it relates to the nature that it is included and which kind of relation it offers. Ecological agriculture and building community that mimimizes hierarchy, are thought with collective ecoagriculture experiences. In this term, ecological agriculture is thought with its relation with the meaning of creating alternate and it is discussed where it can be placed in terms of continuities and breaks as a practice of meeting the food need of people. In addition, in the article the commonalities that these groups create with inside and outside of their group are examined and also the observations on which kind of experiences they gain in terms of minimizing the hierarchy and self-governance are shared. In addition to the literature review, the results of the research are based on the observations of the writer in two collective ecoagriculture experiences that she participates voluntarily, one of which is in France and other one is in Turkey.

Keywords: collective ecoagriculture, ecologic agriculture, rural alternative communities

Yazarlara not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte bir sayfayı geçmeyen İngilizce-Türkçe birer özet, açıklayıcı nitelikte anahtar sözcükler/keywords iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların toplumbilim@iletisim.com.tr adresine word.doc olarak gönderilmeleri gerekir. Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Biçim: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve "age.", "agm." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra "vd." ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyad-

larına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience*, Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture*, 1(1): 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75(2): 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim

132

Sezer Soykırım, yüzleşme, sorumluluk: Lemkin, Jaspers, Arendt **Maksudyan** 1895'ten 1915'e Ermeni çocuklar ve yetimler **Ekmekçioğlu** Yeni Türkiye'nin üvey vatandaşları **Öztan-Turan** Türkiye'de devlet aklı ve 1915 **Suciyan** Dört nesil: Kurtarılamayan son **Muti** 19 Ocak kuşağı ve bellek talepleri **Küçük-Özselçuk** AKP'nin kısmi tanıma siyaseti **Berk** Türkiye'de hukuk mesleğine Bourdieucü bir bakış **Balsoy** Osmanlı kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçiliği üzerine **Dağlıoğlu** Diyarbakır'da soykırım nasıl örgütlendi? **Kaya** Hoşgörü mü? Yahudilik mi?

133

Tekin Adalet, pratik akıl, eylem: Bir Antigone okuması **Gürsoy** Sol popülizmin 1970'ler evreninden bir kesit **Birelma** Türkiye'de taşeron çalışma **Dinler** Gezi'nin sınırları **Yörük-Yüksel** Gezi eylemlerinin toplumsal dinamikleri **Adaman-Gürbüz-Karaman** Geç Osmanlı-Cumhuriyet tarihine alternatif bir yaklaşım **Parlak-Öztürk** AKP'nin 30 Mart seçimlerindeki cemaat söylemi **Türk** Adnan Hoca ve toplumsal cinsiyet temsilleri **Arun** Türkiye televizyonunda izleyici beğenilerinin analizi **Yücebaş** Sürgün üniversite: Taşrada üniversite sıkıntısı **Baykan** Post-İslamcılık: Siyasal İslam'ın değişen yüzleri

134

Balsoy Geç Osmanlı nüfus ve kadın bedeni politikaları **Arpacı** Türkiye'de alkol karşıtı düşünce ve hareket (1910-1950) **Sünbüloğlu** Güneydoğu gazilerinin rehabilitasyonu **Acara** Ergene Havzası'nda yönetimsizlik, kirlilik ve sağlık **Terzioğlu** Sağlık çalışanlarının gözünden Suriyeli çocukların sağlığı **Yılgür** Son dönem Osmanlı İstanbul'unda kent yoksulluğu **Bakırezer** İlhami Güler'in farklılıkçı cinsiyet adaleti anlayışına eleştiri **Çakıroğlu** İstanbul Dersleri'nin şehir ve şehirli kurgusu

135

Bulut-Ayteş Dijital emek, dijital kültür **Özmakas** İnsan sermayesinin kaynağı: Maddi olmayan emek **Kıyan** "Dijital kapitalizm"in iletişim alanındaki izleri **Kadayıfçı** Dijitalleşme ve mühendislik pratiğinin dönüşümü **Seçkin-Ökten** Türkiye'de çağrı merkezi sektörü **Akarçay** AleviWeb: Siberuzayda "sanal ve gerçek bir toplum" **Binark-Karataş-Çomu-Koca** Türkiye'de Twitter'da trol kültürü **Bulut** *Cyber-Proletariat* üzerine Nick Dyer-Witheford ile söyleşi **Ayteş** "Bilişsel kapitalizm": Tiziana Terranova ile söyleşi

136

Aykut Devr-i hürriyette istibdat hayaleti: 1908 Çırçır Yangını **Nacar** 20. yüzyılın başında Samsun limanında çalışmak **Dinler** Nurdan Gürbilek'in yapıtında biçim, içerik, ütopya **Dündar** Simgesel bir evrenin anlatısı olarak *Yeşil Gece* **Bekaroğlu** Coğrafya disiplini için bir dışsal tarih okuması **Şengül** İslâm antropolojisi çalışmalarında yöntem tartışmaları **Cemgil** Kapitalizmin krizi mi, ABD'nin liderlik krizi mi?

137

Artan-Bayhan Bir Cinayetin Anatomisi: Medya, Şiddet ve Toplumsal Cinsiyet **Çelik-Tar** Kadınların evlenmeme ile baş etme yolları **Şentürk** Türk Sinemasında Gecekondu ve Kentsel Mekandaki Dönüşüm **Seçkin** Kendi Toprağında İşçileşen Küçük Çiftçi **Özgen-Köşker** Dershaneler: Kamusal Bir Hizmet mi? Toplumsal Bir Sorun mu? **Zeybek** Fennî Ormancılığın Keçiler ve Köylülerle İmtihanı

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002